

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Збірник наукових праць

Випуск 10

Харків – 2007

Рекомендовано Вченою радою Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
(протокол № 3 від 30 листопада 2007 р.)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор	С. І. Посохов (головний редактор)
канд. іст. наук, доцент	В. О. Куліков (відповідальний секретар)
д-р іст. наук, професор	Ю. П. Волосник
канд. іст. наук, професор	В. М. Духопельников
канд. іст. наук, доцент	Д. В. Журавльов
д-р іст. наук, професор	В. І. Кадеєв
д-р іст. наук, професор	В. В. Калініченко
канд. іст. наук, професор	С. М. Куделко
д-р іст. наук, професор	В. В. Лантух
д-р іст. наук, професор	Б. К. Мигаль
канд. іст. наук, професор	Є. П. Пугач
д-р іст. наук, професор	С. Б. Сорочан
канд. іст. наук, доцент	О. П. Чижов
д-р іст. наук, професор	О. О. Чувпило

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.
Тел.: (057) 707-52-42; факс (057) 702-03-79
E-mail: istfac@univer.kharkov.ua; сайт: <http://www-history.univer.kharkov.ua>

А 43 **Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії:** Збірник наукових
праць. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – Вип. 10. – 236 с.

Десятий збірник наукових праць містить статті викладачів, аспірантів та студентів з проблем вітчизняної та всесвітньої історії, що репрезентують тематику історичних досліджень від найдавніших часів до сучасності.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх тих, хто цікавиться проблемами історії.

©Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ

Заворотна Ганна Ландшафтний фактор в палеоекономіці племен
Південно-Східної України доби пізньої бронзи 6

Воропаєва Н. Культурний комплекс в системі господарсько-
бытовых построек городища Волошино I 17

СТАРОДАВНІЙ СВІТ ТА СЕРЕДНІ ВІКИ

Грибанов Денис Проблема географических границ Боспора в
период правления Левкона I 24

Пяничук Ольга Магическое значение сердца в контексте
заупокойных верований древних египтян эпохи Среднего царства
(XXII – XVIII вв. до н.э.) 31

Рябко Андрій Культ Ахілла Понтарха в античній Ольвії 40

Сорочан Катерина О специализации в торговле древесиной в
Византии IV-IX вв. 49

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Борисенко Анатолій Функции внутрипартийных фракций в
структуре Либерально-демократической партии Японии 56

Гурінова Оксана Раздел Македонии в 1912 – 1913 гг. 67

Демянчук Юлія Российско-белорусское экономическое
сотрудничество в первой половине 90-х гг. XX ст. 76

Лихачова Тетяна Культурно-просвітницька робота серед біженців-
поляків з Царства Польського в роки Першої світової війни 86

Мухин Евгений Некоторые итоги пребывания Словакии в ЕС	94
Николаенко Николай Военно–Грузинская дорога и Владикавказский линейный казачий полк (первая половина XIX в.)	100
Филиппенко Лариса «Женский вопрос» в творчестве Н. С. Лескова	113
Шаповалова Елена Влияние территориального спора на общественное мнение в Японии и России в начале XXI века	125

ІСТОРІЯ УРАЇНИ

Онацкий Максим Нэпманы Харькова в сфере торговли (1921-1924 гг.)	136
Підлісний Дмитро Діяльність владних структур гетьманату П.Скоропадського щодо оновлення складу міських і земських управ Харківської губернії	141
Скиданова Антоніна Розвиток крамничної мережі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)	150
Харламов Михайло Розвиток сільськогосподарських професійних шкіл в УСРР у 1921-1929 рр.	161
Шевченко Валентина Участь одеських банкірів єврейського походження у соціальній доброчинності (др. пол. XIX – поч. XX ст.)	168

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Григор'єва Марина Загальна характеристика джерел з історії студентських земляцтв університетів України другої половини XIX – початку XX ст.	179
Ігнат'єва Алла Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М. П. Драгоманова	185

Калініченко Ганна Земельна громада УСРР в історіографії	193
Михалицын Павел Мариология трагедии «Χριστός πάσχων» («Страждущий Христос») и ее сопоставление с мариологией Григория Назианзина (Богослова)	202
Сайпанова Алла Вклад профессора С. И. Сидельникова в изучение истории Болгарского революционного центрального комитета	214
Шишкіна Євгенія Джерелознавча критика бон України (1914-1925рр.): методика, висновки, наукові перспективи	224
Список скорочень	235

АРХЕОЛОГІЯ

Ганна Заворотна

**Ландшафтний фактор в палеоекономіці племен
Південно-Східної України доби пізньої бронзи**

Беззаперечним є той факт, що на економіку будь-якого етапу її розвитку впливає природне середовище. Тож, заслуговує уваги і вивчення впливу ландшафтного фактору на палеоекономіку племен, які проживали на території сучасного осередку важкої промисловості – у Південно-Східній Україні (сучасні Донецька, Луганська і Південно-Східна частина Харківської області) у добу пізньої бронзи (XVII-X ст. до н. е.).

У добу пізньої бронзи на території сучасної Південно-Східної України (мапа) проживало генетично єдине (іраномовне) населення, яке вело комплексне скотарсько-землеробське господарство, але на фоні цієї зовнішньої одноманітності саме через особливості ландшафту сформувались зони, що відрізнялися за внутрішньою спеціалізацією. За ландшафтом достатньо чітко виділяються лісостеповий і степовий варіанти.

Так, лісостепові племена спеціалізувались на бронзоливарному виробництві завдяки використанню покладів мідистих піщаників, що розташовувались у прикордонні степу і лісостепу навкруги Бахмутських родовищ в районі Слов'яно - Бахмутської котловини. Руда транспортувалась на поселення Усово Озеро, Ямпіль - 1, - 2, Іллічівка [15, с. 161], Дронівка, Щурове, Отрадівка - 1, - 2, - 3, Капітаново - 1, - 2, що знаходились на березі ріки Сіверський Донець при впадінні ріки Бахмутка на ділянці 15-20 км., рікою Бахмутка. На більш віддалені поселення Рубці і Янохине, що знаходились на ріці Оскіл, руда транспортувалась річками Бахмутка - Сіверський Донець - Оскіл. На поселення Проказіне, що знаходилось на ріці Айдар, руда транспортувалась ріками Бахмутка - Сіверський Донець - Оскіл – Айдар. На всіх цих поселеннях знайдені сліди металургійного виробництва: ливарні формочки (малюнок 1), печі для плавлення руди (малюнок 2), шлаки, шматочки руди, лячки для розливання

гарячого металу (малюнок 3), велика кількість кам'яних знарядь для обробки руди і металу (ступки, пести (малюнок 4), молоти, кувалди тощо), готові металеві вироби (малюнок 5). Те, що бронзові знаряддя на цих поселеннях виготовлялись саме з бахмутської руди, доведено аналізом їх хімічного складу (визначення Є. М. Черних) [1, с. 7, 132, 206; 3, с. 36, 133-134, 172]. Окрім того, розкопками В. О. Городцова, С. Й. Татаринова, Є. М. Черних і Ю. М. Бровендера встановлено, що на рудниках Донбасу не лише добували руду, але і виплавляли її (поселення ливарників Клинове, Картомиш, Горілий Піль, Пилипчатин, Калинівка, Покровське, Мідна Руда, Вискрівка, Новозванівка). Культурний шар простежується і зверху відвалів, і під ними, що вказує на неодноразове відвідання рудників. Поселення ливарників були скоріш сезонними, а не стаціонарними, оскільки розташовувались в зоні з несприятливими природними умовами (відсутність води, родючих ґрунтів і рослинності). Судячи з характеру відвалів, видобування руди відбувалось відкритим засобом. Однак існує думка геологів про те, що на рудниках біля сіл Калинове і Новозванівка, вочевидь, були і штольні виробки. У к. XII ст. до н. е. традиції місцевого бронзоливарного виробництва в значному ступені були втрачені. Можливо, це було пов'язане з тим, що були вичерпані поклади руди, доступні для видобування технологіями того часу [1, с. 7, 132, 206; 2, с. 135, 207; 3, с. 36, 133-134, 172].

Степовий варіант - Приазов'я, у свою чергу поділявся на дві мікрозони, що відрізнялись через кліматичні умови, вологість і наявність мінеральної сировини, але їх населення, безперечно, вступало між собою у палеоконтакти.

Перша мікрозона степу – це височина – Приазовський кристалічний масив (поселення Роздольне), з вологим кліматом і покладами твердих порід (кам'яновугільна система) [7, с. 89, мал. 1].

Друга мікрозона степу – це Приазовська низина (поселення Безіменне - I, - II, Широка Балка, Камишевата - XVI), що є фактично напівпустелею з неогеновою системою мінералів. Місцева сировина, представлена в основному опадовими породами, використовувалась для виробництва знарядь праці значно рідше, ніж привізана, бо була надто крихкою. Цей фактор і призводив до палеоконтактів, оскільки викликав потребу в привізній сировині, в тому числі, з височини (47,37 % від загальної кількості знарядь праці) [7, с. 89 (мал. 1), с. 90].

За даними палеопедологічних досліджень археологічних пам'яток, з XII ст. до н. е., а особливо з X ст. до н. е. спостерігається аридизація клімату (діаграма).

За розрізами ґрунтів у Приазов'ї (поселення Безіменне) простежується темно-сірий, але більш світлий, ніж у сучасному горизонті, гумус з коричнюватим відтінком, середньо- або тяжко-суглинистим складом, чудово вираженою зернистою структурою (більш структурований, ніж сучасний гумусований горизонт), слабко ущільненим, рідше щільним складанням, безкарбонатним, з поступовим переходом донизу, міцністю 0,2-0,4 м. Таким чином, тут у ґрунтах посилюються ознаки, що свідчать про інтенсифікацію процесів утворення чорнозему: накопичення гумусу, а не півтора оксидів заліза і алюмінію, формування зернистої, а не призматичної структури. Ґрунт на поселеннях Комишувата і Буйловата у Приазов'ї відрізняється більш світлим сірим забарвленням, середньосуглинистим складом, структурою, слабким ущільненням; перехід донизу нерівний, стічний, міцність – 0,2-0,3 м. Послаблення накопичення гумусу, полегшення складу матеріалу, слабке структуроутворення, щілини нижнього кордону свідчать про погіршення умов утворення чорнозему. Саме такі процеси ґрунтоутворення і свідчать про аридизацію клімату. Почали міліти ріки, вигорати степи, чимало земель стало непридатними для господарського використання через майже щорічні посухи і суховії [6, с. 62]. Тому населення степу (поселення Стила, Роздольне, Богданівська Балка, Гранітне IV, Стара Ласпа I та інші) змушено звузити площу орних земель, відводячи їх під пасовиська худоби, домінуючу роль починає відігравати скотарство. Показові знахідки на поселеннях кісток домашніх тварин. Кістки є природними відходами, що накопичуються протягом тривалого часу, і свідчать про склад стада. На поселеннях зрубної культури знайдено 90,3 % кісток домашніх тварин і лише 2,8 % кісток диких тварин. Серед кісних матеріалів приблизно половина належить великій рогатій худобі, котра, треба думати, в той час була основним джерелом отримання молока і м'яса. (Сліди різки на кістці відмічені в матеріалах багатьох зрубних поселень. Вони були залишені на кістках з розділу туші) [1, с. 471; 2, с. 78-79, с. 88, с. 129; 3, с. 171; 4, с. 112]. Дані про розвиток скотарства отримуємо і з матеріалів могильників [12]. Високий розвиток скотарства дав поштовх до внутрішньої спеціалізації

степових племен на чинбарстві, про що свідчать чисельні знахідки на поселеннях Приазов'я знярядь для обробки шкіри і шкур (лощила, спеціальні скребки, шила, проколки для зшивання), причому ці знахідки скупчені в певному окремому приміщенні, що дозволяє дослідникам (І. М. Шарафутдінова, В. М. Горбов, А. М. Усачук) вважати ці приміщення спеціалізованими чинбарськими майстернями (як приклад-приміщення 29 поселення Безіменне-2) [9].

Відповідний за хронологією культурний шар на поселеннях Глибоке Озеро-2, Іллічівка-1 в Подонців'ї представлений темно-сірим піщаним суглинком (супісок), слабко ущільненим, безкарбонатним, з комами, міцністю 0,2-0,4 м. Котловани жител XII ст. до н. е. виконані саме цим гумусованим матеріалом. В нижній частині схилів під цим горизонтом простежується карбонатний ілювій з дисперсними формами вугілля солей кальцію. Таким чином, основними процесами утворення ґрунтів були накопичення гумусу і формування біогенного кальцію, карбонатів з наступним вилугуванням їх і винесенням в акумулятивні елементи рельєфу. Глибина вилугування варіює від 0,4 до 0,6 м. Відтинок часу, що описується, відрізняється достатньо вологим, хоча і менш вологим, ніж інтервал XIV-XII ст. до н. е., кліматом [6, с. 62]. Тобто у лісостепу кліматичні умови поки що дозволяли займатись і прихатньо - відгінним скотарством, і землеробством, що, втім, відіграло лише допоміжну роль в якості засобу здобуття харчування. Цьому маємо наступні підтвердження. Дані остеологічних колекцій поселень Іллічівка і Усово Озеро (досліджено в Інституті зоології АН УРСР О. М. Журавльовим і М. Г. Тимченко) дозволяють уявити склад домашніх тварин і стада, в котрому основне місце займала велика рогата худоба (48,3 % на поселенні Іллічівка; 45,33 % на поселенні Усово Озеро) [13]. Майже всі кістки з кухонних залишків зрубного поселення Зливки (дослідження Ю. Я. Кожевникової) належать домашнім тваринам. Більша частина кісток сильно подрібнена у зв'язку з використанням м'яса до їжі, тому з 14243 залишків було можливим визначити 3509 (24,6 %) – 148 належали головам великої рогатої худоби [11]. Велика кількість кісток тварин знайдена на поселеннях ливарників і на поселенні Висла Балка IV [1, с. 465; 10, с. 47]. Також знахідки кісток худоби фіксуються у могильниках (курган біля села Комишевах на Сіверському Дінці, погріб 4 з кургану 1 біля села Калинове, погріб 1 Дружківського могильнику тощо) [12; 14, с. 102; 8, с. 117].

На поселеннях Іллічівка, Усово Озеро і Висла Балка IV при цьому знайдено і землеробські знаряддя [13; 10, с. 48]. Представлені ці знаряддя різноманітними категоріями, кожна з котрих пов'язана з певною сільськогосподарською операцією. Перш за все, це ряд кістяних і рогових знарядь із загостреними краями (мотики, подібні до тесел, і долотоподібні знаряддя), котрі призначались для підготовки ґрунту до посіву. До знарядь, що застосовувались для збирання врожаю, відносяться серпи (малюнок 5), для обробки-ступки, пести і зернотерки (малюнок 6). Судячи з відбитків на кераміці, знайденої на поселеннях Іллічівка і Усово Озеро, зрубні племена культивували, в основному, звичайне просо, ячмінь голозерний багаторядної форми і півчасту пшеницю двозернянку (визначання співпрацівника відділу фізико-хімічних досліджень Інституту археології АН УРСР Т. П. Панібудьласьки) [13].

Таким чином, ландшафтний фактор відіграв вирішальну роль у формуванні локальних відмінностей (різні внутрішні спеціалізації і форми ведення сільського господарства) генетично єдиного населення (покровська зрубна культура XVII-XV ст. до н. е. для Лівобережжя Сіверського Донця, бережнівсько - майвська зрубна культура XV-XII ст. до н. е. для Лівобережжя Сіверського Донця і Степу, постзрубних утворень XII - X ст. до н. е.).

Література

1. Археологія Української РСР. В 3-х т. Т. 1: Первісна археологія /За ред. Березанської С. С., Захарука Ю. М., Лєскова О. М., Телегіна Д. Я., Шовкопляса І. Г. - К., 1971.
2. Археологія Української ССР. В 3-х т. Т. 1: Первобытная археологія /Под ред. Березанской С. С., Колосова Ю. Г., Круц В. А., Отрошенко В. В., Телегіна Д. Я., Чердніченко Н. Н. - К., 1985.
3. Березанская С. С. Северная Украина в период бронзы. - К., 1982.
4. Березанская С. С., Отрошенко В. В., Чердніченко Н. Н., Шарфутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. - К., 1986.
5. Бритюк А. А. Комплекс изделий, связанных с обработкой металла на срубном поселении Кайдашино - 2 в Подонцовье // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали та дослідження. Т. 4. - Донецьк: 2004. - с. 26-28.
6. Герасименко Н. Н. Природная среда обитания человека на Юго - Востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) // Археологический альманах: Сборник статей. - № 6. - Донецк: ДОКМ, 1997.

7. Гробов В. Н., Смирнова О. М. Палеоконтакты населения позднего бронзового века Северо-Восточного Приазовья (по данным минералогического анализа) // Старожитності 2005. - Харків., 2005.
8. Горбов В. Н., Усачук А. Н. Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен // Археологический альманах: Сборник статей. № 2. - Донецк, 1993.
9. Горбов В. Н., Усачук А. Н. Специализированный производственный комплекс на поселении бронзового века Безыменное - II // Археологія и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий: Сборник научных трудов. - Донецк, 2000.
10. Заворотная А. В., Давыденко В. В. Поселение бронзового века Висла Балка IV у с. Сидорово на Северском Донце // Святогірський альманах: Збірник наукових праць. - Донецьк, 2006.
11. Кожевникова Ю. Я. Домашние животные поселения Зливки // Научно-практический семинар «Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе» 10-11 апреля 1986 г.: Тезисы докладов. - Донецк: 1986.
12. Полидович Ю. Б. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области // Археологический альманах: Сборник статей. № 2. - Донецк, 1993.
13. Привалова О. Я. К вопросу развития земледельческо-скотоводческого хозяйства у срубных племен Северного Приазовья и бассейна Северского Донца // Научно-практический семинар «Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе» 10-11 апреля 1986 г.: Тезисы докладов. - Донецк: 1986.
14. Цимиданов В. В., Евлевский А. В. Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности // Археологический альманах: Сборник статей. № 2. - Донецк, 1993.
15. Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины: Исследования и материалы. - К., 1976.

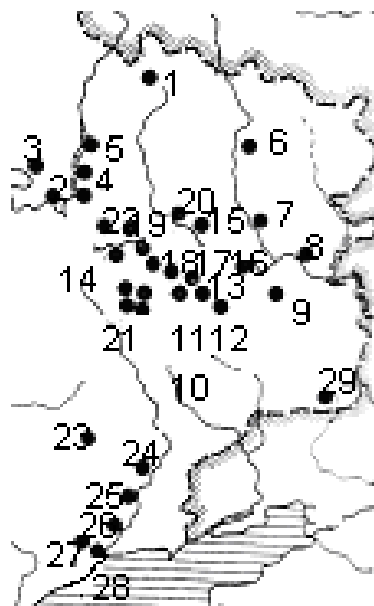
Резюме

Заворотная Анна Ландшафтний фактор в палеоэкономике племен Северо-Восточной Украины эпохи поздней бронзы.

Автор анализирует влияние ландшафтного фактора на палеоэкономику племен эпохи поздней бронзы (XVII-X в. в. до н. е.) Юго-Восточной Украины (современные Донецкая, Луганская и часть Харьковской области). Выделяются две хозяйственные зоны: лесостепь и степь. Степь, в свою очередь, делится на возвышенность (Приазовский кристаллический массив) и низменность (Приазовская низменность).

Мапа 1.

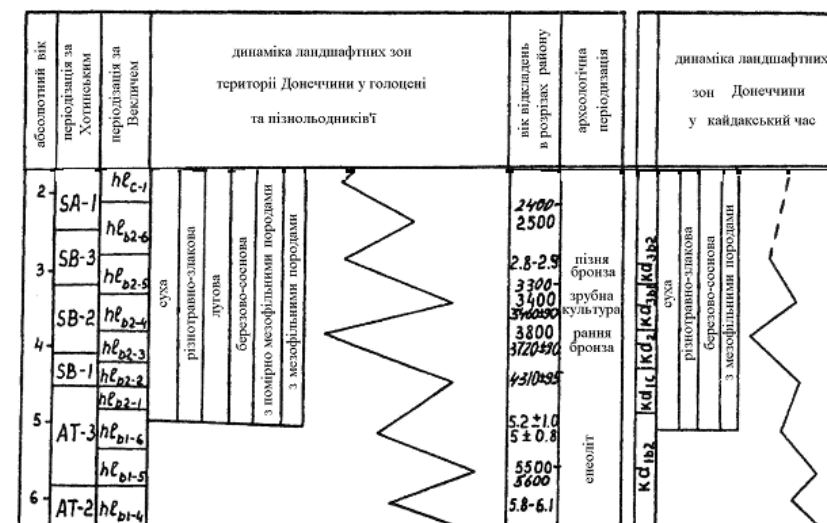
Пам'ятки доби пізньої бронзи (зрубна культура) Південно-Східної України

1 – Петрівка; 2 – Ізюм; 3 – Поляни; 4 – Войнівка; 5 – Шведівка; 6 – Закотне; 7 – Райгородка; 8 – Петрівка; 9 – Луганськ; 10 – Брянка; 11 – Фрунзе; 12 – Попасне; 13 – Калинівка; 14 – Комишеваха; 15 – Миколаївка; 16 – Пришиб; 17 – Переїзне; 18 – Дронівка, Лиманське озеро; 19 – Ямпіль, Усово озеро; 20 – Трьохізбенка; 21 – Петромихайлівка; 22 – Мар'ївка; 23 – Селідово; 24 – Донецьк; 25 – Старобешево; 26 – Роздольне; 27 – Кременівка; 28 – Маріуполь; 29 – Обиточна¹

Діаграма 1.

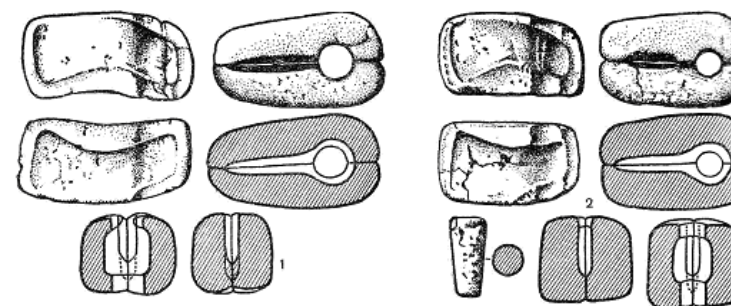
Динаміка ландшафтних зон Донеччини

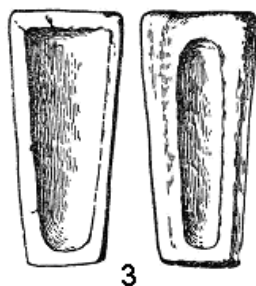
[Герасименко Н. П. Природная среда обитания человека на Юго - Востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) // Археологический альманах: Сборник статей. № 6.- Донецк, 1997. – С. 58, мал. 20]

Малюнок 1.

Форми для лиття:

¹ вибірка не повна взято з [Давня історія України. В 3-х т. Т. 1: Первісне суспільство/За ред. Станко В. Н., Березанської С. С., Гладиліна В. М., Гладких М. І., Отрошенко В. В. - К., 1997.- с. 474-475, мапа 11].

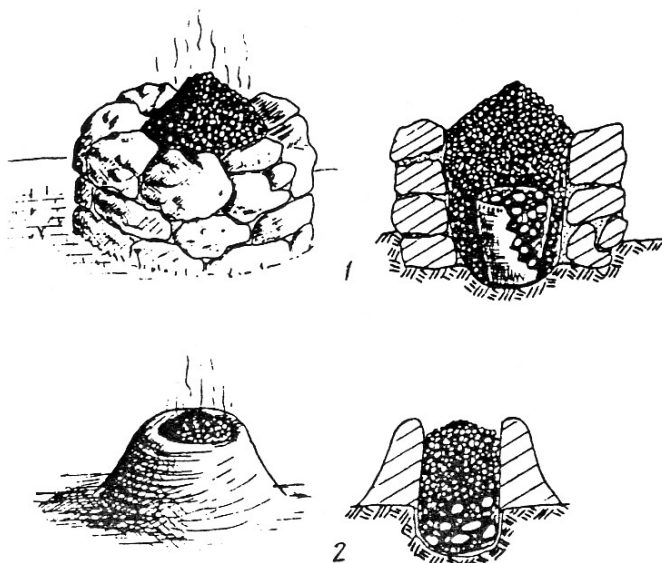

3

1-2- глиняні форми для лиття провушних сокир; 3- форма для лиття сокири
[Березанская С. С. Северная Украина в период бронзы.- К., 1982. – С. 110-111, мал. 34].

Малюнок 2.

Реконструкція горнів для плавлення мідної руди у носіїв зрубної культури. Автори А. Г. Копил і С. Й. Татаринів

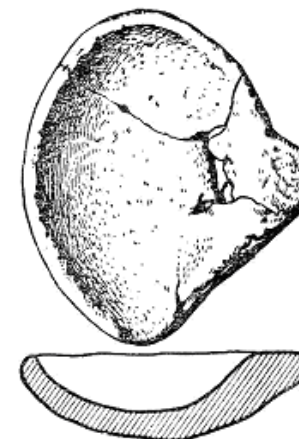

2

[Давня історія України. В 3-х т. Т. 1: Первісне суспільство/За ред. Станко В. Н., Березанської С. С., Гладиліна В. М., Гладких М. І., Отрощенко В. В. - К., 1997. – С. 461, мал. 169].

Малюнок 3.

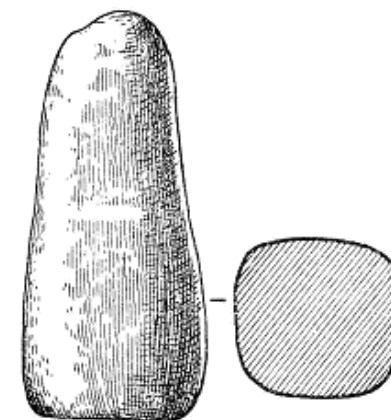
Ллячка

[Березанская С. С. Северная Украина в период бронзы.- К., 1982.. – С. 110-111, мал. 34].

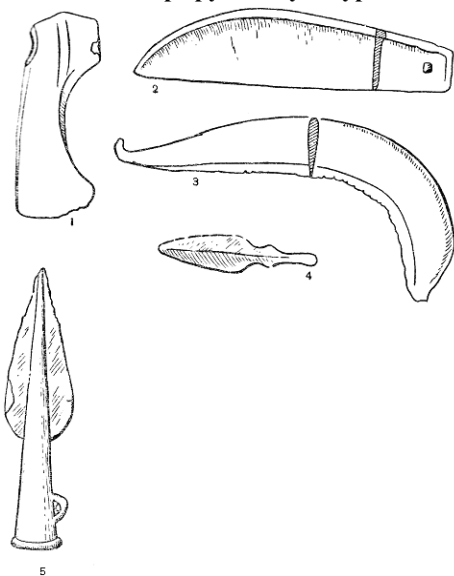
Малюнок 4.

Піст для обробки руди і металу

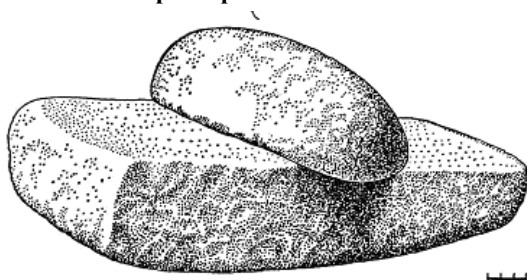
[Березанская С. С. Северная Украина в период бронзы.- К., 1982. – С. 110-111, мал. 34]

Інвентар зрубної культури:

1-сокира; 2-косар; 3-серп; 4-ніж; 5-пика [Археологія Української РСР. В 3-х т. Т. 1: Первісна археологія/За ред. Березанської С. С., Захарука Ю. М., Лескова О. М., Телегіна Д. Я., Шовкопляса І. Г. -К., 1971. – С. 109, мал. 32].

Кам'яна зернотерка з поселення Іллічівка

[Археологія Української РСР. В 3-х т. Т. 1: Первобытная археология/Под ред. Березанской С. С., Колосова Ю. Г., Круц В. А., Отрошенко В. В., Телегина Д. Я., Черднichenко Н. Н. - К., 1985. – С. 470-471, мал. 127].

Культовый комплекс в системе хозяйственно-бытовых построек городища Волошино I

Волошино I является одним из самых крупных стационарных городищ скифского времени на Среднем Дону, его площадь составляет 16 га. Расположено оно на правом высоком коренном берегу реки Тихая Сосна, правом притоке Дона, на мысу, образованном балками. Впервые было выявлено в 1924 г. Д. Д. Леоновым, и вновь обследовано экспедицией Воронежского университета под руководством А. И. Москаленко, П. Д. Либеров начал работы на данном памятнике в 1958 г, и затем Воронежская лесостепная скифская экспедиция вела здесь систематические раскопки [1, с. 41].

В 1968, 1971-1972 гг. проводились исследования хозяйственно-бытового комплекса в северо-восточной части городища, где была выявлена жилая постройка и ряд хозяйственных ям, а также «культовое место», представляющее собой скопление глиняных лепешек и антропоморфных статуэток.

Поверхность раскопа образовывала равномерное всхолмление высотой 0,35 м, вытянутое с севера на юг. Мощность культурного слоя в этой части городища достигала 0,50 - 0,80 м, причем максимальной она являлась в центральной части раскопа, где была обнаружена площадка - углубление в материке шестиугольной формы, вытянутая по линии запад-восток. Его длина по этой линии составляла 25 м, по линии север-юг – 22 м. Северный борт помещения был длиннее южного, его длина 15 м, тогда как южного – около 6 м.

Заполнение площадки состояло из чернозема с примесью песка, по периметру площадки фиксировались немногочисленные фрагменты обмазки со следами прутьев. В северной части, вдоль северного борта намечался материковый выступ внутрь помещения длиной около 2 м, шириной 1 м. Данная площадка трактовалась П. Д. Либеровым как общественное помещение [2, с. 4-5].

Скопление культовых предметов располагалось в южной части шестиугольного сооружения на глубине 0,80 – 0,85 м от

поверхности, где фиксируется крупное скопление керамики и костей животных (рис. 1, 5).

Вероятнее, что на этом участке раскопа было выявлено легкое наземное жилище, существовавшее раньше, чем землянка № 2 (нумерация ВЛСЭ – В. Н.). Проследить его границы в полевых условиях не удалось, но планиграфически оно фиксируется, начиная с основания второго штыка. Вероятно, сооружение имело овальную или подпрямоугольную форму, было вытянуто с северо-востока на юго-запад, его длина составляла примерно 8 м, ширина 4 м, в основании четвертого штыка на этом месте фиксируется слой плотной утрамбованной глины, что могло являться остатками глинобитного пола наземной постройки (рис. 1, 1 – 4).

Тем не менее, нет оснований полностью исключать возможность того, что на данном участке функционировало несколько хозяйственных ям, занимающих разные стратиграфические позиции, но демонстрирующие на плане общее скопление материала.

Культовый комплекс состоял из крупных фрагментов двух сосудов, шести фрагментов лепешек, которые лежали, перекрывая друг друга, наподобие «рыбьей чешуи» (рис. 1, 9 – 13). Рядом с лепешками находились две антропоморфные фигурки с отбитыми головами и на расстоянии 0, 25 м еще одна нижняя часть статуэтки и половина лепешки (рис. 1, 6 – 8).

В ходе реставрации было установлено, что лепешки имели овальную форму, длину 80 мм, ширину 70 мм. Они изготовлены из желтой глины с примесью крупного шамота, все были орнаментированы ямками и сквозными отверстиями [3, с. 36-37].

Количество ямок и принцип их расположения различен. На одной целой лепешке одна ямка в центре, пять по кругу, на другой – одна в центре и четыре по кругу. На половине лепешки одна ямка в центре, две по краям от нее составляют внутреннее кольцо, четыре – внешнее кольцо. Две четверти лепешек так же имеют центральную ямку и две или три вокруг нее.

Рядом со скоплением лепешек располагались две антропоморфные фигурки с отбитыми в древности головами. Конечности у них выполнены зацепами, четко обозначены, «руки» расставлены в стороны. Длина фигурок 80 мм и 78 мм,

ширина, соответственно, 70 мм и 65 мм. Нога одной из фигурок слегка согнута, у другой одна нога короче другой [3, с. 36-37].

От третьей антропоморфной фигурки, находившейся в 0,25 м западнее основного скопления вместе с фрагментом лепешки, сохранилась нижняя часть, представляющая собой укороченные и разведенные в стороны нижние конечности.

Недалеко от рассмотренного выше, фиксируется еще одно крупное скопление хозяйственных остатков, хозяйственная яма, не углубленная в материк, или часть той же наземной постройки. Здесь был найден фрагмент глиняной лепешки длиной 20 мм, шириной 35 мм, толщиной 17 мм в центре, 5 мм по краю с одним отверстием (рис. 1, 14).

В том же скоплении обнаружено глиняное изделие овальной формы, длиной 35 мм, толщиной 10 мм по краям, в середине слегка уплощенное. Данный предмет трактуется автором раскопок, как модель злака (рис. 1, 15).

Невыразительный обломок глиняной фигурки был найден в слое за пределами шестиугольного помещения. Поделка представляет собой изображение передней части животного с одной конечностью, выполненной зацепом, голова и туловище отбиты в древности. Высота ее составляет 25 мм, длина конечности 8 мм. Изготовлена фигурка из светло-желтой, хорошо обожженной глины с примесью песка, поверхность ее заглажена (рис. 1, 16).

С северо-западной части раскопа, в пределах шестиугольного помещения была открыта яма № 5 овальной формы. Глубина от материка ее составляла 0, 8 м, она была вытянута по линии запад – восток, длиной по верху 1, 1 м, шириной 0, 9 м. К низу яма несколько расширялась за счет кругового подбоя, здесь ее длина была 1,2 м, ширина 1, 0 м. В заполнении ямы были обнаружены обломки двух черепов, копыто и три фаланги ног лошади.

Таким образом, ранний комплекс представлял собой шестиугольную площадку, углубленную в материк на 0, 25-0, 30 м, возможно, с глинобитным полом, обнесенную со всех сторон невысоким плетнем, обмазанным глиной. В северной части располагался вход в помещение, сохранившейся в виде материкового выступа. В его южной части располагалась легкая наземная постройка, но не известно, составляли ли они единый

хозяйственно-бытовой комплекс или являлись разновременными сооружениями. Позднее, на этом месте в западной части была возведена землянка № 2, перекрывшая шестиугольное помещение.

С этой землянкой можно уверенно связывать несколько хозяйственных ям. Две из них, яма № 5, и № 6, были углублены в материк, имели сходную конструкцию, слегка расширялись к низу, за счет кругового подбоя. Между ними располагалась еще одна или несколько хозяйственных ям, которые по распределению керамики и костей животных фиксируются до основания второго штыка (0,45 – 0,50 м). В одной из этих ям был найден железный трехлопастной втульчатый наконечник стрелы V – IV вв до н. э., относящийся по классификации Е. И. Савченко к 1 варианту, 1 типу [4, с. 195].

В основании второго штыка в культурном слое, между хозяйственными ямами землянки и наземной постройкой было обнаружено бронзовое составное зеркало, ручка его не сохранилась, вероятно, была деревянной, она крепилась к диску с помощью пяти заклепок. Диаметр диска зеркала составлял 130 мм. Аналогичные зеркала были найдены на городище Большое Сторожевое, а также в погребении кургана № 14 у с. Русская Тростянка, где комплекс датируется второй половиной V в. до н. э. [5, с. 259, рис 1, 3 – 4, 6, с. 134].

На том же уровне была найдена бронзовая булава с загнутой головкой без изгиба стержне при переходе в головку, тип 21 по классификации В. Г. Петренко. Данные булавки достаточно широко распространены на поселенческих памятниках Украинской лесостепи VI – III вв. до н. э. [7, с. 18].

На Волошино зооморфная фигурка была и ранее обнаружена в землянке [8, с. 4]. На Верхнем Дону, на городище Пекшево открыты скопления культовой глиняной пластики. В одном случае это была хозяйственная яма № 19, где в одном комплексе были обнаружены антропоморфные и зооморфные статуэтки, встречены антропоморфные статуэтки на этом памятнике так же и на полу ранней постройки, все фигурки, так же, как и Волошинские, разбиты в древности [9 с. 78]. Антропоморфная фигурка, связанная с постройкой, была найдена, также, на II Чертовичском городище. Глиняные фигурки на большинстве городищ находят в хозяйственных ямах, примером этого могут служить

Мотронинское [10, с. 12], Бельское городища [11, с. 217 – 218, 12, с. 53].

Жертвенники с костями лошади в хозяйственной яме известны на городищах скифского времени. Так, например, на центральном зольнике Мотронинского городища с хозяйственной ямой связано, видимо, жертвоприношение коня – череп и кости, убитого тупым орудием [13, с. 20], череп и кости лошади входят в комплекс жертвенного места Пожарной Балки II [14, с. 110]. На Западном укреплении Бельского городища череп коня был обнаружен в составе жертвенника с человеческими черепами [15, с. 112]. Рассматривая индоиранские аналогии, можно отметить, что коню отводилось важное место в системе культовой практике. С его жертвоприношением в индийской традиции связано происхождение вселенной, во многих мифологических традициях конь связывался с богами солнца, в Ригведе солнце называлось «быстроконным», хеттские источники свидетельствуют, что кони служат транспортным средством для доставки на небесные пастбища [16, с. 122].

Выделяя в северо-восточной части городища Волошино I как минимум, два хозяйственно-бытовых комплекса, у нас нет оснований говорить о двух горизонтах функционирования. Существовал ли между ними хронологический разрыв не известно. Во всяком случае, рассмотренный материал дает широкую дату – вторая половина V – середина IV вв. до н. э., и, соответственно, скопление культовой керамики датируется в этих пределах. Культовые глиняные предметы и жертвоприношение коня связаны с хозяйственно-бытовым комплексом, а не с шестиугольным помещением, которое автор раскопок предположительно трактовал как культовое сооружение, и их нужно рассматривать как проявление «домашнего» или семейного ритуала.

Литература

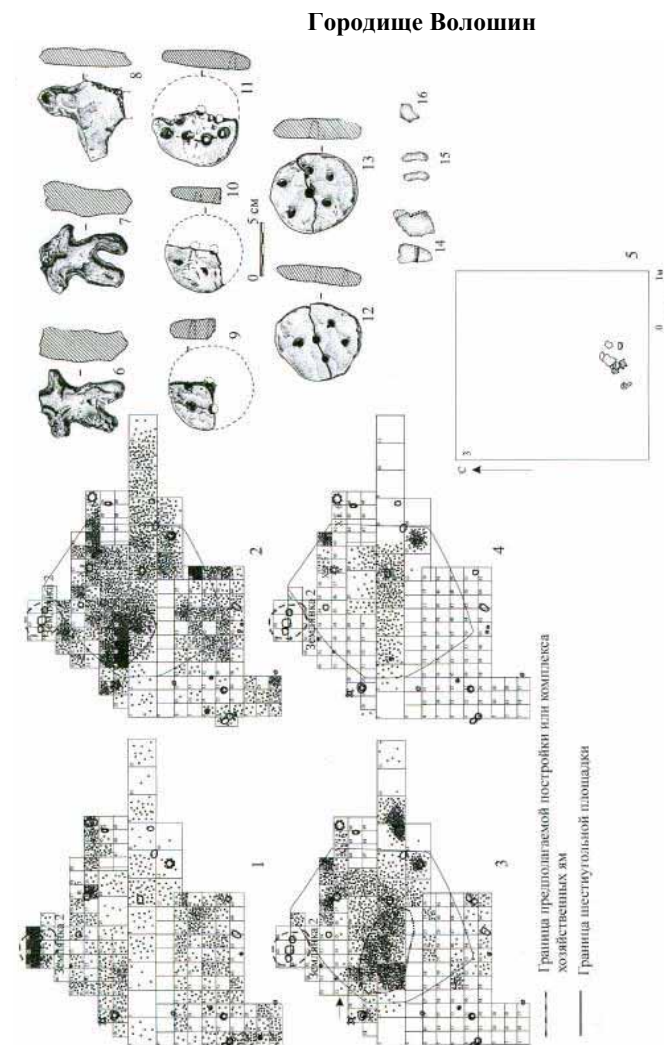
1. Пузикова А. И. Поселения Среднего Дона // Население Среднего Дона в скифское время. – М., 1969.
2. Либеров П. Д. Отчет о работе Воронежской лесостепной скифской археологической экспедиции в 1972 г. // Архив ИА РАН.
3. Либеров П. Д. Отчет об археологических исследованиях Воронежской лесостепной скифской экспедиции в 1968 // Архив ИА РАН.

4. Савченко Е. И. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: труды Донской (Потуданской) археологической экспедиции ИА РАН. Сб. статей. – М., 2004.
5. Пузикова А. И. Городища и курганные могильники Среднего Подонья: к вопросу об их этнокультурном единстве // Скифы и сарматы в VIII – III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. Сб. статей. – М., 2000.
6. Пузикова А. И. Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (Публикация комплексов). – М., 2001.
7. Петренко В. Г. Украшения Скифии VII – III вв. до н. э. // САИ, вып. Д 4-5. – М., 1978.
8. Либеров П. Д. Отчет о работе Воронежского отряда лесостепной экспедиции ИА АН СССР 1959 г. // Архив ИА РАН.
9. Медведев А. П. Ранний железный век лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тыс. до н. э. – М., 1999.
10. Бессонова С. С., Романюк В. В. Раскопки Мотронинского городища 2001 – 2002 гг (раскопы XII – XIII) // Від кіммерії до сарматії. – Київ, 2004.
11. Шрамко Б. А. Весенний праздник у земледельцев лесостепной Скифии // Религиозные представления в первобытном обществе. Тезисы докладов. – М., 1987.
12. Бойко Ю. Н. Храм города Гелона // СЭ. – 1990. – № 3.
13. Бессонова С. С., Скорый С. А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988 – 1996 гг.). – Киев-Краков, 2001.
14. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа // МИА, № 104. – М. -Л., 1961.
15. Козак А. Д. Человеческие жертвоприношения в зольнике раннескифского времени Бельского городища // OPUS: Междисциплинарные исследования в археологии. Сб. статей. Вып. 3. – М., 2004.
16. Кузьмина Е. Е. Мифологические представления о коне в культуре индоевропейцев // МИФ 7 На акад. Дмитрие Сергеевич Раевски. – София, 2001.

Резюме

Воропаева Н. *Культовый комплекс в системе хозяйственно-бытовых построек городища Волошино I*

Статья посвящена анализу культового комплекса в системе хозяйственно-бытовых построек одного из самых крупных стационарных городищ скифского времени на Среднем Дону – Волошино I.

1 – городище Волошино I, пласт 1 (глубина 0, 20 м), 2 - городище Волошино I, пласт 2 (глубина 0, 30 – 0, 40 м), 3 - городище Волошино I, пласт 3 (глубина 0, 50 – 0, 60 м), 4 - городище Волошино I, пласт 4 (глубина 0, 70 – 0, 80 м), 5 – план культового места, 6 – 16 – культовые глиняные изделия.

СТАРОДАВНІЙ СВІТ ТА СЕРЕДНІ ВІКИ

Денис Грибанов

Проблема географических границ Боспора в период правления Левкона I

Территориальная экспансия Боспора в период ранних Спартокидов являлась одной из важнейших предпосылок зарождения в Северном Причерноморье государства нового греко-варварского типа [2, с. 127]. Однако большинство исследователей при изучении этой темы обычно ограничивались лишь констатацией того факта, что процесс присоединения к Боспору синдо-меотских племён, начатый ещё при Сатире I и завершившийся лишь в период правления Перисада I, являлся одним из определяющих факторов превращения данного государства из обычной симмахии греческих полисов в территориальную державу (архэ) [5, с. 59]. Отдельные попытки построения относительной хронологии территориальной экспансии Боспора в зоне проживания синдо-меотских племён, сталкивались с непреодолимой проблемой ограниченности источниковой базы и невозможности уверенно связать данные, получаемые из двух основных групп источников: официальной титулатуры Спартокидов и свидетельств античных авторов [12, с. 292]. В последние годы эта ситуация изменилась в связи с публикацией двух новых надписей, содержащих официальный титул Левкона I в ранний период его правления [4, с. 5; 10, с. 156]. Значение этих источников велико, так как они позволяют по-новому взглянуть на проблему соотношения различных потестарных терминов в боспорской титулатуре. Становление этой терминологии происходило именно во время правления Левкона I, поэтому все поставленные вопросы необходимо рассматривать в рамках соответствующей хронологии – 390-351 гг. до н.э. [12, с. 307]

В состав титула Спартокидов в IV в. до н.э. входили два потестарных термина: архонт и царствующий. На сегодняшний день общепринятой считается точка зрения Ю. Г. Виноградова о том, что в данном случае термин «архонт» не связан напрямую

с одноимённой полисной магистратурой и употреблялся в титуле Спартокидов в качестве причастия со значением «правлящий, управляющий, властвующий» [3, с. 408-413]. В то же время, автор этой идеи указывает на существование некоторой ассоциативной связи термина «архонт» с полисной магистратурой в психологии подданных и в политической пропаганде тиранов [3, с. 409]. Термин «царствующий», который применялся в титуле только в отношении «варварских» племён, в свою очередь нельзя приравнять к более позднему эллинистическому «царь» [11, с. 89]. Данный термин в титуле Спартокидов мог указывать не на прямую царскую власть боспорских правителей над синдо-меотскими племенами, а на вассальную, данническую зависимость последних [6, с. 62; 8, с. 43].

Нам ничего не известно об официальных титулах основателя династии Спартока и двух его последователей – Спартока II и Сатира. Впервые титулатура боспорского правителя появляется в надписях, относящихся ко времени правления Левкона I. Согласно свидетельству Полиена, Левкон I в начале своего правления успешно завершил войну, направленную на захват Феодосии, которую ещё его отец Сатир с переменным успехом вёл долгие годы [9, V, 23]. Очевидно, этому этапу правления Левкона – от момента захвата Феодосии и до подчинения синдо-меотских племён – соответствует самая ранняя из известных нам формул его титула – архонт Боспора и Феодосии. Этот тип титула встречается в двух надписях – в посвящении Демарха и в вотиве Левкона из Лабриса [4, с. 5; 7, № 1111].

Обе рассматриваемые надписи были найдены в азиатской части Боспора, и если посвящение Демарха является типичным источником подобного рода, то вотив Левкона из Лабриса кроме титула правителя содержит ещё немало важной информации о военно-политической ситуации в Синдике в данный период. Анализ текста этого источника позволяет сделать несколько важных выводов о характере взаимоотношений между Боспором и племенным миром Синдики в ранние годы правления Левкона. Ю. Г. Виноградов, а вслед за ним и С. Р. Тохтасьев, усматривали в правителе Лабриса того самого синдского царя Гекатея из новеллы Полиена о Тиргатао [4, с. 6-7; 10, с. 156]. Если допустить правильность этого утверждения, то можно говорить о том, что Гекатей, несмотря на политическую и военную зависимость

от Боспора, утвердившуюся ещё в период правления Сатира, долгое время продолжал сохранять видимость суверенного правителя. Из содержания надписи становится понятным, что в кульминационный период войны с Феодосией, когда влияние Боспора в регионе Синдики значительно упало, Гекатей был свергнут с трона собственным сыном Октамасадом в результате вооружённой борьбы [10, с. 175-176]. Таким образом, этот уникальный источник одновременно и подтверждает, и дополняет сведения Полиена о политической ситуации в Синдике на рубеже правления Сатира и Левкона.

Очевидно, что влияние Боспора в этом регионе было слабым. В этом смысле некоторые успехи были достигнуты Сатиром, но из-за войны с Феодосией Боспор вновь утратил роль доминирующей силы на Таманском полуострове и в восточном Приазовье. Возобновление боспорского контроля над Синдикой после завоевания Феодосии сопровождалось, видимо, личным визитом Левкона в Лабрис и восстановлением Гекатея на его престоле [1, с. 40]. Используя в качестве предлога к этому визиту посвящение статуи в святилище Аполлона в Лабрисе, правитель Боспора выступил как полноправный хозяин Синдики. Мы не знаем, как общались с правителями синдо-меотских племён предшественники Левкона, но тон его политического послания Гекатею, можно без натяжек назвать ультимативным и повелительным. Это демонстрирует вероятную модель взаимоотношений Боспора с некоторой частью племенного мира Синдики ещё до формального подчинения племён верховной власти боспорского правителя и их включения в официальную титулатуру. В свете этих данных не столь уж преувеличенной может показаться и хорошо известная формулировка «правитель (архонт) всей земли, какая лежит между крайними пределами тавров и границами Кавказской земли» - из стихотворной эпитафии времён правления Перисада I [7, № 113]. Как видим, в данном случае термин «архонт», аналогичный такому же термину из официальной титулатуры Спартокидов, полностью отвечает изложенной выше трактовке Ю. Г. Виноградова, учитывая контекст в котором он использован.

После недавней публикации посвящения Теопротида из Нимфея отпали последние сомнения в том, что наименования

подвластных синдо-меотских племён первоначально входили в титул Левкона с привязкой к потестарному термину «архонт» и в одном ряду с традиционной формулой «Боспор и Феодосия» [10, с. 157].

Поэтому важным аспектом данной проблемы, который хотелось бы затронуть, является вопрос о соотношении разных потестарных терминов (архонт и царствующий) в отношении синдо-меотских племён и о значении данной терминологической эволюции титула Левкона. Здесь необходимо сказать о ещё одной форме титула Левкона, более поздней по сравнению с той, что мы имеем в посвящении Теопротида. Речь идёт о давно известной надписи КБН 6,а [11, с. 130-134]. Вопрос о правильности восстановления этой надписи отпал лишь после публикации посвящения Теопротида, окончательно доказавшего факт использования термина «архонт» применительно к известному нам перечню племён (синды, тореты, дандарии, псессы) [10, с. 169]. Однако, именно надпись КБН 6,а демонстрирует постепенный переход титулатуры Спартокидов к своей традиционной форме, основанной на дихатомии потестарных терминов архонт-царствующий.

В данном случае возникает вопрос: почему новый термин «царствующий» вводится сначала только в отношении трёх меотских племён, а синды по-прежнему остаются в перечне административно-политических образований подвластных Левкону как архонту? Например, С. Р. Тохтасьев усматривает в этом ещё одно свидетельство особой роли синдов в политической системе Боспорского государства [10, с. 175]. Кроме этого он предполагает возможную связь между этим явлением и проявлениями сепаратизма или антибоспорских настроений со стороны меотских племён, ярким свидетельством чего является история Тиргатао [10, с. 179].

Однако последний тезис представляется мне недостаточно убедительным. Во-первых, власть боспорских правителей даже над племенами, официально вошедшими в их титулатуру, вероятно, не выходила за рамки вассально-даннической зависимости [8, с. 43]. Опорой Спартокидов в Синдике, очевидно, были племенные вожди и знать, которые связывались с боспорским правящим родом через династические браки и выгодные для них торгово-коммерческие сделки [6, с. 59; 11, с. 134, 167-168]. В этих условиях фактор силы и

репрессивные акции со стороны Спартокидов могли играть лишь вспомогательную и второстепенную роль. При всём желании ни Левкон, ни его последователи не смогли бы ввести прямое административное управление по греческому образцу даже над сильно эллинизированными синдами, так как это противоречило бы частным интересам племенной знати и не соответствовало той общей ступени общественно-политического и экономического развития, на которой находились данные племена. Таким образом, варварская часть населения Боспорского государства, вероятно, сохраняла свои традиционные институты власти и широчайшую автономию в решении внутренних вопросов. Поэтому изменение потестарной терминологии официального титула, очевидно, не было следствием реальных политических преобразований. Скорее оно отражало стремление Спартокидов определённым образом идеологически оформить свою власть в глазах самих боспорских греков, ведь только они и могли разобраться в тонкостях данной терминологии. Мы должны учитывать, что любой титул не только выражает реальный объём власти его владельца, но и зачастую используется в качестве определённого идеологического или пропагандистского посыла.

Во-вторых, нам хорошо известно, что следующим шагом в эволюции титулатуры Спартокидов стало распространение термина «царствующий» и на синдов [7, №6, 6-а, 7, 8, 1037, 1038]. Таким образом, титул принял наиболее характерный для времени правления Левкона I вид: архонт Боспора и Феодосии, царствующий над синдами, торетами, дандариями и псессами (в 3 из 7 известных надписей – КБН 6, 1037, 1038). Что касается потестарной терминологии титула, то она не менялась после этого до конца IV в. до н.э. – менялись только его административно-политические составляющие. Учитывая эту общую динамику развития титулатуры Спартокидов, более логичным было бы предположить, что в первое время после включения в неё синдо-меотских племён в боспорских правящих кругах ещё не был найден необходимый потестарный термин для более точной характеристики данных властных отношений, и поэтому использовался хорошо известный термин «архонт». То, что синды дольше остальных племён сохраняли через термин «архонт» опосредованную связь с полисной традицией управления может говорить об имевшей место неудачной попытке

Левкона перестроить их систему управления по греческому образцу [10, с. 177]. Однако при отсутствии прямых указаний на это в источниках, подобные выводы можно делать лишь в качестве более или менее вероятных гипотез.

Наконец, последним шагом в модификации титула Левкона стала замена перечня меотских племён, следовавших за синдами, на новую обобщающую формулу «все меоты» [7, № 8]. Эта формулировка затем перешла в титул Перисада I и прослеживается по многим надписям [7, № 10, 11, 971, 1039, 1040, 1015]. Вероятно, под этой формулой скрывались как минимум три племени – тореты, дандарии и псессы, но, возможно, и ещё какие-нибудь неизвестные нам племена.

Подводя итоги, во-первых, следует сказать, что новые надписи, опубликованные в последнее время, добавляют аргументов в пользу теории Ю. Г. Виноградова о сущности термина «архонт». Во-вторых, впервые в рамках титулатуры Спартокидов с полной ясностью проявилась ранняя связь данного потестарного термина «архонт» не только с греческими полисами, но и с варварскими этносами. Таким образом, на примере рассмотренных надписей мы можем наблюдать эволюцию основных структур официального титула, которая происходила в течение правления Левкона I и была непосредственно связана с территориальной экспансией Боспора. С одной стороны, это свидетельствует о том, что титул ранних Спартокидов был более динамичной и менее консервативной юридической формой, чем это считалось раньше. С другой стороны, мы в праве предполагать, что расширение границ Боспора на востоке сопровождалось активными поисками новой идеологической подосновы для формировавшегося в это время греко-варварского государства. И лучше всего это двуединство отразилось именно в официальной титулатуре.

Литература

1. Блаватская Т. В. Посвящение Левкона I // РА. – 1993. – №2.
2. Брашинский И. Б. О некоторых династических особенностях правления боспорских Спартокидов // ВДИ. – 1965. – №1.
3. Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. Проблемы развития полиса. – М., 1983. – Т. 1.

4. Виноградов Ю. Г. Левкон, Гекатей, Октамасад и Горгипп (Процесс интеграции Синдики в Боспорскую державу по новелле Полизна и вотивной эпиграмме из Лабриса) // ВДИ. – 2002. – №3.
5. Виноградов Ю. Г., Толстикова В. П., Шелов-Коведяев Ф. В. Новые декреты Левкона I, Перисада и Эвмела из Пантикапея // ВДИ. – 2002. – №4.
6. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. – М.; Л., 1949.
7. Корпус боспорских надписей. – М.; Л., 1965.
8. Молев Е. А. Боспор в период эллинизма. – Н. Новгород, 1994.
9. Полиен. Военные хитрости // Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе (Scythica et Caucasica). – СПб., 1893. – Т. 1.
10. Тохтасьев С. Р. Боспор и Синдика в эпоху Левкона I // ВДИ. – 2004. – №3.
11. Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI-IV вв. до н.э. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1984 год. – М., 1985.
12. Яйленко В. П. Оливия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. – М., 1990.

Резюме:

Грибанов Денис *Проблема географічних кордонів Боспору в період правління Левкона I.*

В статті розглядаються питання співвідношення територіальної експансії Боспору в першій половині IV ст. до н.е. з одночасними спробами правлячої династії Спартоکیدів ідеологічно і політико-юридично оформити нову державу греко-варварського типу. Обидва історичних процеси знаходять своє відображення в поступовій еволюції офіційного титулу боспорського правителя, яку можна прослідити по матеріалам лапідарних написів Боспору. Наукову актуальність цієї роботи додає і те, що в останній час були опубліковані нові написи, що містять титулатуру Левкона I. Аналіз цієї категорії історичних джерел з залученням добре відомих свідчень античних авторів дозволяє робити висновки про те, що в першій половині IV ст. до н.е. під впливом територіальної експансії відбувався процес тимчасового пристосування старих політико-юридичних термінів до нової дійсності з їх подальшою модернізацією і спеціалізацією.

Магическое значение сердца в контексте заупокойных верований древних египтян эпохи Среднего царства (XXII – XVIII вв. до н.э.)

Заупокойные верования являлись приоритетной частью всех религиозных воззрений древних египтян. Подготовка достойного погребения и обеспечение счастливой загробной жизни являлась предметом беспокойства каждого египтянина, и было тесно связано с магией. Среди проблем, связанных с исследованием верований древних египтян, особый интерес вызывает изучение роли сердца в заупокойном культе. Изучение данной темы позволяет выяснить влияние магии на понимание древними египтянами загробной жизни, в частности вопроса «греха» и «загробного воздаяния», что является ключевым моментом в египетском религиозном культе, и определить морально-этические нормы египтян в жизни земной.

Сердце – - транслитерация - *h3ty*- *xamu* [3, с. 106; 9, с. 34] – считалосьместилищем жизненной силы, источником хороших и плохих мыслей и поступков, олицетворением совести. Поэтому главной функцией сердца в заупокойном культе, являлось его «участие» в суде Осириса, где оно свидетельствовало перед богами о степени греховности человека, а, следовательно, именно от сердца зависела дальнейшая судьба покойного в потустороннем мире.

Роль магии в контексте данного вопроса, особенно в отечественной историографии, исследована не достаточно. Отечественные исследователи упоминают о суде Осириса и о роли в нем сердца покойного как о религиозно-мифологическом «факте» [1, с. 171; 7, с. 62; 10, с. 287]. При этом отсутствует анализ магических текстов, в первую очередь «Книги Мертвых», связанных с этим аспектом верований. Западная историография уделяла большее внимание проблемам, связанным с религиозно-магическими культами Древнего Египта. В своих исследованиях авторы пытаются реконструировать ритуалы сердца [2, с. 171; 13, р. 62, 137] и предлагают свои трактовки магических текстов [13, р. 143; 16, р. 147]. Тем не менее, очень мало исследований посвященных разработке текстов «Книги Мертвых», в которых говорится о магическом значении сердца. На наш взгляд, не достаточно освещены сакральное

значение и роль амулетов сердца и материалов, из которых они изготавливались.

В данном исследовании мы попытаемся интерпретировать магические тексты, относящиеся к ритуалам сердца («воскрешение» покойного, церемония «отверзания уст и очей», замена сердца амулетом, магические заклинания сердца, связанные с судом Осириса); выяснить их связь со стремлением египтян достичь счастливой загробной жизни, и определить роль магии в данных церемониях.

Для изучения данной проблемы основными источниками являются: данные нарративной традиции – 26-30 и 64 главы «Книга Мертвых», посвященные ритуалам сердца [5, с. 407-417]; эпиграфические источники представлены «Текстами пирамид» [18, р. 89, 251] и археологические материалы – амулетами сердца с начертанными на них главами «Книги Мертвых», которые применялись при похоронных церемониях [11, с. 169-178]. Данные источники позволяют подробно разобрать смысл заклинаний, объясняют значение сердца в заупокойном культе и показывают важность магии в этом вопросе.

Из «Текстов пирамид» видно, что уже в III тысячелетии до нашей эры, вера египтян в жизнь после смерти была устойчивой, а необходимым условием для этого была сохранность сердца. Например, 267 изречение говорит о необходимости сердца для «оживления» покойного: «Твое сердце принадлежит тебе, Осирис; твои ноги принадлежат тебе, Осирис...Сердце (имя) принадлежит ему; его ноги принадлежат ему...»[18, р. 89]. Магический текст, известный ныне как 64 «Глава о восхождении к свету» «Книги Мертвых» была найдена уже во время господства Мекирина (Mepkau-Ra) – IV династия [5, с. 417, 461]. Заклинания этого текста впоследствии сформировали наиболее популярные среди египтян 30А и 30Б главы «Книги Мертвых», которые покойный египтянин должен был читать во время взвешивания его сердца на суде Осириса [5, с. 414-415].

Важным аспектом роли сердца в заупокойном культе являлась его связь с одним из главных ритуалов «открытия уст и очей». Изречение 595 «Текстов пирамид» говорит о том, что в загробной жизни покойный вновь обретает свое сердце: «Я принес к тебе твое сердце и поместил его в твое тело. Как Гор принес сердце своей матери Исиде,

как она принесла сердце ее сыну Гору» [18, р. 251]. Этот ритуал возвращал покойному все физиологические функции и желания, которыми тот обладал при жизни. А без сердца, главной движущей силы всех поступков и чувственных восприятий человека, этот ритуал был невозможен. Более того, о важности сердца для загробной жизни, говорит тот факт, что магические тексты призванные восстановить и сохранить его, на протяжении веков оставались, неизменными. Например, следующая формула, которую произносил жрец-сем при церемонии «отверзания уст» встречается в пирамиде Унаса – 5 династия [14, р. 171], и в гробнице Пета-Амен-Ар – 26 династия [14, р. 213]: «Это возлияние тебе, Осирис, это возлияние тебе, о великий (имя рек), я принес тебе Око Гора, и твое сердце будет восстановлено». Под «Оком Гора» имеются в виду магические церемонии и подношения, совершаемые на благо покойного, в данном случае это касается обновления сердца покойного.

С развитием культа Осириса и его главной концепцией «посмертного воздаяния за грехи», которые формируются к Среднему царству [1, с. 171; 6, с. 217], сердце приобретает все большее значение в заупокойных верованиях. К этому же времени «Тексты пирамид» и другие магические формулы складываются в «Книгу Мертвых», которая отражает эволюцию религиозной мысли древних египтян, относительно жизни после смерти [6, с. 239; 12, с. 148].

Более десяти глав «Книги Мертвых» посвящено ритуалам сердца [5, с. 407-417]. Например, 26 «Глава о возвращении сердца в загробном мире» говорит: «Да пребудет со мной мое сердце, и да упокоится оно в груди моей, или никогда не вкусь мне хлебов Осириса на восточной стороне Озера Цветов...» [5, с. 408]. Здесь говорится о том, что без сердца не могло быть воскрешения, а соответственно, покойный не мог рассчитывать на вечную жизнь в царстве Осириса.

С сердцем было связано понятие *Ба* – душа сердца – один из аспектов души, олицетворявший совесть и индивидуальность каждого человека. Тело покойного понималось, как вместилище *Ба*, без которого она будет обречена на вечное скитание. Поэтому сохранение тела человека, и сердца в частности, являлось предметом особого внимания. Когда умерший восстанавливал все функции и вновь обретал власть над своим сердцем, то его душа *Ба* и двойник

Ка получали свободу, а покойный могущество: «Теперь я понимаю сердцем. Я стал хозяином своего сердца...я сделаю все, что пожелает мой Ка. Душа моя не будет скована телом у врат загробного царства; но я войду в него в покое и в покое же вознесусь к свету» [5, с. 408].

Выполнив все необходимые ритуалы по «оживлению», покойный мог отправляться в долгий путь по Дуату. Однако здесь его подстерегали многие опасности, в частности, чудовища, охотящиеся за сердцами. Чтобы избежать такой участи, еще во время мумификации, настоящее сердце заменяли на сердце-амулет. Написанные на амулетах главы «Книги Мертвых» – «слова власти» – защищали физическое сердце и давали умершему новую жизнь.

И эта новая жизнь зависела именно от сердца. Загробные верования древних египтян включали в себя идею посмертного воздаяния за грехи земной жизни. В «Зале Двух Истин» происходило взвешивание сердца покойного в присутствии Осириса, Исида, Нефтиды и 42 судей-богов загробного царства. На весах, с одной стороны было сердце, с другой – перо Маат, богини Истины и Справедливости, которое и определяло степень греховности человека и его дальнейшую судьбу в загробном мире [4, 253; 7, с. 62; 15, р. 46; 16, р. 34]. Если сердце оказывалось тяжелее пера, покойного ждала вторая смерть – его съедало чудовище Амнат [10, с. 287; 13, р. 169; 16, р. 155]. И проблема состояла в том, что сердце могло само говорить и выдать «забытые» грехи своего хозяина. Поэтому, для обеспечения вечной жизни после смерти, вне зависимости от того, заслуживал покойный ее или нет, на амулете сердца писались магические заклинания «Книги Мертвых», которые заставляли сердце молчать и не свидетельствовать против умершего. Во всех главах, посвященных сердцу, а также во многих других, высказывается надежда покойного о том, что сердце не выдаст его.

В 30А главе покойный обращается к своему сердцу как к матери, надеясь, что оно не выдаст его, как мать, не сможет обидеть своего ребенка: «О мое сердце, моя мать! Пусть никто и ничто не сможет выступить против меня во время суда в присутствии властелинов правосудия; пусть про меня и деяния мои никто не скажет: «Он совершал поступки против правды и истины» [5, с. 414]. Здесь также упоминаются четверо детей Гора - Имсет, Хапи, Туамутеф и Кебсеннуф: «Приветствую вас, о боги, живущие в божественных облаках, возвышенные благодаря своим скипетрам!» [5, с. 414].

Покойный обращается к ним за помощью, поскольку они осуществляют контроль над основными внутренними органами и считались стражами мумии [8, с. 119], и в данном случае над сердцем, которое являлось главным «вдохновителем» его хороших и плохих поступков. Умерший просит богов походатайствовать за него перед Ра: «Пусть ваши слова (обо мне), обращенные к Ра, будут честными, и помогите мне добиться процветания перед Нехебка (один из сорока судей в зале Осириса)» [5, с. 414].

Наиболее популярной у египтян была 30Б Глава. Согласно «Папирусу Ну», эта глава, а соответственно и идеи заложенные в ней, очень древние и датируются додинастическими временами [2, с. 40]. Тексты данной главы чаще других писали на амулетах сердца. В этой главе покойный также обращается к сердцу, как к своей матери [5, с. 416] – многократные повторения одних и тех же заклинаний только усиливали их магическую силу: «Мое сердце, моя мать! Мое сердце – мой приход к жизни. Да не выступит против меня никто и ничто на (моем) суде;...Да не заставят Шенит, которые определяют судьбы людей, мое сердце смердеть...Пусть никто не лжесвидетельствует против меня перед великим богом, правителем Аменти...» [5, с. 416]. Здесь умерший призывает на помощь божественных служителей Осириса Шенит, в присутствии которых происходило взвешивание сердца и которые следили за соблюдением равновесия правды. Покойный также идентифицирует сердце со своим Ка и обращается к богу Хнуму: «...Ты есть мой Ка, живущий в теле моем; бог Хнум, связывающий воедино и укрепляющий мои члены. Да прибудешь ты в то счастливое место, куда продвигаюсь я» [5, с. 416]. Эти факты доказывают, что египтяне рассматривали свое сердце как источник жизни и бытия, а упоминание о боге Хнуме относит нас в период зарождения религиозной мысли. Согласно мифологии Древнего Царства, бог Хнум вылепил человека на гончарном круге, и соответственно рассматривался, как создатель. Хнум был богом, который определял облик каждого человека и создавал его «двойника» на небе до момента его рождения [8, с. 57]. Поэтому, покойный, в упоминании имени Хнума, просил его помощи на суде Осириса, как создателя человека, и как бога, который является в некотором отношении ответственным за качество и стиль его жизни на земле [13, р. 145].

Виньетки, иллюстрирующие суд Осириса, изображают сердце всегда в одном масштабе с пером Маат, а весы в равновесии. «Что может быть хуже неверных весов...» – говорится в одном из популярных текстов Среднего царства «Красноречивый крестьянин» [4, с. 81]. Поскольку все рисунки имели магическое значение и должны были воплотиться в загробном мире, то таким способом покойный еще раз «убеждал» богов в своей непогрешимости.

Согласно «Книге Мертвых», 29 главу читали над сердцем из сердолика [5, с. 412], 30Б главу – над нефритовым скарабеем, после чего его вкладывали в грудь покойного [2, с. 40]. Папирус Аменхотепа рекомендует ту же главу произносить над скарабеем из зеленого камня в оправе из очищенной меди [5, с. 416]. Папирус Нехту-Амена [2, с. 38] советовал сделать сердце-скарабей из ляпис-лазури. Согласно «Книге Мертвых», амулеты сердца, изготавливались из разного материала, в том числе и драгоценных камней, предпочтительно сине-зеленой гаммы. Данная цветовая палитра имела свое магическое значение и символизировала зелень – ростки новой жизни, символ воскресшего Осириса [17, р. 77]. Исключением был воск. Такой материал не мог служить долго, поэтому для вечной жизни не годился. В собрании государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина находится большая коллекция амулетов сердца в виде скарабеев датируемая концом Среднего – началом Нового царств и изготовленных из зеленого шифера, базальта, диорита, покрытых голубой и зеленой глазурью [11, с. 169-178]. На большинстве из них выгравирована именно 30Б глава «Книги Мертвых». Для усиления магической силы, в ряде амулетов повторяются отдельные слова заклинаний, например, «сердце» или «перед нами вечность» [11, с. 178].

Как мы видим, сердце олицетворялось со скарабеем, который был символом бога Хепера, невидимая сила которого заставляет солнце катиться по небу, и скарабей, перекачивающий свои шарики, получил имя Хепер, то есть «тот, кто катит» [2, с. 44]. Солнце несет в себе жизнь, и мертвое человеческое тело также содержит зародыш жизни – духовное тело. Следовательно, фигурка скарабея дает потенциальную жизнь мертвому телу, в которое она помещена в сопровождении священных текстов «Книги Мертвых».

Изложенные аргументы позволяют утверждать о несомненной древности религиозно-магических воззрений древних египтян относительно сердца. Первые упоминания о сердце, как о необходимом факторе для воскрешения в ином мире изложены в «Текстах пирамид», а формирование самой идеи относится к III тысячелетию до н.э. Однако особое значение в заупокойных верованиях сердце приобретает с развитием культа Осириса, догматические положения которого устанавливаются к Среднему царству. В XXII в. до н.э., появляется обычай бальзамировать внутренние органы: сердце мумифицировали отдельно, и хранили в священном сосуде, под покровительством бога Туамутефа, одного из сыновей Гора. Благодаря магическим заклинаниям сосуд становился богом, и вложенный в него внутренний орган как бы помещался внутрь божества. Этот факт показывает, что с укреплением культа Осириса, в частности идеи посмертного воздаяния, возрастает и значение сердца для загробной жизни, что влечет за собой усложнение ритуально-магической практики. В период Среднего царства сохранность и защита сердца приобретают особое значение и становятся одними из важнейших элементов похоронных церемоний. Без обеспечения сохранности и функциональности сердца, покойный не мог воскреснуть и наслаждаться дарами Осириса. Этому вопросу посвящено более десяти глав «Книги Мертвых» и наиболее важные магические церемонии в заупокойном культе. Для древних египтян сердце было вторым «Я» человека. Именно сердце являлось критерием отбора праведников, и было пропуском в вечную жизнь. В то же время, сердце было бескомпромиссным свидетелем тайной сущности человека, и на суде Осириса могло представлять угрозу. Поэтому, единственный верный способ заставить сердце молчать и не свидетельствовать против покойного, а, следовательно, обрести блаженную вечность, египтяне видели в магии.

Литература

1. Брестед Д., Тураев Б. История Древнего Египта. – М., 2006.
2. Бадж У. Магия Древнего Египта/Пер. Т. Е. Любовской. – М., 2004..
3. Гардинер А. Х. Египетская грамматика. – Оксфорд, 1957.
4. Древний Египет. Сказания. Притчи/Пер. И. С. Кацнельсона, Ф. Л. Мендельсона. – М., 2000.

5. Египетская Книга Мертвых/ Пер. Бадж У. – М., 2005.
6. Коростовцев М. А. Религия Древнего Египта. – М., 1976.
7. Матье М. Э. Древнеегипетские мифы. – М., 1956.
8. Мюллер М. Египетская мифология. – М., 2005.
9. Петровский Н. С. Египетский язык. – Л., 1958.
10. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. – М., 1964.
11. Ходжаш С. И. Амулеты из собрания государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина // ВДИ. - 1953. - № 3.
12. Чегодаев М. А. Древнеегипетская «Книга Мертвых» // ВДИ. - 1994. - № 8.
13. Budge W. Egyptian ideas of the future life. – London, 1900.
14. Budge W. The liturgy of funerary offerings. – London, 1909.
15. Griffith F. L. Stories of the High Priests of Memphis. – Oxford, 1900.
16. Pinch G. Magic in Ancient Egypt. – L., 2006.
17. Rankine D. HEKA. The Practices of Ancient Egyptian ritual and magic. – L., 2006.
18. The Pyramid Texts/ Tr. Mercer S. A. B. - N. Y., L., Toronto, 1952.

Резюме

Пяничук Ольга Магическое значение сердца в контексте заупокойных верований древних египтян эпохи Среднего царства (XXII – XVIII вв. до н.э.)

В статті розглядається питання про роль серця і магії в заупокойних віруваннях давніх египтян. На основі наративних, епіграфічних, археологічних джерел в статті аналізуються та інтерпретуються магичні тексти. Показано значний зв'язок серця з заупокойними віруваннями, культурами египтян.

Рисунок 1.

Взвешивание сердца писца Ани на суде Осириса (из папируса Ани)

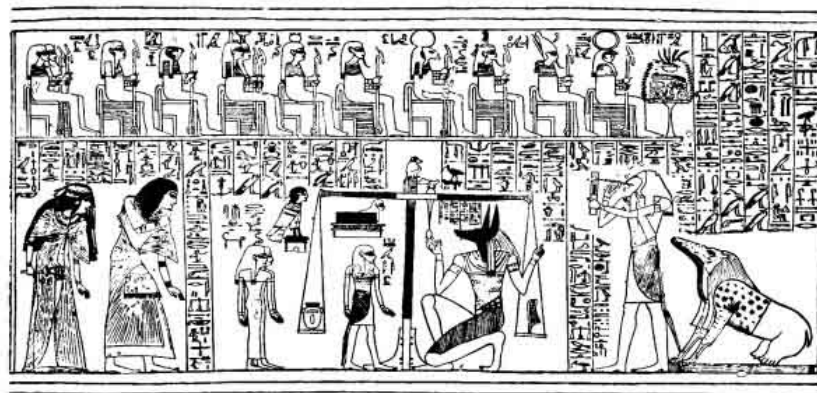

Рисунок 2.

Исида дает хлеб и воду душе сердца – Ба

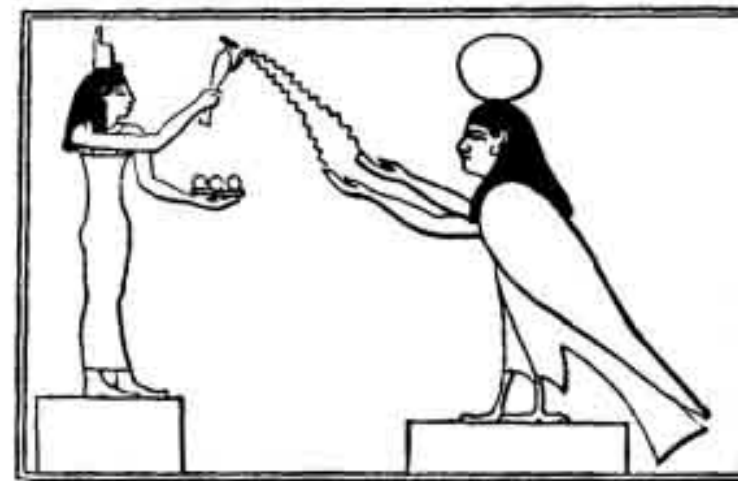
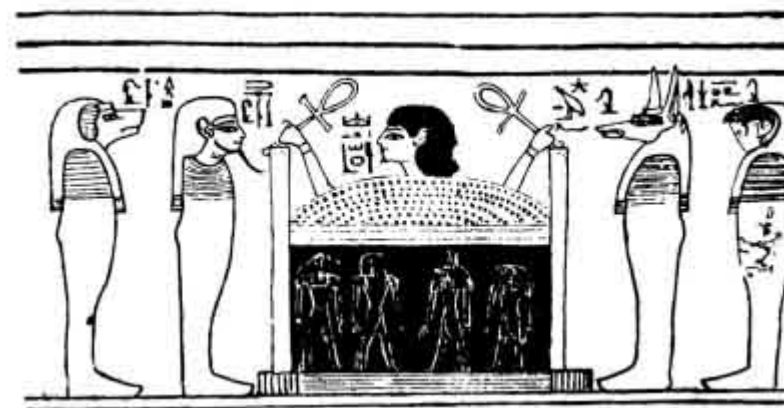

Рисунок 3.

Четверо детей Гора и Осирис, встающий из гроба, держа в руках символы жизни (из папируса Ани)

Андрій Рябко

Культ Ахілла Понтарха в античній Ольвії

Своєрідним і надзвичайно цікавим явищем давньогрецької релігії є культ Ахілла. Поширений на всій території Еллади, він набув особливої популярності у Північному Причорномор'ї, відігравши величезну роль в історії Ольвійського полісу, і досяг тут апогею у перші століття нашої ери, коли Ахіллу було присвоєно сакральний епітет «Понтарх» (Володар Понту).

Серед усіх культів, що існували у Північному Причорномор'ї, культ Ахілла має найбагатшу історіографію. Однак досі культу Ахілла Понтарха як складовій частині релігійної системи Ольвії у римський період її історії спеціальна увага не приділялася, що спонукало нас заповнити цю прогалину.

Хронологічні рамки статті охоплюють період II-III ст. н.е. Географічні рамки включають регіон Нижнього Побужжя, тобто Ольвію з її сільськогосподарською околицею.

Метою роботи є визначення місця, ролі і значення культу Ахілла Понтарха в історії Ольвії перших століть н.е. Для цього необхідно з'ясувати передумови зростання ролі культу Ахілла; визначити причини релігійної реформи, внаслідок якої кардинально змінюється статус культу Ахілла; охарактеризувати нові сакральні властивості Ахілла Понтарха і проаналізувати політичні, економічні і соціокультурні фактори, що їх зумовили; нарешті, порівняти суспільну роль культу Ахілла й інших найважливіших для ольвіополітів культів.

З-поміж даних літературної традиції, у яких міститься інформація про культ Ахілла, передусім потрібно назвати „Борисфенітську промову” оратора із Пруси Діона Хрисостома [7, с. 171-178]. Відвідавши Ольвію наприкінці I ст. н.е., він залишив дуже докладний опис міста і його мешканців. Велику увагу Діон приділяє звичаям і настроям ольвіополітів, зокрема відзначає надзвичайну популярність у них Гомера і Ахілла. У промові згадується два храми Ахілла, існування яких не знайшло відображення в інших джерелах. Діон Хрисостом вказує на те, що ольвіополіти шанують Ахілла як бога, але при цьому не називає його

нової епіклези „Понтарх”. Цей факт дозволив прийти до висновку про два етапи реформування культу Ахілла: спочатку – його обожнення, а пізніше – присвоєння сакрального епітета „Понтарх” і піднесення у ранг верховного покровителя полісу.

Велике значення для розкриття теми дослідження мають епічні поеми Гомера „Іліада” [4] й „Одіссея” [5]. Надзвичайна їх популярність серед ольвіополітів навіть у I ст. н.е. свідчить про те, що Ахілл завжди уявлявся ними як ідеалізований образ непереможного героя Троянської війни.

Твори ранніх грецьких поетів Алкея [1, с. 321] і Піндара [20, с. 325] допомагають у з'ясуванні часу проникнення цього культу у Північне Причорномор'я.

У трагедіях Евріпіда „Іфігенія в Тавриді” [9, с. 343-346] і „Андромаха” [8, с. 343] ми вперше знаходимо чітку прив'язку культу Ахілла до Північного Причорномор'я. У першому із названих творів згадується храм Ахілла на Білому острові, а в другому – „Ахіллів дром” – два найважливіші центри поклоніння герою у даному регіоні.

Розрізнені і дуже суперечливі дані про розташування Білого острова і особливості функціонування храму Ахілла на ньому містяться у творах ряду грецьких і римських авторів, що жили переважно у II-III ст. н.е.: в „Описі Еллади” Павсанія [19, III, 19, 11], „Периплі Понту Евксинського” Арріана Флавія [3, 32] і „Римській історії” Амміана Марцелліна [2, XXII, 8, 35], у творах Максима Тірського [14, XV] і Філострата [26, XIX, 16] та ряду інших авторів.

Повідомлення Помпонія Мели [15, с. 115-126], Плінія Старшого [21, с. 167-200], Амміана Марцелліна [2, с. 413], а також пізніх авторів Цеца [27, с. 406-409] і Євстафія [10, с. 187-209] мають ключове значення для з'ясування особливостей шанування Ахілла на „Ахілловому дромі” (Тендрівській косі), де проводилися ольвійські агони. В одинадцятій книзі „Географії” Страбона [3] (64 г. до н. е. – 23 г.), де він описує Північне Причорномор'я, крім двох вищезгаданих, повідомляється про поселення Ахіллейон на Боспорі і святилище Ахілла в ньому.

Майже всі письмові джерела, у яких міститься інформація про шанування Ахілла у Північному Причорномор'ї, були зібрані, систематизовані і опубліковані видатним російським істориком

античності В. В. Латишевим у праці “Известия древних писателей о Скифии и Кавказе” [13].

Літературні джерела добре розкривають міфологічний образ Ахілла, але дуже мало повідомляють про суспільно-політичну роль його культу. Цю прогалину великою мірою заповнюють епіграфічні матеріали. Переважна більшість їх для Ольвії зібрана у виданнях „Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini, graecae et latinae” 1916 р. [29] та „Надписи Ольвии: 1917-1965” 1968 року видання [16]. Написи, знайдені після 1965 р. публікувалися у періодичних виданнях. Опис ще не опублікованих матеріалів можна знайти у звітах археологічних експедицій.

Епіграфічні пам’ятники відіграють головну роль у розкритті обряду поклоніння Ахіллу і його сакральних функцій; у з’ясуванні соціальної бази цього культу, суспільно-політичної ролі і місця в релігійній системі ольвіополітів. Вони мають вирішальне значення для висвітлення процесу еволюції культу Ахілла від героя-володаря острова Левка до бога-Понтарха.

Суттєву роль у дослідженні культу Ахілла відіграє нумізматичний матеріал. Саме на основі монетних колекцій Левки і Тендри було зроблено висновок про функціонування тут святилищ Ахілла панеллінського значення протягом усього періоду існування античних міст-держав у Північному Причорномор’ї [11, с. 152-161]. Для римського періоду історії Ольвії монети – одне з основних джерел для реконструкції політичних обставин життя громадянської общини.

Дуже різноманітну інформацію дають матеріали археологічних розкопок. Наприклад, залишки архітектурних деталей на Левці підтверджують існування тут античного храму [23, с. 177-190]. Розкопки культових комплексів на Березані [12, с. 145-149], Бейкушському поселенні [22, с. 22-29] і у Великій Чорноморці [17, с. 40-44] показали тісний зв’язок раннього культу Ахілла з магією і хтонічними обрядами. Художні вироби, на яких зображений Ахілл, дають змогу говорити про культурний взаємовплив між греками Ольвії, з одного боку, і римлянами і варварами, з іншого.

Таким чином, кожна група джерел відображає певні сторони культу Ахілла. З огляду на фрагментарність інформації, яка в них міститься, тільки комплексний підхід дозволяє робити аргументовані і зважені

висновки щодо особливостей розвитку культу Ахілла Понтарха в Ольвії і культу Ахілла у Північному Причорномор’ї в цілому.

Культ Ахілла відіграв величезну роль в історії Ольвійського полісу і всього Північно-Західного Причорномор’я протягом майже тисячоліття – з VI ст. до н.е. до III ст. н.е. Вивченням культу Ахілла займалося багато визначних вчених. Окремо слід виділити праці В. В. Латишева, І. І. Толстого, А. С. Русяєвої.

Увагу дослідників у різні часи привертала проблема походження, поширення і характеру культу Ахілла у Північному Причорномор’ї. До першої проблеми можна віднести питання про те, коли і звідки культ грецького героя Ахілла було перенесено у Північне Причорномор’я; чи мав цей грецький культ місцеве, варварське підґрунтя, коли саме в уяві греків відбулося отождолення чорноморського острова Левка з міфічним островом Блажених. Проблема поширення культу Ахілла у Північному Причорномор’ї включає такі питання: куди культ Ахілла був первісно перенесений і як розповсюдився по Північному Причорномор’ю; який саме чорноморський острів мали на увазі давні автори, коли писали про „острів Ахілла”; сюди ж стосуються питання про особливості культу Ахілла на окремих його святилищах та час функціонування цих святилищ.

При висвітленні характеру культу Ахілла розглядаються питання про те, у якій якості первісно вшановувався Ахілл у своїх чорноморських святилищах: як герой чи як бог?; про хтонічні і морські функції Ахілла; про відмінності в обрядах поклоніння і суспільній ролі героя Ахілла і бога Ахілла Понтарха.

Звичайно, даний перелік не вичерпує, а лише окреслює коло проблемних питань, що піднімалися в історіографії. Досі маловисвітленими залишаються питання про обрядову частину культу Ахілла, про причини, час і обставини запровадження культу Ахілла Понтарха, соціальну базу його поширення і значення в історії Ольвії римського періоду. Отже, висвітлення вищевказаних питань лежить в основі нашого дослідження.

Ахілл – один з найпопулярніших грецьких героїв. Його культ був поширений по всій Елладі. У процесі великої грецької колонізації культ Ахілла проникає у Північне Причорномор’я. Перші сліди шанування Ахілла на острові Левка (Зміїний), Березані та поселеннях

Нижнього Побужжя з'являються ще в VI столітті до н.е. [18, с. 24]. На Левці і Тендрівській косі існували святилища Ахілла загальнопонтійського значення. Тут Ахіллу поклонялися представники багатьох полісів Причорномор'я й Середземномор'я [11, с. 152-161]. Але найбільшу роль культ Ахілла відіграв в історії Ольвії і Нижнього Побужжя, особливо у II – середині III ст. н.е., коли Ахіллу було присвоєно сакральний епітет Понтарх, а його культ став головним культом Ольвійського полісу [24, с. 71].

За кількома винятками, усі пам'ятники культу Ахілла Понтарха відносяться до групи лапідарних написів. На сьогодні відомо 43 таких написи, у яких або читається ім'я Ахілла Понтарха, або ж напис відноситься до даної групи на підставі формули присвяти (присутній термін „*χαριστήριον*”). Написи датуються кінцем I – серединою III ст. н.е. [28, с. 59-60]. Ці присвяти встановлювалися у різних місцях Нижнього Побужжя, а також на Березані і Тендрі від імені ольвійських магістратів – колегій архонтів, стратегів й агораномів, а також жреців. Майже всі присвяти зроблені за стандартною формулою: спочатку *Ἀγαθῇ τυχῇ*, потім поіменний перелік магістратів відповідної колегії або ім'я жреця, потім – мета присвяти. Таким чином, немає сумніву у тому, що культ Ахілла Понтарха був офіційним культом Ольвійського полісу.

Поряд з присвятами Ахіллу Понтарху у II-III століттях подібні присвяти встановлювалися й іншим божествам: Зевсу Ольвію, Аполлону Простату і Гермесу Агорею. Але в той час, як присвяти Аполлону Простату робилися тільки від імені стратегів, Зевсу Ольвію – тільки від жреців, Гермесу Агорею – тільки від агораномів, присвяти Ахіллу Понтарху робилися від імені усіх чотирьох колегій магістратів. Архонти ж встановлювали присвяти тільки Ахіллу Понтарху. Отже, культ Ахілла Понтарха у II-III століттях стає головним культом Ольвійського полісу.

Важливо і те, що формули присвят Ахіллу Понтарху аналогічні формулам присвят Зевсу Ольвію, Аполлону Простату і Гермесу Агорею. Оскільки три останні є богами, то є всі підстави вважати, що Ахілл Понтарх у II – III століттях також шанується як бог.

З таким висновком добре узгоджується і ряд інших фактів. Зокрема, довгий перелік подяк Ахіллу «за мужність, непорушність кордонів, мир і могутність держави», «за достаток плодів», «за достаток питної води», «за благополуччя міста», «за здоров'я»

дедикантів [IOSPE,I², №№ 130, 140,141,142,144; НО, № 86] свідчить про помітне розширення його функцій у порівнянні з догетським періодом. Крім того, яскравим підтвердженням шанування Ахілла як бога у II – III століттях є присвята Ахіллу Герою з Березані [6, с. 96-99; 24, с. 71]. Очевидно, автор присвяти вважав за необхідне підкреслити героїчну сутність Ахілла, оскільки у той час звичним стало сприйняття його як бога.

Аналіз текстів присвят приводить до висновку, що Ахілл Понтарх наділявся широкими функціями бога-цілителя, захисника держави і кордонів, покровителя добробуту держави, зокрема землеробства. Таким чином, у культі Ахілла Понтарха прослідковується спадкоємність з культом Ахілла «володаря острова», але розширюються його функції. Понтарх, наділений цілим рядом нових функцій, стає верховним покровителем Ольвійського полісу, його сакральним захисником. У місті будується храм Ахілла [7, с. 173], а на Березань після втрати протекторату над Левкою переноситься його центральне святилище [28, с. 62].

Культи Ахілла Понтарха, Зевса Ольвія, Аполлона Простата і Гермеса Агорея – цілком нові, не відомі в Ольвії догетського періоду. Очевидно, вони з'являються внаслідок релігійної реформи, що була проведена наприкінці I століття у процесі відродження полісу після гетського погрому.

Таким чином, розвиток Ольвії у I ст. відбувався в умовах серйозної військової загрози з боку сарматів, яка стримувалася присутністю римських легіонів на дунайському кордоні. Римляни, однак, не завжди могли гарантувати Ольвії надійний захист, оскільки перманентно вели бойові дії на різних ділянках кордону своєї колосальної за територією імперії. Усвідомлення ольвополітами того, що власними силами вони навряд чи зможуть відбити більш-менш потужний наступ сарматів, надія на допомогу римлян і в той же час розуміння того, що римляни цілком здатні залишити Ольвію напризволяще – усе це мало наслідком ще тіснішу консолідацію ольвійської громадянської общини, яка проявилася у зростанні консервативних тенденцій у культурі, повазі до „батьківських звичаїв” і всього грецького, протиставленні власної ідеології римській. Ці тенденції не могли не відобразитися на релігії Ольвії, яка пронизувала усі сфери суспільного і приватного життя античного грека, і зокрема, на культі Ахілла.

Зростання ролі культу Ахілла у житті ольвіополітів відбувалося, судячи з усього, поступово, а його реформування – не одноактно. Спочатку, до візиту Діона Хрисостома, Ахілл став богом, а вже потім – Понтархом, головою пантеону і верховним покровителем полісу.

Релігійна реформа кінця I ст. в Ольвії справляє враження глибоко продуманого заходу, хоч і зумовленого сучасною ситуацією, але орієнтованого на майбутнє. Це не стільки „хід у відповідь” як „крок на випередження”. Вона мала врахувати як існуючі, так і потенційні загрози мирному існуванню ольвійської громадянської общини і забезпечити її надійним сакральним захистом.

Громадяни маленького, поруйнованого варварами північнопричорноморського полісу Ольвії, безумовно, пишалися історією свого рідного міста, його минулою величию. Але велич дійсно залишилася в минулому. І ольвіополіти, що слухали виступ Діона Хрисостома, добре усвідомлювали, що їм нічого протиставити серйозному натискові сарматів або римським легіонам. Залишалася лише надія на високе заступництво богів. Тих богів, яким з давніх-давен поклонялися предки, які допомогли колись звільнитися від скіфів, зняти облогу Зопіріона, успішно відбивати численні напади сарматів. Ольвіополіти зібрали в одному пантеоні своїх наймогутніших богів, з тим, щоб перед будь-якою загрозою бути захищеними надійним сакральним щитом.

У римський період, незважаючи на поширення східних культів, ольвіополіти залишились у релігійному відношенні вірними традиціям своїх предків. Криза олімпійської релігії тут хоча і спостерігалася, але серед усіх грецьких полісів Північного Причорномор'я була найменш виразною. І якщо створення пантеону чотирьох божеств і можна певною мірою віднести до кризових явищ, то дуже умовно, оскільки серед ольвіополітів не тільки не відбулося зневіри у традиційних культах, а навпаки, ці культу вийшли на якісно новий рівень свого розвитку.

Якщо проаналізувати функції Ахілла і Аполлона на матеріалі присвят II-III ст., то виявиться, що вони настільки широкі, що кожен з цих богів в самих лише своїх функціях виражав усі найважливіші потреби ольвіополітів. Можливо, відчуваючи постійну зовнішню загрозу, сумніваючись у тому, що вони завжди здатні будувати відбити напад будь-якого ворога, ольвіополіти вирішили посилити і свій

сакральний захист, „призначивши” одразу чотирьох сакральних покровителів, кожен з яких, по суті, міг замінити іншого. Образ Ахілла, напевне, було обрано як символ непереможності і минулої слави Ольвії як потужної морської держави.

Безумовно, що всі політичні і соціально-економічні зміни, що відбувалися в Ольвії, наявність порівняно значного прошарку негрецького населення, перебування римських легіонерів і зростання романофільських тенденцій, інтенсивні зв'язки Ольвії з малоазійськими і нижньодунайськими провінціями, де вплив римської культури відчувався сильніше, так чи інакше впливали на духовне життя ольвіополітів.

Очевидно, реформа була спричинена прагненням ольвіополітів відстояти свою культурну й політичну автономію, а в епikleзі Ахілла «Понтарх» проявилось протиставлення політики ольвійських архонтів політиці верховних магістратів Західнопонтійського союзу. Заснування культу Ахілла Понтарха було внутрішнім ідеологічним актом ольвіополітів. Шанування Понтарха не виходило за межі території Ольвійської держави. Цей культ проіснував більше століття і занепав, очевидно, у зв'язку з втратою Ольвією політичної автономії.

Таким чином, культ Ахілла Понтарха у перші століття н.е. був пов'язаний фактично з усіма сферами життя ольвіополітів: зовнішньою і внутрішньою політикою, економікою, святами і дозволяв, що свідчить про його універсалізацію. Самими лише своїми функціями Ахілл Понтарх охоплює всі головні потреби ольвіополітів. У цьому слід бачити тенденцію до монотеїзму, яка була характерною для релігії держав Північного Причорномор'я у перших століттях н.е. Специфікою культу Ахілла Понтарха у цьому відношенні стала відсутність синкретизації його грецької основи із рисами, притаманними різноманітним східним божествам.

В умовах посилення римського і варварського впливів в духовному житті ольвіополітів зростають консервативні тенденції. Взявши під захист традиційні „батьківські” культу і наповнивши їх новим змістом, громадянська община Ольвії зберегла культурну своєрідність до останніх днів свого існування.

Література

1. Алкей. Fr., 48B // SC. – Т. 1.

2. Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. с лат. Ю. Г. Кулаковского, А. С. Сони. – СПб., 1996.
3. Арриан Флавий. Объезд Евксинского Понта. // SC. – Т. 1.
4. Гомер. Илиада / Пер. с древнегреч. Н. И. Гнедича. – Л., 1990.
5. Гомер. Одиссея / Пер. В. А. Жуковского. – М. -Л., 1935.
6. Горбунова К. С. Посвятительная надпись Ахиллу-Герою с о. Березань // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. – Л., 1968.
7. Дион Хрисостом. Борисфенитская речь. XXXVI // SC. – Т. 1.
8. Еврипид. Андромаха // SC. – Т. 1.
9. Еврипид. Ифигения в Тавриде // SC. – Т. 1.
10. Евстафий. Комментарии к землеописанию Дионисия // SC. – Т. 1.
11. Зограф А. Н. Находки монет в местах предполагаемых античных святилищ на Чёрном море // СА. – 1941. - № 7.
12. Лапин В. В. Березань и проблемы генезиса античной северо-причерноморской цивилизации // НА ИА АН УССР, 1978. – ф.24.
13. Латышев В. В. Известия древних писателей – греческих и латинских – о Скифии и Кавказе. В 2 т. – Т. 1. Греческие писатели. – СПб, 1893; Т. 2. Латинские писатели. – СПб, 1904.
14. Максим Тирский. Речь 15. Вторично о Сократовом δαίμόνιον // SC. – Т. 1.
15. Мела Помпоний. Землеописание // SC. – Т. 2.
16. Надписи Ольвии (1917 – 1965). – Л., 1968.
17. Отрешко В. М. Граффити, найденные на поселении Большая Черноморка II в 1973 г. // Некоторые вопросы археологии Украины. – К., 1977.
18. Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла на о-ве Левке (Змеином). – К., 1993.
19. Павсаний. Описание Эллады / Пер. с древнегреч. С. П. Кондратьева, под ред. Е. В. Никитюк и Э. Д. Фролова; В 2т. – СПб., 1996.
20. Пиндар. Неме́йская ода // SC. – Т. 1.
21. Плиний Секунд Г. Естественная история // SC. – Т. 2.
22. Русаева А. С. Культові предмети Бейкушського поселення поблизу Березані // Археологія. – 1971. - № 2.
23. Русаева А. С. О храме Ахилла на острове Левка в Понте Эвксинском. – ВДИ. – 2004. - № 1.
24. Русаева А. С. Религия и культы античной Ольвии. – К., 1992.
25. Страбон. География. В 17-ти кн. / Пер. Г. А. Стратановского. – Л., 1964.
26. Филострат. Рассказ о героях // SC. – Т. 1.
27. Цец Иоанн. Объяснение к ликофроновской «Алексадре». // SC. – Т. 1.
28. Шелов-Коведяев Ф. В. Березанский гимн острову и Ахиллу // ВДИ. – 1990. – № 3.
29. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini, graecae et latinae. Vol. 1. – Ed. 2. – Petropoli, 1916.

Резюме

Рябко Андрій *Культ Ахілла Понтарха в античній Ольвії*

Статья посвящена религиозной реформе в Ольвии, вследствие которой был учреждён новый культ бога Ахилла Понтарха. В культе Ахилла Понтарха прослеживается преемственность с культом Ахилла догетского периода. Вместе с тем, функции Ахилла расширяются настолько, что он становится универсальным богом – защитником и покровителем Ольвийского полиса. Религиозная реформа стала внутренним идеологическим актом ольвиополитов, цель которого – сплотить гражданскую общину в условиях усиливающейся внешней угрозы.

Екатерина Сорочан

О специализации в торговле древесиной в

Византии IV-IX вв.

Рыночные отношения, существовавшие в Византии, придавали древесине значение жизненно важного товара, необходимого как строительный материал, топливо, сырьё для ремесла, для изготовления средств производства, наземных и водных средств связи, общественных сооружений (мостов, укреплений и т.п.) [11, с. 144-153]. Надо отметить, что данная проблема до этого не была предметом специального исследования византинистов. Таким образом, актуальность данного исследования заключается в научной новизне раскрытия вопроса специализации в торговле древесиной. В связи с этим мы непосредственно будем ссылаться на нарративные, правовые, агиографические источники, поскольку только они могут помочь раскрытию темы. Исходя из их состояния, можно попытаться выявить специализацию в этой отрасли экономики

Дерево (xyle, xylon или просто materia) было постоянно в ходу у римеев [6, с.70.11; 29, р.617; 32, р.736; 36, р.590.17], им дорожили как собственностью, потенциальным товаром. Порубка чужих деревьев наказывалась Земледельческим законом, Эклогой и последующими ее разработками штрафом в двойном размере от стоимости [3, гл. 57; 18, XVII.40; 19, XVII. 59]. Без древесины (xyleia) не смогло бы развиваться византийское кораблестроение, даже принимая во внимание то, что в “темные века” оно было занято изготовлением

преимущественно небольших судов, какие повсеместно преобладали до XIV в.[15, с. 77-80]. А. Льюис высказал интересное предположение, что сам выбор места битвы при Фениксе в 655 г. у анатолийского побережья, густо заросшего кипарисами, из которых делали великолепные мачты судов, указывает на борьбу, завязавшуюся к этому времени между арабами и византийцами за корабельный лес, весьма важный для будущего судостроения обеих враждующих сторон[23, р. 57]. Лес, особенно далматинский, был в числе товаров наиболее активно обмениваемых с Западом[6, с. 150; 22, р. 488-489; 38, р. 73], а византийские источники (*Consilium Constantinopolitanum*, 636 г.) упоминают специализированных торговцев, занимавшихся поставкой древесины [32, р. 791].

Надо также учесть необходимость в различных производных из лесоматериалов – дубильной коре, древесном угле, поташе, который тоже извлекали из золы деревьев и применяли для приготовления жидкого мыла, некоторых видов стекла, в красильном, кожевенном, текстильном деле.

Самым распространенным сырьем для плетенок всегда считалась ива [37, v.7.7], но из ранневизантийских патериков (рассказов о жизни святых отцов-пустынников) V-VI вв. следует, что некоторые садовники разводили также специальный гибкий кустарник, прутья из которого продавали плетельщикам корзин и циновок, неплохо зарабатывавших на своем ремесле [13, с. 385-386; 17, col. 437].

Но главное, в чем нуждались любое поселение, город, крепость, было значительное количество топлива, необходимого как для обогрева, приготовления еды, так и для занятия большинством ремесел и промыслов. Климат IV-IX вв., очевидно, соответствовал нынешним температурным режимам. Поэтому в северных районах Греции, Балкан, Малой Азии потребность в дровах для отопления была особенно велика, не считая расходов топлива на производственные нужды.

Сократ Схоластик повествует как епископ Филиппополя, Сильван, человек отнюдь не изнеженный, но худой телом, лишь три года сумел прожить во Фракии и, не имея сил переносить тамошние холода, переехал в Константинополь, а затем был рукоположен в Троаде, где было не столь зябко [12, с. 301 (VII. 37)]. Случалось, что резкие похолодания и снег с ледяным ветром разгоняли зрителей даже со столичного ипподрома, заставляя весь город молиться Богу,

“...чтобы при наступающей непогоде сохраниться невредимыми” [12, с. 287 (VII. 22)]. Не случайно привычным образом византийской агиографии являлись скрывавшиеся от непогоды в портиках, мерзнувшие от дождя и стужи бедняки. Даже в южной Малой Азии с ее средиземноморским континентальным климатом наблюдались резкие перепады температур зимой и летом. “В Каппадокии стужа такая, -- соообщал автор анонимного ранневизантийского трактата, -- что непривыкший к этой местности человек не может здесь жить, не прибегая к предосторожности” [11, с. 280]. Сосланный в городок Кукуз в провинции Армения II Иоанн Златоуст жаловался в своих письмах, что в снегопад горожанам приходилось сидеть в своих домах, “...как в заточении”; чтобы не мучиться от холода, в комнатах постоянно зажигали огонь, всячески загораживались коврами, а когда морозы донимали особенно невыносимо, большее время дня все вместе проводили в одной комнате у огня в дыму [5, столб. 590,595 (К Олимпиаде.IV)]. Ему вторил Феодорит Кирский, тоже отмечавший, что малоазийские богачи-аристократы, чтобы побороть холод, обставляли себя несколькими жаровнями[33, col. 663].

О том, насколько люты могли быть даже осенние холода, повествуют хронисты, вспоминая страшную стужу начала октября 763 г., когда Черное море покрылось льдом якобы почти 15-метровой толщины (30 локтей) на сто миль (около 160 км) от берега вплоть до Месемврии и Мидии, так что люди и животные могли переправляться по морю от Хазарии и Болгарии, а отколовшиеся льдины плавали у побережья Понта и у стен Константинополя[26, р. 67-68; 35, р. 434]. Никифор уточнил, что это было странное и необыкновенное явление для морской воды, сделавшее Понт несудоходным, но не столь удивительное для пресных вод. Не вызывал удивления и шедший снег. В таких условиях дрова, вязанки хвороста (*xyla, yle, phortia*) [4, гл. 39; 7, с. 187. 15; 8, гл.53. 395,400, с. 266] становились вполне обычной, обиходной вещью, спрос на которую не падал в течение многих месяцев в году. Как и древесный уголь (*anthrakoo*), они были постоянно нужны для печей, горнов, открытых очагов и столь же повсеместно распространенных глиняных и металлических жаровен (*aroula*), на которых готовили еду и у которых грелись в холода [21, col. 937 A; 27, col. 692]. В византийской Италии уголь иногда становился предметом импорта [2, с. 120].

Даже в IV в. поставка дров была куриальной повинностью только в отношении общественных терм [25, XXXV.4]. Во всех других случаях топливо поступало в продажу через рынок или на заказ. Тем более это должно было стать правилом с упадком муниципального самоуправления в VI-VII вв. Банщики, некоторые ремесленники, к примеру, хлебопеки, нуждавшиеся в топливе в особенно больших количествах, заботились об этом сами, обеспечивая свои заведения всем необходимым для топки печей – сеном, валежником (хворостом) и папирусом (tou chortou kai tou phryganou kai parugou ylen) [3, XVIII.3]. Последний продолжали производить в Египте и поставляли в Византию и после арабского завоевания Северной Африки [24, р. 90-92]. Геопоники тоже называют этот материал (parugos) [20, IV. 7. 1], служивший не только для письма, но и в более прозаичных целях, для освещения: Феодор Студит упоминал о фитиле из папируса (parugion) [34, col.1741 D].

Египетские города II в. н.э. знали специализированных торговцев дровами (xylorolai), тороговцев камышом (thryopolai) [16, с.129, прим. 213]. Григорий Нисский имел дела с тем, кто занимался изготовлением угля (anthrakopoia или anthrakopoieo) [21, col.937 A]. Само собой разумеется, что города в еще большей степени, чем села не могли обходиться без дровосеков и угольщиков, которые должны были составлять довольно значительную категорию торгово-ремесленного населения. К примеру, в ранневизантийском Константинополе, согласно Notitia urbis Constantinopolitana (описание города Константинополя), в нем было 20 общественных и 120 частных эргастриев по выпечке хлеба, восемь общественных и 153 частных терм, не считая нескольких тысяч прочих домов, мастерских, лавок, тоже нуждавшихся в топливе [28, р. 227-247]. Из описаний Псевдо-Кодина (патриографа (тот кто описывал своё отечество, город) X ст.) следовало, что около церкви Св. Феодоры в столице располагалось особое место – ta karbounaria, где, судя по названию, продавали древесный уголь и, вероятно, другое топливо [30, р. 234; 14, с. 73].

Дровосек (xylokopos, pelekanos), нередко сочетавший свое занятие с выжегом угля, был центральной фигурой подсобного промысла, игравшего серьезную роль в жизни сельского населения [6, с. 133.26; 9, с.9; 31, р. 237]. Судя по Житию Симеона Столпника Дивногольца (521-596), переработанному в более позднее время, этим

охотно промышляли некоторые жители деревень, сбывавшие свой товар в окрестные города, куда его везли, навьючив на специально купленных для этой цели мулов или ослов [39, col. 3092,3156]. Дрова, хворост доставляли крестьяне на продажу в город и в IX-X вв., как повествует Житие Луки Нового (Элладского) (892-949) [10, с. 344].

Можно думать, что в VII-IX вв. – “эпоху” мелкого свободного крестьянства, руки деревенских профессионалов приняли на себя основную нагрузку по снабжению ромеев топливом, специализация в этой отрасли экономики была налицо.

Литература

1. Анонимный географический трактат “Полное описание вселенной и народов” / Пер. С. В. Поляковой, И. В. Феленковской // Византийский временник. – 1956. – Т. 8.
2. Бородин О. Р. Византийская Италия в VI-VIII веках (Равеннский экзархат и Пентаполь).—Барнаул, 1991.
3. Византийская книга Эпарха: Вступ. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. – М., 1962.
4. Византийский земельный закон: Текст, исслед., коммент. Е. Э. Липшиц, И. П. Медведьева, Е. К. Пиотровской. – Л., 1984.
5. Иоанн Златоуст. Письма // Св. Иоанн Златоуст. Полн. собр. соч. – М., 1996. – Т. 3.
6. История Византии. – М., 1967. – Т. 2.
7. Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. – Пг., 1920. – Т. 1.
8. Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст, пер., коммент. / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. -- М., 1989.
9. Литаврин Г. Г. Как жили византийцы. -- М., 1974.
10. Лопарев Хр. М. Греческие жития святых VIII и IX веков. – Пг., 1914.
11. Серовайский Я. Д. Социальные аспекты вопроса возникновения цены на лес в средние века // Социальная структура и идеология античности и раннего средневековья. – Барнаул, 1989.
12. Сократ Схоластик. Церковная история: Статья и коммент. И. В. Кривушина. -- М., 1996.
13. Сорочан С. Б. Византия IV-IX веков: этюды рынка. – Харьков, 1998.
14. Сорочан С. Б. Византия IV-IX веков: этюды рынка. – Харьков, 2001.
15. Сорочан С. Б. К вопросу об уменьшении вместимости византийских грузовых кораблей в “темные века” // Древности 1996. – Харьков, 1997.
16. Фихман И. Ф. Оксиринх – город папирусов. – М., 1976.

17. Appendix ad Palladii Helenopolitani episkopi Apophthegmata patrum // Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca / Ed. J. -P. Migne. – 1858. – T. 65.
18. Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V / Hrsg. v. L. Burgmann. -- Frankfurt a M., 1983.
19. Eclogadion und Ecloga privata aucta / Hrsg. v. P. Simon, Sp. Troianos // Fontes Minores medii aevi. -- Frankfurt a. M., 1977.
20. Geoponica sive Cassiani Bassi scholastici De re rustica eclogae / Rec. H. Beckh. – Lipsiae, 1895.
21. Gregorii episcopi Nysseni Opera quae reperiri potuerunt omnia, nunc denuo correctius et accuratius edita et multis aucta // Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca / Ed. J. -P. Migne. – 1863. -- T. 44 B.
22. Levis A. Mediterranean Maritime Commerce: A. D. 300-1100 Shipping and Trade// La navigazione mediterranea nell'alto medioevo. - Spoleto: Presso la sede del Centro ital. di studi sull'alto medioevo, 1978. -- T. 1.
23. Lewis A. R. Naval Power and Trade in the Mediterranean, AD 500-1100. -- Princeton, 1951.
24. Lewis N. L'industrie du papyrus dans l'Egypte greco-romaine. These. – Paris, 1934.
25. Libanii opera / Rec. R. Foerster. -- Lipsiae, 1906. -- Vol.3: Orationes 25-50.
26. Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica / Ed. C. de Boor. – Leipzig, 1880.
27. Nicephori presbyteri Constantinopolitani Vita Sti Andrea Stulti (Sali) // Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca / Ed. J. -P. Migne. -- 1863.-- T. 111.
28. Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et laterculi provinciarum / Ed. O. Seeck. -- Berolini, 1876.
29. Pseudo-Symeon (Symeonis magistri annales) // Theophanes continuatus. Ioannes Cameniata. Symeon magister. Georgius monachos / Rec. Im. Bekkerus. – Bonnae, 1838.
30. Scriptores originum Constantinopolitanarum / Rec. Th.Preger. Fasc.2: Ps.-Condini origines continens. Adiecta est forma urbis Constantinopolis. -- Leipzig, 1989.
31. Seminaire de J. Lefort. Anthroponymie et societe villageoise (Xe-XIV siecle) // Hommes et richesses dans l'Empire byzantin. – T. 2: VIIIe-XVe siecle / Ed. V. Kravari, J. Lefort. C. Morrisson. – Paris, 1991.
32. Sophocles E. A. Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From BC 146 to AD 1100). – New York, 1893. – Vol.2.
33. Theodoretus Cyrensis episcopi Opera omnia // Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca / Ed. J. -P. Migne. -- 1864. -- T. 83.

34. Theodori Studitae orationes et epistulae // Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca / Ed. J. -P. Migne. -- 1864. -- T. 99.
35. Theophanis Chronographia ex rec. C. de Boor. -- Lipsiae, 1883. -- Vol.1: Textum graecum continens.
36. Theophanis Chronographia ex rec I. Classeni. – Bonnae, 1839. – Vol.1.
37. Theophrasti De causa plantarum // Theophrasti Eresii Opera que supersunt omnia / Rec. F. Wimmer. – Paris, 1866.
38. Tuma O. Great Moravia's Trade Contracts With the Eastern Mediterranean and the Mediating Role of Venice // Byzantinoslavica. – 1985. – T. 46. – Fasc.1.
39. Vita Sti Symeoni Stylitae Junioris // Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca / Ed. J. -P. Migne. -- Turnhout: Brepols, 1976. -- T. 86 C.

Резюме

Сорочан Екатерина *О торговле древесиной и ее использовании в Византии IV-IX вв.*

В данной статье предлагается решение вопроса об использовании византийцами в хозяйстве и повседневной жизни древесины и ее производных, а также об определенной специализации в торговле ими. Дерево являлось жизненно важным товаром, необходимым в качестве топлива, сырья для ремесла, изготовления средств производства, связи, общественных сооружений. Производные из лесоматериалов (уголь, кора, поташ) использовались и в других средствах производства; выращивание специальных пород гибких кустарников и использование ивы давало сырьё для изготовления плетёнок. Следует учесть особую важность древесины в качестве топлива – для обогрева, приготовления еды, занятия большинством ремесел и промыслов. Существовали профессии, связанные с ее заготовлением и торговлей - торговцы дровами (хылогорай), торговцы камышом (хырополай), угольщики (антракоройа или антракоройео), дровосеки (хылокоропос, пелеканос), которые имели важное значение как для сельской жизни, так и для городской.

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Анатолій Борисенко

Функции внутрипартийных фракций в структуре Либерально-демократической партии Японии

В 2005 г. Либерально-Демократическая партия Японии (ЛДП) отмечала свое пятидесятилетие. В течение всего этого времени за исключением короткого периода в 1993-1994 гг. ЛДП была правящей партией, причем с 1955 по 1993 г. единолично и непрерывно, а с 1994 г. в составе правительственных коалиций. Первый период получил название «системы 1955 года», а второй, продолжающийся до сих пор, – «эпоха коалиционных правительств». Основными признаками «системы 1955 года» были: монопольное и непрерывное правление ЛДП, система выборов, основанная на многомандатных мажоритарных округах, а так же неспособность оппозиционных партий прийти к власти или хотя бы сформировать блок способный это сделать. Основными характерными чертами эпохи коалиционных правительств являются: правление многопартийных кабинетов, постоянная возможность прихода к власти оппозиции, нестабильность в лагере оппозиции, смешанная избирательная система с одномандатными мажоритарными округами. ЛДП удается уже 50 лет занимать ведущее место среди японских политических партий. Такой статус ЛДП во многом объясняется специфической, во многом только ей присущей организационной структурой партии и, прежде всего во многом – внутрипартийным фракциям.

Изучению партийно-политической системы Японии посвящены работы И. Латышева, И. Цветовой, А. Макарова, В. Еремина, А. Сенаторова, О. Николаевой, Ю. Кузнецова, Э. Молодяковой и др.[5] и западных исследователей К. Хасима, Г. Эрхардт, Л. Шоппа, Ч. Х. Парк, С. Хирано, Г. Куртис и др [19].

Значительные изменения, произошедшие в политической системе Японии за последние 15 лет, а также вызванные этим фактом попытки реформировать организационную структуру ЛДП обостряют интерес к внутрипартийным фракциям, причинам их

появления, их истории и функциям, которые они выполняли в разное время своего существования.

Историю внутрипартийных фракций, как и всю историю ЛДП, можно разделить на два больших периода. Первый из них – это период «системы 1955 года», второй – эпохи коалиционных правительств.

Рассмотрим фракции в ЛДП в оба периода их существования.

Основной причиной изначального появления фракций в ЛДП можно назвать то, что она была образована в результате объединения нескольких ранее существовавших политических партий. Само образование ЛДП было ответом на преодоление раскола в Социалистической партии Японии (СПЯ), являвшейся тогда и вплоть до 1993 г. главным конкурентом консерваторов в борьбе за власть [16]. И. Латышев приводит данные Цунэо Ватанабэ, который перечисляет 16 партий и политических групп, вошедших в ряды ЛДП¹. Исходя из того, что эти партии и политические организации до объединения занимали определенную нишу в политическом спектре, их представители имели различные представления о тактике и стратегии новообразованной партии.

Дальнейшее существование в ЛДП фракций (в «системе 1955 года») объясняется несколькими причинами.

Действовавшая на протяжении многих лет система многомандатных избирательных округов вынуждала выставлять на выборах количество членов одной партии, равное числу мандатов в округе [8, с. 56-57]. Это автоматически означало некое расхождение оценок и программ кандидатов от одной и той же партии. В этом случае возможность избрания наибольшего числа однопартийцев от многомандатного округа увеличивалась, поскольку избиратель голосовал за наиболее близкого себе с личностной точки зрения кандидата. Даже несущественная разница в программах кандидатов позволяла надеяться на наибольшее число избранных депутатов-однопартийцев в одном избирательном округе.

¹ Либеральная партия Японии, Прогрессивная партия Японии, Японская партия сотрудничества, «Клуб единения», «Клуб новых лучей», партия демократического сотрудничества, Общество новой политики, национальная партия, демократическая группа, демократическая партия Японии, демократическая либеральная партия, партия крестьянского сотрудничества, либеральная партия, национально-демократическая партия, «Клуб новой политики», партия Реформ [4, с. 103].

ЛДП, обладающая большинством в парламенте, время от времени вносила выгодные ей коррективы в законы о выборах. Это касалось общей численности депутатов парламента, которое не прописано в конституции и границ округов с количеством избираемых от них кандидатов (т.н. «вес голоса») [7, с. 97-108].

Немаловажным фактором, способствующим сохранению фракций в ЛДП, стало то, что она находилась у власти длительный промежуток времени единолично («система 1955 года»). Желание как можно дольше удержаться у власти порождало наличие политиков – «серых кардиналов», которые, может быть и не занимая каких-либо официальных постов, имели огромное влияние на происходящие события и процессы. Поскольку таких политиков в ЛДП одновременно могло быть несколько, то естественным процессом становилось присоединение менее влиятельных членов партии к более авторитетным, которые разделяли их политические взгляды и помогали во время выборов. Финансовая поддержка кандидата во время избирательной компании фракции являлась чуть ли не ключевым фактором для получения депутатского мандата [4, с. 84-90].

Еще одним фактором «расслоения» партий на фракции являлась спонсорская поддержка различных группировок ЛДП со стороны корпораций и компаний [10, с. 53-62]. Финансовая поддержка фракций корпорациями в той или иной мере влияла на проводимую ими политику (коррупционные скандалы 80-х – 90-х гг.). Необходимо отметить, что получаемые от корпораций средства всегда направлялись лидерами фракций не только себе в карман, но и рядовым членам, являясь чем-то вроде платы за верность [4, с. 88].

В условиях «системы 1955 года» внутрипартийные фракции стали играть роль «партий в партии». Более того, они несли многие черты самостоятельных политических партий: отдельную штаб-квартиру, где разрабатывались планы действий в период избирательных кампаний, на партийных съездах, переговорах с руководством партии и др. [4, с. 86]. Каждая фракция имела свою фракционную кассу и финансовую автономию, что тоже приближало фракции к понятию «партия». Таким образом, в условиях, когда на мнение оппозиции (из-за ее слабости) можно было не обращать внимание, фракции, как носители альтернативных представлений о тактике и стратегии, позволяли выработать более взвешенное

решение, которое не вызывали недовольства населения, играя, таким образом, роль своеобразной оппозиции.

Огромную роль в существовании фракций играли харизматические лидеры. Неудивительно, что многие фракции распадались со смертью их лидеров, как это было с фракциями Коно, Оно, Икэда в 60-е гг. XX века [4, с. 83]. В то же время многие фракции «передавались по наследству» (фракция Фукуда к Абэ; Судзуки к Миядзава в 80-е гг. XX в.). Кроме того, фракционное соперничество препятствовало длительному сохранению власти в одних руках.

Каждое последующее поколение лидеров получало свое название. Например, в 80-е гг. XX в. пришло к власти поколение «новых лидеров» (Такэсита, Абэ, Миядзава), сменившее поколение «сильных людей» (Танакэ, Мики, Фукуда, Накасонэ) [6, с. 85].

Несмотря на то, что в ЛДП применялись различные методы выборов главы партии, но избрание руководителем партии представителя той или иной фракции всегда зависело от межфракционных соглашений и влияния их лидеров, а также численности фракции. Несколько боссов фракции соглашались поддержать одного из их числа в обмен на наиболее выгодное для себя распределение постов в кабинете и обещания, что босс фракции, который вышел из гонки, получит поддержку выбранных в следующий раз. Почти каждый фракционный босс в период с 1959 до 1989 г. получил возможность стать лидером ЛДП [20].

Формально все члены фракции были равноправны, однако влияние рядовых членов фракции и лидеров фракций на принимаемые решения было различно. Влияние лидеров фракций было больше. Это объясняется не только «законами политики» и «законами коллектива», выбирающего себе (покоряющегося и подчиняющегося) по тем или иным причинам формальным и неформальным лидерам, но и национально-традиционной политической культурой японцев. По ним отношения внутри фракций отражали извечное для японцев подчинение личных интересов групповым, уважение авторитета (в лице лидера фракции), специфическое стремление быть покровительствуемым («амаэ») [1, с. 98]. Некоторые исследователи называют фракции ЛДП «патрональными (феодалными по типологии)» [2, с. 9].

Отношения внутри фракций ЛДП можно разделить на «вертикальные» т.е. между лидером и рядовыми членами, и

«горизонтальные» т.е. между рядовыми участниками [1, с. 107]. «Вертикальные» взаимоотношения определяются по схеме сюзерен-вассал, корни которой кроются в социально-этнических нормах, требующих подчинения авторитету (начальнику). По мере смены поколений лидеров фракций все более слабыми становились их возможности оказывать давление на рядовых членов [1, с. 107]. Горизонтальные внутрифракционные связи были еще более демократичны: они регулировались нормами товарищества, механизм этих связей стереотипизирован под воздействием таких устойчивых социопсихологических черт японцев, как приоритет групповых интересов перед личным, деление социума на «своих» и «чужих» и т.п.

В целях сохранения единства воли и действий партии, ее руководство придерживалось комплекса неписанных норм, регулирующих межфракционные отношения. Фракциями практически без возражений соблюдались правила распределения между ними высших руководящих постов в партии, мест в кабинете министров и т.п. [1, с. 106].

Фракционное деление ЛДП (нигде в уставе не закрепленное) во многом позволяло ей удерживаться у власти, избегать радикализма в своей политике, вырабатывать взвешенные решения. Можно выделить 5 основных функций фракций: 1) распределение руководящих постов в партии, парламенте и правительстве; 2) сбор и распределение денежных средств на политические цели; 3) оказание поддержки своим членам на выборах; 4) заключение сделок с другими группировками при смене партийного руководства и правительства, [14] 5) создание внутрипартийной оппозиции «основному течению».

Таким образом, место и роль внутрипартийных фракций в ЛДП в «системе 1955 года» были двоякими. С одной стороны, они позволяли партии вырабатывать наиболее взвешенные решения, наиболее эффективно для себя использовать особенности избирательной системы и иметь четкую схему выборов президента партии. С другой стороны, избирательные кампании и самостоятельные избирательные фонды укрепляли связь депутатов с бизнесом, а, следовательно, и коррупцию. Кроме того, строгая иерархизация партии приводила к тому, что тот или иной пост в ЛДП занимал не наиболее профессионально подготовленный политик, а представитель «квоты» той или иной фракции.

Перечисленные негативные стороны существования фракций, а также коррупционные скандалы, внутрипартийные расколы и изменение внешнеполитической ситуации привели к тому, что на выборах в палату представителей в 1993 г. ЛДП впервые получила меньше половины (223 из 511) [3] мандатов. После чего было создано первое коалиционное правительство без участия ЛДП [11, с. 33 – 34]. «Система 1955 года» прекратила свое существование и началась эпоха коалиционных правительств. ЛДП уже в 1994 г. вернулась к власти в составе партийной коалиции и остается правящей, меняя коалиционных партнеров. В течение всего периода коалиционного правления на партию обрушивались обвинения в том, что она не учла уроков поражения в 1993 г., не освободилась от порочного стиля деятельности, утвердившегося при ее монопольной власти. Либерал-демократов критикуют одновременно и за медлительность, и за радикальность в проведении структурных реформ, по многим аспектам внутренней и внешней политики [16].

В условиях новой политической обстановки в 1994 г. парламент Японии при активном участии ЛДП изменил избирательную систему [11, с. 36; 18, с. 17-55]: многомандатные округа были заменены на одномандатные, т.е. избирательная функция внутрипартийных фракций ЛДП была подорвана.

После крушения «системы 1955 года» ЛДП была вынуждена реформироваться. В августе 1994 г. Партийный Штаб Реформы ЛДП предложил отмену фракций. После этой рекомендации, офисы фракций к декабрю 1994 г. были закрыты. Однако, в свете важной роли, которую фракции играли в объединении интересов большой политической партии, содержащей почти 400 членов Парламента, способствуя внутрипартийному общению и неизбежности их существования из-за характера процесса выборов президента партии, в 1999 г. Партийным Штабом Реформы фракции были признаны «группой, сформированной одинаково думающими людьми ради выработки политики» [17].

Таким образом, первая попытка отмены фракций в ЛДП закончилась безуспешно. И в эпоху коалиционных правительств мотивы создания фракций, взаимоотношения между лидерами и рядовыми членами, законами существования фракций (зависимость от сильного лидера и передача фракций по наследству) остались такими же как в «системе 1955 года».

Однако, с избранием в 2001 г. Дз. Коидзуми главой ЛДП и правительства, дискуссии о сущности перестройки структуры и стиля деятельности самой партии и о принципах и конкретном содержании социально-экономических реформ, внутренней и внешней политики возобновились с новой силой.

Усилия Дз. Коидзуми были направлены на то, чтобы, если не сломать, то хотя бы ослабить «двойственную структуру власти», параллельное существование официальной партийной структуры и внутрипартийных группировок – фракций, функционирующих в качестве своего рода мини-партий [16].

Обладая большой личной популярностью среди населения, Дз. Коидзуми при формировании первого своего кабинета отошел от фракционного принципа разделения постов. Состав кабинета кардинальным образом отличался от традиционного: 1) в правительство впервые вошли сразу 5 женщин; 2) было произведено омоложение кабинета (в правительство вошли 43–44-летние политики, а средний возраст его членов 61,5 год); 3) правительство было сформировано без учета партийно-фракционной иерархии и соотношения сил [45, с. 8-9.].

Вся внутрипартийная работа Дз. Коидзуми была направлена на ослабление внутрипартийных фракций и усиление роли главы партии. Если большинство его предшественников стремилось разрешать внутренние споры путем поиска компромиссных решений и переговоров с лидерами фракций, то Дз. Коидзуми игнорировал мнение оппонентов, публично объявлял их своими противниками – «силами внутреннего сопротивления» правительственному курсу.

В 2004 – 2005 гг. противоречия между Д. Коидзуми и его противниками достигли апогея. Причиной разногласий стал вопрос о приватизации почты [12].

Следствием этих разногласий стал инициированный Дз. Коидзуми роспуск палаты представителей и проведение досрочных выборов. Целью этого политического шага стала попытка избавления от инакомыслящих парламентариев-однопартийцев. С помощью выдвижения новых кандидатов в округах, где баллотировались противники приватизации почты, Дз. Коидзуми удалось не допустить избрания многих из них в парламент.

Несмотря на внутрипартийный конфликт, ЛДП значительно увеличила представительство в нижней палате на выборах 2005 г., в том

числе за счет избрания 83-х новых депутатов. Внушительная победа укрепила позиции Дз. Коидзуми, предоставила ему возможность оказывать сильное давление на несогласных с его действиями: 59 депутатов парламента из числа не поддержавших законопроекты о приватизации почты подверглись строгим партийным взысканиям, 11 из них были исключены из партии [16]. Таким образом, можно утверждать, что Дз. Коидзуми произвел «чистку партийных рядов».

В результате подобных действий расстановка сил внутри ЛДП существенно изменилась: подорвано господство «Кэйсэйкай» (бывшей фракции Хасимото и ее предшественников), ослаблено влияние «Котикукай» (бывшей фракции Хориути и нынешней фракции Танигаки, ведущих начало от Х. Икэда), а «все остальные в ЛДП – громадная фракция Коидзуми» [16], в нее входят депутаты, победившие без поддержки какой-либо фракции. Это также свидетельствует о снижении роли фракций.

Фактором, ослабляющим фракции является то, что перед выборами нового президента ЛДП (и премьер-министра Японии), которым стал С. Абэ, была сохранена введенная в 2003 г., модель избрания главы партии [20]. По этой модели было увеличено до 300 человек количество представителей от префектур [9]. Учитывая то, что президента ЛДП избирают депутаты парламента от этой партии и представители префектур, с увеличением числа выборщиков от префектур возможности парламентариев ЛДП в этом процессе уменьшились.

Кроме того, в правительство С. Абэ вошли представители пяти из девяти ныне существующих фракций [13]. А средний возраст министров составил 60,9 лет [13]. Это говорит о непропорциональном, с точки зрения фракционного деления, распределении постов в Кабинете.

Таким образом, роль внутрипартийных в ЛДП в «системе 1955 года» и в эпоху коалиционных правительств была различна. В «системе 1955 года» фракции играли роль внутренней оппозиции и структур, облегчающих завоевание большего количества мандатов в парламенте, негласно регламентирующих выборы партийного руководства и состава правительства. В эпоху коалиционных правительств внутрипартийные фракции ЛДП лишились некоторых своих функций (оппозиционной и избирательной). В течение последнего времени ЛДП разделилась на сторонников системы фракций и ее противников. Ведется внутрипартийная борьба с фракционностью. Результатом этого стало

ослабление одних и усиление других фракций. Политика Дз. Коидзуми была направлена на ослабление влияния фракций на решение партийных вопросов, а также на снижение привлекательности членства во фракциях. В то же время фракции продолжают существовать, и не исключена возможность усиления их роли.

Таблица 1.

Состав фракций депутатов парламента от ЛДП в 2003 и 2005 гг.¹

2003 год				2005 год		
Место фракции в ЛДП (по численности)	Фракции	Число депутатов		Место фракции в ЛДП (по численности)	Фракции	Число депутатов
1	Хасимото	100	<	2	Цусима	72
				8	Никай	14
2	Это – Камэи	59	→	5	Ибуки	34
3	Мори	59	→	1	Мори	79
4	Хориути	51	→	3	Бывшая фракция Хориути	48
5	Ямадзаки	27	→	4	Ямадзаки	37
6	Комура	16	→	6	Комура	15
7	Одзато	14	→	7	Танигаки	15
8	Коно	11	→	9	Коно	10
	Вне фракций	19	→		Вне фракций	84
	Всего	356			Всего	408

Литература

- Еремин В. Основные черты политической системы Японии // Актуальные проблемы политики и экономики современной Японии / АН СССР, ин-т востоковед. [Отв. ред К. Саркисов, И. Лебедева]. – М., 1991.
- Ким Г. Ф. Востоковедение в условиях перестройки // Народы Азии и Африки. – 1988. – №5.

¹ Таблица основана на данных, приведенных в [16]. Знак → означает переименование фракции и/или изменение ее численности. Знак < означает разделение фракции на две.

- Кузнецов Ю. Хроника времен коалиций // www.japantoday.ru/znakjap/politik/031_04.shtml
- Латышев И. А. Правящая либерально-демократическая партия Японии и ее политика. – М. – Л., 1967.
- Латышев И. Правящая либерально-демократическая партия Японии и ее политика. – М. – Л. 1967.; Макаров А. Политическая власть в Японии: механизмы функционирования на современном этапе. – М. – 1988.; Еремин В. Политическая система современного японского общества. – М., 1992; Сенаторов А. Коалиция выдерживает экзамен на прочность // www.japantoday.ru/znakjap/politik/030_04.shtml;
- Кузнецов Ю. Хроника времен коалиций // www.japantoday.ru/znakjap/politik/031_04.shtml; Молодякова Э. Схватка по новым правилам: парламентские выборы в Японии // Япония: Ежегодник, 1996 – 1997.– М., 1997.; Николаева О. Социалистическая партия Японии: от левой ортодоксии к правоцентризму // МЭМО. – 1997 – № 1. Николаева О. Японская оппозиция сегодня: перегруппировка политических сил продолжается // МЭМО. – 1999. – № 2; Цветова И. Трудный старт правительства Коидзуми // Актуальные проблемы современной Японии. – М., 2003; Цветова И. Достижения и проблемы либерально-демократической партии (к 50-летию со дня основания) // http://www.japan-assoc.ru/publics/science/texts/t_2006_2/cvetova.html и др.
- Либерально-демократическая партия Японии в середине 80-х годов. Научно-аналитический обзор. – М., 1988.
- Николаева О. Проблема политической реформы в Японии // МЭМО. – 1993.– №1.
- Рю Ю. М. Либерально-демократическая партия Японии: изменение в системе политического руководства // Актуальные проблемы политики и экономики современной Японии. – М., 1991.
- Сенаторов А. Д. Коидзуми сохранил лидерство в своей партии. Что дальше? // <http://www.japantoday.ru/arch/jurnal/0312/02.shtml>
- Сенаторов А. Деньги для политических партий: законы, практика, спорные моменты // Япония 1990: Ежегодник. – М., 1992.
- Сенаторов А. Почта и политика // <http://www.japantoday.ru/arch/jurnal/0601/03.shtml>; Сенаторов А. Почта и экономика // <http://www.japantoday.ru/arch/jurnal/0601/02.shtml>
- Сенаторов А. И. Перестройка политической системы в Японии. Первые шаги и перспективы // Проблемы Дальнего Востока. – 1994. – № 2.
- Синдзо Абэ сформировал новое правительство Японии// http://info-japan.ru/index.php?view=news_news_full&newsId=22
- Стрельцов Д. Фракции ЛДП: старый механизм в новом корпусе? // www.japantoday.ru/znakjap/politik/026_02.shtml

Оксана Гуринова

Раздел Македонии в 1912 – 1913 гг.

Новейшая история македонских земель является одной из самых сложных и дискуссионных проблем в европейской истории XIX – XX вв. Македонский вопрос, возникший после Берлинского конгресса 1878 г., в очередной раз заявил о себе во время Балканских войн 1912 – 1913 гг. Они привели к освобождению албанских и македонских земель от османского господства, но, в отличие от Албании, получившей независимость, самостоятельное македонское государство тогда так и не образовалось. В силу ряда геополитических и социально-экономических причин этническая и политическая консолидация македонцев происходила более медленными темпами, чем у других народов Балканского полуострова. Вопросы гражданских свобод, обретения национальной государственности не находили отклика в патриархальной Македонии. Смешение национальностей и вероисповеданий, а также принадлежность македонских земель в разное время разным государствам давали повод соседям предъявлять права на эти стратегически важные территории. Все это привело к отставанию в идентификации македонцев как единого этноса, обладавшего правом национального самоопределения.

Македонский вопрос вызывает большой интерес и множество противоречий не только среди балканских историков и политиков, но и во всем мире. В Европе, и особенно на Балканах, существует довольно много трудов по истории Македонии, однако большую часть из них сложно назвать объективными, поскольку они обременены политическими тенденциями и служат идеологическим оружием в борьбе за достижение узконационалистических целей. Тем не менее, и они содержат ценный фактологический материал [1]. Основными и наиболее важными источниками для объективного освещения данной проблемы остаются опубликованные архивные материалы [2].

Вспыхнувшая осенью 1911 г. итало-турецкая война в очередной раз продемонстрировала слабость Османской империи и послужила толчком к переговорам правительств балканских стран о единстве действий. В преддверии Первой Балканской войны (октябрь 1912 – апрель 1913 гг.) Македония стала основным объектом

15. Цветова И. Трудный старт правительства Коидзуми // Актуальные проблемы современной Японии. – М., 2003.
16. Цветова И. А. Достижения и проблемы либерально-демократической партии (к 50-летию со дня основания) // http://www.japan-assoc.ru/publics/science/texts/t_2006_2/cvetova.html
17. LDP policy Groups (factions) // <http://www.jimin.jp/jimin/english/overview/10.html>
18. Manfred P. Innenpolitik 1993/1994: Hoehepunkte und Tendenzen // Japan 1993/1994 (Politik und Wirtschaft). – Hamburg. – 1994.
19. Mishima K. The Failure of Japan's Political Reform // www.worldpolicy.org/journal/articles/wpj06-1/Mishima.pdf; EHRHARDT G. Factional Influence on the 2001 LDP Primaries: A Quantitative Analysis // Japanese Journal of Political Science 7 (1); Schoppa L. The 2006 Koizumi Succession in Historical Context // <http://www.japan.poli.sc.edu/OccasionalPapers/Schoppa2006KoizumiSuccessionInHistoricalPerspective060531.pdf>; Park Ch. H. Factional Dynamics in Japan's LDP since Political Reform: Continuity and Change // Asian Survey. – 2001. – Vol. 41. – No. 3; TANG S. O. Japan: regime change in the "lost decade" // www.library.ln.edu.hk/ethesis/tang_050120.pdf; Sasanuma J. M. Japanese Electoral Politics: Reform, Results, and Prospects for the Future // <http://dissertations.bc.edu/ashonors/200447/>; Hirano S. Electoral Systems and Threshold Effects: Quantitative Evidence from the Japanese Experience in the 1990s // www.nyu.edu/gsas/dept/politics/seminars/hirano.pdf; Curtis G. Japanese Political Parties: Ideals and Reality // www.rieti.go.jp/jp/publications/dp/04e005.pdf;
20. Schoppa L. The 2006 Koizumi Succession in Historical Context // <http://www.japan.poli.sc.edu/OccasionalPapers/Schoppa2006KoizumiSuccessionInHistoricalPerspective060531.pdf>

Резюме

Борисенко Анатолий Функції внутрішньопартійних фракцій в структурі Ліберально-Демократичної партії Японії.

Відмінність епохи коаліційних урядів у Японії від «системи 1955 року» полягає не тільки в існуванні багатопартійних кабінетів та кардинальній зміні партійно-політичного спектра цієї держави, зникненні низки впливових політичних партій, зміні статусу ведучих у «системі 1955 року» партій, але й в зміні внутрішньопартійної організації багатьох партій, у тому числі найвпливовішої ЛДП. У роботі досліджуються й аналізуються зміни ролі та функцій внутріпартійних фракцій ЛДП та політична боротьба між лідерами ЛДП, що обумовлена різними точками зору на реформу ЛДП.

межгосударственных переговоров трех стран: Болгарии, Сербии и Греции, позднее к ним присоединилась Черногория.

К началу 1912 г. Болгария и Сербия достигли, наконец, взаимопонимания, после продолжительных переговоров о союзе, осложняемых излишними претензиями, запальчивостью и нескромностью сербов и «недоверчивостью, боязнью лишиться полной свободы действий, нежеланием делать сербам уступки в Македонии» болгар [3, с. 3]. 13 марта 1912 г. между двумя странами был подписан договор, регулирующий взаимоотношения двух стран в случае изменения статус-кво на Балканах.

Договор предусматривал совместное выступление против Турции и в случае успеха последующий раздел ее балканских владений. По договору Сербии давалось бесспорное право на так называемую Старую Сербию и Новипазарский Санджак, а Болгарии – на земли в Восточной и Эгейской Фракии. Македонским землям, которые располагались между р. Места, Эгейским морем и Охридским озером, предполагалось предоставить автономию, но оба заинтересованных государства не воспринимали такое положение всерьез с самого момента подписания договора. Это видно из статьи 2 секретного приложения к договору от 13 марта, где говорится, что "если образование автономной Македонии окажется невозможным", Болгария, в случае победоносного исхода войны, получит ряд территорий, в том числе значительную часть Македонии к юго-востоку от линии Крива Паланка – Охрид. Это составляло около 2/3 македонских земель с городами Велес, Штип, Битоля, Прилеп и Охрид, получившие впоследствии название "бесспорной зоны". Оставшаяся 1/3, включавшая в себя города Скопье, Куманово, Дебр и Тетово, составила так называемую "спорную зону", которая в конечном итоге могла быть отдана одной или другой стране или будет поделена между ними.

Судьбу "спорной зоны", в случае разногласий между Сербией и Болгарией, предполагалось решить по окончании войны с Турцией, арбитром по этому вопросу выступал российский император Николай II [4, с. 262-268; с. 62-63]. Российская дипломатия понимала, что успешное формирование Балканского союза зависит, прежде всего, от решения македонского вопроса. Поэтому Россия являлась посредником в болгаро-сербском конфликте и активно стремилась найти компромиссную формулу в дележе македонских земель.

Окончательное оформление Балканский союз получил с подписанием аналогичных болгаро-греческого и сербо-греческого договоров. Таким образом, еще до начала Первой Балканской войны союзники де-факто заложили основы раздела Македонии. Российский посланник в Софии А. В. Неклюдов 16 мая 1912 г. писал министру иностранных дел С. Д. Сазонову: «... главным объединяющим звеном между болгарами и сербами является надежда поделить при первом удобном случае Македонию» [5, с. 88].

Формальным поводом для начала войны стало угнетение славянского и христианского населения Македонии. Война, начавшаяся 13 октября 1912 г. оказалась для Турции катастрофической. Она потеряла все свои владения в Европе, кроме Восточной Фракии. При этом Македония стала той точкой, где сошлись наступавшие с разных сторон союзные армии. Перемирие было подписано уже 3 декабря, а 16 декабря 1912 г. в Лондоне начались мирные переговоры, быстро, впрочем, превратившиеся в арену борьбы между союзниками, так как порой запросы и амбиции каждой страны были обратно пропорциональны ее величине и численности населения. Одновременно была созвана конференция послов великих держав: Германии, Австро-Венгрии, Италии, Англии, России и Франции под председательством министра иностранных дел Великобритании Э. Грея, что свидетельствует о заинтересованности великих держав ходом балканского конфликта [6, с. 191-192]. Фактическая роль конференции заключалась в том, чтобы направлять и контролировать ход мирных переговоров в интересах великих держав.

Переговоры завершились подписанием 30 мая 1913 г. мирного договора. Однако окончательное освобождение Балканских народов от османского владычества привело только к обострению вопроса о принадлежности македонских земель. Македонии было отказано в независимости, и страна оказалась фактически расчлененной между Сербией, Грецией и Болгарией.

Провинция была поделена на три части, не совпадавшие по размерам с достигнутыми в 1912 г. договоренностями. Болгария оккупировала Восточную Македонию, «прихватив» еще и изрядную часть святого для сербов, но до того турецкого и населенного албанцами Косово, и получила выход к Эгейскому морю. Сербии отошла Северная Македония; остальную, Южную часть края, Эпир, Фессалию и некоторые острова в Эгейском море заняла Греция.

На восточном берегу Адриатического моря появилась независимая Албания, провозглашенная Национальным собранием 28 ноября 1912 г. во Влере (Валоне) [7, с. 24]. Появление нового государства на Балканах создало целый ряд территориальных и политических проблем [8, с. 45]. Произвольный раздел македонских земель вызвал новый виток напряженности в межгосударственных отношениях бывших союзников. Установленное союзным договором размежевание, сделанное на скорую руку, оказалось неудовлетворительным, не отвечая более ожиданиям ни одной из заинтересованных сторон.

В особенности были им недовольны сербы, деятельное участие которых в боевых операциях в восточной Македонии значительно превысило их предварительные расчеты. В ходе войны сербское войско освободило Македонию, и Сербия, выходу которой к Адриатическому морю препятствовало образование Албании, хотела получить большую долю Македонии за счет «спорной зоны». Часть ее, как предполагалось, должна была отойти Болгарии по секретному сербско-болгарскому договору 1912.

Болгария потребовала пропустить свои войска в Западную Македонию, занятую греками и сербами. Греция выступала за передачу ей Южной Македонии и предъявляла претензии на земли вдоль нижнего течения рек Струма и Места, занятые болгарскими войсками. Болгария, в свою очередь, требовала от Греции освобождения не только Салоник, но и всего Халкидического п-ова и предъявляла претензии на расположенные недалеко от устья р. Места эгейские острова Тасос и Самофраки, отданные Греции по Лондонскому договору [9, с. 78 - 79].

В первые дни после подписания Лондонского мирного договора стало ясно, что союзники не в состоянии ни спокойно дискутировать о проблеме раздела македонских земель, ни вернуться к предвоенным договоренностям. Неудивительно, что в такой обстановке произошло быстрое сербо-греческое сближение, из-за нежелания обеих стран уступить хоть малейшую часть Македонии Болгарии. К оформляющемуся антиболгарскому сербо-греческому союзу присоединилась и Черногория, особенно после разрешения сербо-черногорского спора относительно новой общей границы в Санджаке.

Кульминация сербско-болгарского конфликта приходится на 1913 год. Именно тогда между православными славянскими государствами разразилась братоубийственная война, навсегда разведшая сербов и болгар в различные военно-политические союзы. Уже в январе 1913 года сербские газеты, принадлежавшие австрофильской партии либералов и поддерживаемые шовинистической тайной организацией сербских офицеров «Черная рука», развернули кампанию против сербо-болгарского союза. Правительство Н. Пашича упрекали в излишней уступчивости болгарам в территориальном вопросе. Поток «патриотизма» нарастал с каждым днем; такая же волна поднялась и в Болгарии. С обеих сторон выдвигались обвинения, псевдоисторические обоснования «исконных» прав, претензии на обладание Македонией [10, с. 79].

26 мая 1913 года сербское правительство специальным меморандумом потребовало от Болгарии пересмотра условий соглашения 1912 года, а через два дня, 28 мая, премьер-министр Сербии Н. Пашич выступил в скупщине с заявлением о том, что Сербия должна иметь общую границу с Грецией и поэтому договор с Болгарией должен быть пересмотрен в пользу Сербии. Позиция Сербии нашла понимание в Греции. Во-первых, Афины не устраивал возможный переход южной части Македонии под болгарскую юрисдикцию, а во-вторых, превращение Салоник в главную перевалочную базу сербской внешней торговли сулил немалые доходы. Сближение позиций двух государств привело к подписанию 30 мая 1913 года сербо-греческого союзного договора и военной конвенции, направленных против Болгарии. В Софии и в европейских дипломатических кругах эти документы однозначно расценили как антиболгарскую провокацию. Договор предусматривал раздел Македонии между Сербией и Грецией и установление общей границы между двумя государствами, а секретное приложение к договору – раздел Албании на сферы влияния Сербии и Греции [11, с. 80].

После подписания сербо-греческого договора война с Болгарией была предопределена [12, с. 109]. Политики, пресса, придворные круги, офицерство – все в один голос отвергали любые компромиссы в отношениях с Болгарией и требовали, чтобы сербская армия силой добила решения «национальных задач». Только сербские социал-демократы выступили против братоубийственной войны, за

объединение балканских народов в федерацию. Но их влияние в обществе было незначительно.

Первым всеобщего напряжения не выдержал болгарский монарх Фердинанд. Не слишком рассчитывая на русский арбитраж, предусмотренный болгаро-сербским договором от 13 марта 1912 г., в ночь на 30 июня 1913 г. 2-я болгарская армия неожиданно пересекла демаркационную линию и атаковала греческие позиции под Салониками, а 4-я – сербские в Македонии у реки Слетова, но ни Австрия, ни Германия ее не поддержали [13, с. 126 – 128]. Более того, Черногория, Греция и Турция, каждая из которых защищала свои собственные интересы, вступили в войну на стороне Сербии. Румыния, в свою очередь, тоже воспользовалась удобным случаем и 13 июля ударила по Болгарии с тыла.

Если Первая Балканская война была весьма непродолжительной, то Вторая протекала ещё быстрее. Обе болгарские армии не смогли добиться успеха в сражениях с превосходящими их численностью противниками. Войско Фердинанда было разгромлено менее чем за месяц. Только немедленное прекращение военных действий могло спасти Болгарию, поскольку, воспользовавшись паникой, царившей в Софии, в глубь страны продвигались румыны, а турки беспрепятственно вернулись во Фракию.

Болгария потерпела поражение и запросила мира. Границы были передвинуты еще раз, на конференции великих держав и стран-победительниц 31 – 10 августа 1913 г. в Бухаресте. По новому мирному договору у Болгарии отняли весомые территории в пользу Румынии, Турции, Сербии, Греции. Сербия получила не только «спорную зону», но и значительную часть «бесспорной зоны» – Вардарскую Македонию (западная и центральная части площадью 25 774 кв. км), и, таким образом, значительно приблизила свои южные границы к Эгейскому побережью. Греция получала Эгейскую Македонию вместе с Салониками и окрестностями (южная часть 35 169 кв. км), а, кроме того, и часть Западной Фракии с Драмой и Каваллой. Болгарии осталась Пиринская Македония, (северо-восточный район 6 798 кв. км) [14, с. 11], а именно три округа – Горна Джумая, Петрич и Струмица; и часть Западной Фракии с ограниченным доступом к Эгейскому морю. При поддержке Австро-Венгрии и России, София до последнего момента настаивала на возвращении ей Кавалы. Соппротивление болгар было

сломлено, когда румынский король Карол пригрозил Фердинанду, что если Болгария не отступит в споре, румынские войска войдут в Софию. Румынский натиск был предпринят под влиянием германского кайзера Вильгельма II, брата греческой королевы Софии.

Румыния же, не ведя войны, ограничившись занятием без боя части Болгарии, вышла из этого предприятия с весьма существенными земельными приращениями – она получила Южную Добруджу с городами Тутракан и Балчик. Болгаро-турецкие отношения и новые границы были определены мирным договором в Стамбуле от 29 сентября 1913 г., по которому Болгария, неспособная вести новую войну с Турцией, вынуждена была вернуть ей большую часть восточной Фракии, включая Андрианополь, Лозенград и Люлебургаз [15, с. 200 – 202].

Границы пролегли без всякого учета этнического или хотя бы религиозного состава жителей. Был разрушен Балканский союз, который уже, кроме России, ни для кого не представлял интереса. Балканы теперь фактически были разделены на сферы влияния, усилились позиции Франции, Австро-Венгрии и Германии, тогда как позиции России существенно ослабли.

Стремясь пересмотреть итоги войны, болгарское правительство осенью 1913 г. направило делегацию македонцев-болгарофилов в Вену с требованием создания самостоятельной Македонии [16, с. 88]. За этим скрывалась попытка болгарского руководства использовать македонский вопрос в своих внешнеполитических интересах.

Вот в этот период снова началось мифотворчество. И Сербия, и Болгария официально настаивали на том, что македонские славяне – на самом деле местная разновидность сербов (или болгар). Во времена Первой болгарской империи (VIII – IX вв.) очагом собственно болгарской культуры, включая школы создателей славянской письменности Св. Кирилла и Мефодия, и отцов православного богословия Св. Климента и Наума была территория именно сегодняшней Македонии. Официальная болгарская лингвистика вообще не признавала за македонским статуса языка, определяя его в «западные диалекты» болгарского. В то же время почти век официальной «сербизации» не прошел бесследно. Наконец, местная славянская элита категорически не соглашалась быть ни сербами, ни болгарами, потому что ей хотелось править самой.

Македонцы, проживавшие в странах Европы и Северной Америки, выступили с осуждением условий Бухарестского мирного договора. Третий съезд македонской эмиграции в США принял резолюцию, в которой высказался против Бухарестского договора и потребовал создания независимого македонского государства. Против раздела Македонии между балканскими государствами-метрополиями также выступила Петроградская македонская колония, видными деятелями которой являлись К. Мисирков, Д. Чуповский, Г. Гергов, Г. Константинович, Н. Димов. В 1913 г. Петроградская колония стала выпускать журнал «Македонский голос». В том же году колония направила меморандумы в адрес Лондонской мирной конференции и правительств балканских стран с требованием признания права македонского народа на образование самостоятельного государства [17, с. 335 – 336].

Удивительной была реакция населения Македонии на оккупацию и раздел страны: “народ безмолвствовал” и не оказывал сопротивления. Причины этого можно искать в эмиграции значительной части наиболее инициативной группы населения, в привычке к повиновению, сформировавшейся в течении столетий чужеземного господства и насильственных средств, применявшихся турками, греками, сербами и болгарам в борьбе за обладание македонскими землями. Дипломатическое покровительство, которое оказывали великие державы своим балканским фаворитам в македонском вопросе, не только препятствовало скорейшему его разрешению, но и поощряло Болгарию, Грецию и Сербию активно добиваться своих территориальных целей в Македонии. Бухарестский мир явился лишь перемирием, которому суждено было закончиться через год.

Литература

1. Църнушанов К. Македонизмът и съпротивата на Македония срещу него. – София, 1992; Даскалов Г. Българите в Егейска Македония. Мит или реалност. Историко-демографско изследване (1900 - 1990). – София, 1996; Шумков София, Чакалов Г. Македонският въпрос и неговото правилно разрешаване. – София: Орбел, 2005; Марков Г. Българите в Балканския съюз срещу Османската империя 1912 - 1913. – София, 1989; Macdermott M. Freedom or death. The life of Gotse Delchev. – London, 1978; За свобода и съвършенство. Биография на Яне Сандански. – София, 1987 и др.

2. Маджаров М. И. Дипломатическата подготовка на нашите войни. Спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади. – София, 1932; Македония. Сборник от документи и материали. – София, 1978; Македонски глас. Орган на привържаниците на независна Македонија 1913 - 1914. – Скопје, 1968.
3. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств 1878-1917. (Далее - МОЭИ). – Сер. II. – Т. 19. – Ч. I. – № 3. – С. 3.
4. МОЭИ. – Т. 19. – Ч. II. – № 625; Сазонов С. Д. Воспоминания. – М., 1991.
5. МОЭИ. – Т. 20. – Ч. I. – № 100.
6. Историја српског народа. Књ. VI-I. – Београд, 1983.
7. Лондонската конференция през 1912—1913 г. // Родина. – 1939. – № 4.
8. За балканскими фронтами Первой мировой войны. – Под ред. В. Н. Виноградова. – М., 2002.
9. Гиза А. Балканските държави и македонският въпрос. – София, 2001.
10. Там же.
11. Там же.
12. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата. – М., 1991.
13. Жебокрицкий В. А. Болгария в период Балканских войн 1912-1913 гг. – Киев, 1961.
14. Катарчиев И. Македонското национално прашање меѓу двете светски војни: в 2 т. – Т. 1. – Скопје, 1977.
15. Скоко С. Други Балкански рат 1913 г. – Београд, 1968.
16. Гиза А. Балканските държави и македонският въпрос.
17. На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв. / Отв. ред. И. В. Чуркина. – М., 1997.

Резюме

Гуринова Оксана Раздел Македонии в 1912 – 1913 гг.

Македонский вопрос, возникший после Берлинского конгресса 1878 г., в очередной раз заявил о себе во время Балканских войн 1912 – 1913 гг. Они привели к освобождению македонских земель от османского господства, но самостоятельное македонское государство тогда так и не образовалось. Смешение национальностей и вероисповеданий, а также принадлежность Македонии в разное время разным государствам давали повод соседям предъявлять права на эти стратегически важные территории. Дипломатическое покровительство, которое оказывали великие державы своим балканским фаворитам в македонской проблеме, не только препятствовало скорейшему её разрешению, но и поощряло Болгарию, Грецию и Сербию активно добиваться своих территориальных целей в Македонии.

Юлія Демянчук

Российско-белорусское экономическое сотрудничество в первой половине 90-х гг. XX ст.

Распад СССР и развал единого экономического пространства определили геоэкономическую и геополитическую ситуации в новых постсоветских государствах.

Актуальность проблемы восстановления нарушенных между этими странами хозяйственных связей на новой – рыночной основе диктуется рядом обстоятельств.

Народы этих стран пережили сложный период становления своих государств, период перехода от плановой к рыночной экономике. Разрушение союзного разделения труда в постсоветском пространстве вслед за провозглашением национального суверенитета стало серьезным тормозом на этом пути.

Затянулось их пребывание в нестабильной ситуации и потеря абсолютным большинством населения социальной защищенности.

После развала единого экономического пространства рухнула и система обеспечения военной безопасности каждого из образовавшихся государств [1, ст. 35-37].

Литература, посвященная политическим и экономическим отношениям между новыми государствами на постсоветском пространстве, весьма многообразна. Пристальное внимание исследователи уделяют и постсоветскому периоду взаимоотношений России и Беларуси. Важной особенностью этих работ является их заполитизированность, поскольку авторы являются современниками исследуемой эпохи, а трактовка соответствующих событий может оказывать непосредственное влияние на дальнейшую интеграцию или дезинтеграцию двух государств (часто анализ подменяется идеологическими постулатами). Тем не менее, сказанное не мешает проанализировать имеющуюся литературу и выделить те вопросы, которые по тем или иным причинам остались вне поля зрения. Для изучения данной проблемы были проанализированы работы российских и белорусских авторов. При оценке одних и тех же событий исследователи этих стран приходят порой к совершенно противоположным выводам. Так, белорусские авторы Э. М. Иванов, Ю. С. Хромов [4] рассматривая вопросы о предпосылках, причинах и дальнейшем развитии тесных отношений России и Беларуси,

приходят к выводу, что тесные экономические отношения одинаково выгодны для обеих сторон. В статье же русского исследователя К. Москаленко «Россия и Беларусь: история интеграции и современное состояние процесса» [10] наряду с преимуществами сотрудничества, показаны и негативные последствия для экономики, в частности для России. Особое внимание автор уделяет роли элит России и Беларуси в построении особых отношений между странами.

Среди российских авторов также существуют публикации, в которых показаны выгоды сотрудничества для обеих сторон. Так, в работах Ю. Ф. Година [1; 13] проводится комплексный анализ экономических и политических проблем связанных с созданием российско-белорусского Союзного государства, а также показаны экономические и геополитические выгоды тесного сотрудничества для обеих стран.

При изучении вопроса связанного с первыми совместными договорами следует отметить, что эта проблема является современной, и мы не можем выделить этапы её рассмотрения в историографии.

А. В. Сиротский в своей статье [12] подробно рассматривает Таможенный Союз, заключенный между странами в 1995 г., а также указывает на недоработки, допущенные не только в ходе подписания данного договора, но и при его непосредственном внедрении в жизнь.

Говоря о трудностях на пути развития российско-белорусского сотрудничества можно выделить два различных подхода. Часть исследователей всю вину за затянувшийся процесс экономической интеграции перекладывают на плечи руководства и политических элит России. Это такие авторы как И. В. Ружицкая [3], А. В. Сиротский [12]. Другие же напротив основную вину видят в корыстных планах белорусского руководства (Ю. Ф. Година [1, 13], К. Москаленко [10]).

Определенный интерес вызывает работа А. Л. Шевцова [2], где он проводит анализ политических, экономических и социальных аспектов, связанных со становлением и развитием союзнических отношений России и Беларуси, показывает, сколь сложным и противоречивым является процесс интеграции различных государств. Эта работа является первым в России комплексным исследованием, специально посвященным анализу теоретических

аспектов объединительных процессов в рамках Союзного государства.

Источники по данной проблеме являются достаточно доступными для исследования. Многие источники для исследования вопроса развития межгосударственных отношений после распада СССР (комплекс нормативно-правовых актов и соглашений, принятых в 1991-1996 гг.), расположены на сайте Информационного агентства Союзного государства Беларуси и России [11]. Документы, связанные с развитием экономических отношений двух стран были взяты на Портале информационной поддержки внешнеэкономической деятельности [6, 7]. Так же были использованы материалы Пэн-центра Беларуси [9]. Это позволяет изучить не только документы, но и интервью официальных лиц по данной теме. Тот факт, что существует огромное количество официальных сайтов с документами по данной проблеме, свидетельствует о широком резонансе вызванным среди общественности не только в России и Белоруссии, но и среди других стран. Для Украины изучение опыта построения тесных отношений между соседями является особенно ценным, так как после обретения независимости перед нашим государством стал ряд вопросов относительно дальнейшей внешней политики и места в нем бывших социалистических стран.

Последние десятилетия ознаменовались существенным ростом интереса к процессам экономической и валютной интеграции в мире. Таможенные союзы и многосторонние торговые соглашения, либерализация валютных и финансовых рынков - далеко не полный перечень интеграционных процессов, протекающих в мире. Образование Европейской валютной системы и ее последующая трансформация в Европейский валютный союз - одно из главных достижений европейских стран на пути экономической и, в частности, валютной интеграции. На этом фоне наблюдается повышенное внимание к проблемам межгосударственной интеграции на территории стран Содружества Независимых Государств. После распада СССР и образования на его основе ряда независимых государств последовал период трансформации национальных экономических систем, вызванный переходом от плановой экономики к рыночной, разрывом сложившихся хозяйственных связей между предприятиями, оказавшимися на территории

различных государств. С момента обретения независимости Россия и Беларусь не ставили под сомнение необходимость тесной военной, политической и экономической интеграции. Интерес к последней определялся изначально сильным взаимопереплетением экономик.

Беларусь была одной из наиболее развитых республик СССР и обладала по советским меркам высокотехнологичными производствами, квалифицированными кадрами и развитой промышленной и транспортной инфраструктурой. На ее территории действовали развитые крупные узкоспециализированные предприятия, выпускавшие в основном конечную продукцию. Комплектующие, сырье и топливо для них поступали в основном из России.

Для Российской Федерации развитие экономического сотрудничества с Беларусью давало ряд отчетливых преимуществ: возможность использования выгод геоэкономического положения Беларуси и ее развитой транспортной и внешнеторговой инфраструктуры в общих экономических интересах; получение надежного транспортного коридора для товаропотоков на Запад (особенно это касалось газа, а впоследствии и нефти); обеспечение перевозок, связанных с поддержанием жизнедеятельности Калининградской области; восстановление и создание новых технологических связей предприятий России и Белоруссии.

Важной предпосылкой для развития тесных экономических связей был и остается сопоставимый уровень экономического развития. После распада СССР Беларусь занимала среди стран СНГ первое место в расчете на душу населения по произведенному национальному доходу, третье место по общему объему промышленной продукции, производству продуктов питания и товаров легкой промышленности. Последовавшие кризисные явления в белорусской экономике, во многом связанные с разрывом прежних хозяйственных связей, снижением поставок нефти из России (к 1993 г. они сократились на две трети по сравнению с 1990 г.), прекращением выпуска устаревшей техники, резким падением военного производства, привели в 1992-1996 гг. к сокращению объема ВВП на 36%. В России за это же время ВВП уменьшился по сходным причинам на 38%. Из-за различной структуры спада средние показатели денежных

доходов населения России оказались при этом почти вдвое выше. Однако в Беларуси денежные выплаты производились без задержек, уровень цен был ниже, менее существенным оказалось расслоение населения по уровню доходов [2, с.75.].

В развитии экономических отношений между Россией и Белоруссией можно выделить период с 1991-1994 гг. как этап становления новых экономических и политических отношений между странами на постсоветском пространстве. Этот период характеризуется наличием скорее дезинтегрирующих тенденций, нежели интеграционных. В этот период перед новыми независимыми государствами на первый план вышли проблемы становления национальных экономик [3, с. 68].

В условиях нарастающего экономического кризиса и в преддверии президентских выборов правительство В. Кебича предприняло попытку создания единой денежной системы с Россией в конце 1993 г. – начале 1994 – преследуя, конечно, и политические цели. В. Кебич тогда претендовал на пост президента Беларуси, рассчитывал на победу на выборах, используя при этом «объединительную интеграционную политику». В апреле 1994 г. было даже подписано соглашение «О порядке объединения денежной системы РБ и денежной системы РФ и механизме функционирования общей денежной системы». Данный документ поддержали многие банкиры и промышленники Беларуси, они посчитали, что создание единой рублевой зоны не создаст угрозы суверенитету республики [4, с.108.].

Однако в силу объективных факторов, кризиса народного хозяйства, различных темпов проведения реформ и приватизации в двух странах, а также субъективных причин, негативного отношения к денежной унии определенных политических сил в Белоруссии и России – объединение двух систем не произошло. Хотя денежная уния Беларуси и России не состоялась, но на президентских выборах 1994 г. граждане избрали президентом А. Г. Лукашенко, в предвыборной программе которого важное место занимало требование интеграции с Россией, как одно из условий выхода экономики республики из кризиса. Россия стала рассматриваться в качестве основного стратегического партнера Беларуси. С 1995 г. отношения Беларуси и России приняли более устойчивый и динамичный характер.

Экономические потрясения, возникающие в последние годы то в одной, то в другой стране на постсоветском пространстве, отсутствие сколько-нибудь ощутимых результатов в преодолении кризисных явлений вынуждают политиков все чаще обращаться к опыту совместного ведения хозяйства в условиях управляемой интеграции. Даже благополучные в экономическом отношении страны давно уже избрали для себя путь многоступенчатой интеграции, ведущей в конечном итоге, по замыслу ее инициаторов, к политическому сближению. Первым шагом к объединению национальных хозяйств для решения важнейших задач экономики явилась выработка единой таможенной политики [12].

6 января 1995 г. Белоруссия и Россия уже подписали Соглашение о таможенном союзе, к которому впоследствии присоединились республики Казахстан, Кыргызстан и Таджикистан [5].

В соответствии с Соглашением от 6 января 1995 г. «О Таможенном союзе между Российской Федерацией и Республикой Беларусь» формирование единой таможенной территории стало осуществляться путем отмены в торговле между государствами договаривающихся сторон товарами, происходящими с их территорий, таможенных пошлин, налогов и сборов, имеющих эквивалентное действие, а также количественных ограничений; установления и применения в отношениях с третьими странами единого торгового режима, общих таможенных тарифов и мер нетарифного регулирования внешней торговли; формирования механизма взаимоотношений Таможенного союза с третьими государствами и международными организациями на основе положений Соглашения между Правительством РФ и Правительством РБ о едином порядке регулирования внешнеэкономической деятельности от 12 апреля 1994г. [6].

Бесспорным достижением двух стран явились меры по отмене с середины 1995 г. таможенного контроля на внутренней границе, проведение единой таможенной политики и применение единых таможенных режимов в соответствии с унифицированным и гармонизированным таможенным законодательством двух стран, создание отраслевого органа интеграции в сфере таможенного дела (с июня 1996 г. действует Таможенный комитет Сообщества (Союза) Беларуси и России). Стороны приступили к формированию общего

таможенного тарифа, единой акцизной политики, системы косвенных налогов, Транспортного союза и т. д.[13].

Благодаря функционированию единого таможенного пространства, товарооборот между двумя странами в 1995 г. вырос на 30 %, в 1996 г. – на 29,7 %, в 1997 г. – на 41,4 % (что составило 9,3 млрд дол.)

Однако первые три года функционирования Таможенного союза выявили серьезные недостатки в работе, главным образом – организационные. «Ахиллесовой пятой» явилось несоблюдение согласованных и принятых решений. Не до конца были отлажены взаимоотношения в этой сфере и между основателями Таможенного союза в СНГ – Беларусью и Россией, которые призваны подавать пример образцового выполнения достигнутых соглашений и тем самым формировать доверие к таможенному объединению у его участников и потенциальных кандидатов на участие [12].

К сожалению, до сих пор многие положения соглашения о Таможенном союзе остаются нереализованными, система регулирования внешнеэкономической деятельности в Беларуси не приведена в соответствие с российской, как это было предусмотрено при его создании.

Предпринимаемые в этом направлении усилия позволили по многим позициям выйти на унифицированные параметры. Однако говорить о том, что между странами действует полноценный таможенный союз, пока преждевременно [7].

21 февраля 1995 г. в Минске был подписан Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Российской Федерацией и Республикой Беларусь. В соответствии с подписанным документом стороны договорились строить дружественные, добрососедские отношения и развивать сотрудничество, руководствуясь принципами взаимного уважения государственного суверенитета и территориальной целостности, нерушимости границ, мирного урегулирования споров и неприменения силы или угрозы силой, равноправия и невмешательства во внутренние дела, соблюдения прав человека и основных свобод, добросовестного выполнения обязательств. Этот Договор ознаменовал собой качественно новый уровень сотрудничества Беларуси и России, положил начало активизации

деятельности во всех сферах белорусско-российских отношений, в том числе по линии законодательных органов [10].

Выступая 24 февраля 1995 года в Академии наук Беларуси, Президент России Б. Н. Ельцин сказал: «Я знаю, что у вас в Беларуси многие хотят даже более тесного сближения, чем плотная интеграция». А в ответном слове Президент Беларуси заявил: «Я обещал народу на выборах полную интеграцию с Россией и слово свое сдержу. Мы проведем на эту тему референдум» [8]. В мае 1995 года в Белоруссии проводится республиканский референдум, на котором на вопрос «Поддерживаете ли Вы политику президента, нацеленную на экономическую интеграцию с Россией?» положительный ответ дали 83,3 % участников [9].

К 1996 году отчетливо обозначились основные направления возможной российско-белорусской интеграции, и ключевое место здесь занимало экономическое сотрудничество.

2 апреля 1996 года в Москве А. Лукашенко и Б. Ельцин подписали Договор об образовании Сообщества России и Белоруссии. Этот акт стал важной вехой в российско-белорусских отношениях [11].

Итак, до 1997 года интеграционные процессы развивались достаточно быстрыми темпами по двум причинам. Первая – белорусская государственность еще не успела полностью сформироваться. У белорусов не было опыта самостоятельного государственного строительства. Население Белоруссии в своем подавляющем большинстве выступало за восстановление СССР, хотя бы в уменьшенном формате. А интеграция в Европу (то есть реализация «европейской идеи») казалось чем-то крайне отдаленным для Белоруссии.

Вторая причина – и Борису Ельцину, и Александру Лукашенко интеграция была необходима по сугубо прагматическим соображениям. Ельцину – особенно перед президентскими выборами 1996 года – необходимо было реабилитироваться за свою подпись под крайне непопулярными беловежскими соглашениями, выступить в роли восстановителя если не Союза, то хотя бы «славянского единства». В то же время Лукашенко был заинтересован в том, чтобы под популярным лозунгом интеграции сокрушить своих оппонентов внутри страны – и он использовал это обстоятельство на все сто процентов.

1990-е годы были не легкими для всех независимых государств, возникших на руинах СССР. Одним из путей выхода из экономического кризиса, в котором оказались все новообразовавшиеся государства, было возобновление утраченных после распада Советского Союза экономических связей. Таким образом, в середине 90-х гг. в обеих странах сложилась политическая и экономическая ситуация, способствующая сближению России и Белоруссии. Ее в значительной степени стимулировала личная заинтересованность российского и белорусского лидеров и их политического окружения. Именно в эти годы (1991-1996) произошли важнейшие события, определившие характер взаимоотношений между Россией и Белоруссией: избрание А. Лукашенка президентом Белоруссии (июль 1994 г.), референдум о поддержке политики президента (май 1995 г.), подписание соглашения о таможенном союзе (январь 1995 г.), подписание Договора о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве (февраль 1995 г.) и наконец подписание Договора об образовании Сообщества России и Белоруссии (апрель 1996 г.).

Вместе с тем на пути экономической интеграции партнеров все еще существует множество трудно преодолимых барьеров. Главные в их числе - существенные различия между утвердившимися социально-экономическими системами. Формирующаяся модель российско-белорусской интеграции при всех слабостях и противоречиях, которые ей присущи, представляет собой уникальное явление в международной политике не только в силу разнородного характера хозяйственных организмов двух стран, но и в силу существенной разнородности их политических режимов.

Литература

1. Гордин Ю. Ф. Россия и Белоруссия на пути к единению. – М., 2001.
2. Шевцов А. Л. Становление современного комплекса "особых" отношений с Белоруссией во внешней политике России (1995-2005): Дис. ... канд. полит. наук. – М., 2006.
3. Ружицкая И. В. Развитие интеграции между Россией и Белоруссией, 1985-2000 гг.: Дис. ... канд. экон. наук. – Владимир, 2003.
4. Иванов Э. М., Хромов Ю. С. Внешнеэкономические связи между Белоруссией и Россией // Белоруссия: путь к новым горизонтам. – М., 1998.

5. Белорусская газета. – 1999. – 11 января.
6. Соглашения о Таможенном союзе между Российской Федерацией и Республикой Беларусь от 06.01.1995 // Портал информационной поддержки внешнеэкономической деятельности {www.vneshmarket.ru}
7. РИА «Новости» 24.02.2004
8. Народная газета. – 1995. – 24 февраля.
9. Мониторинг событий в Белоруссии // Материалы Пэн-центра Беларуси. – Мн., 1996.
10. Москаленко К. Россия и Беларусь: история интеграции и современное состояние процесса {www.sinfo.ru}.
11. Договор об образовании Сообщества России и Беларуси от 2 апреля 1996 года // Информационное агентство Союзного государства Беларуси и России {www.sinfo.ru}
12. Сиротский А. Таможенный союз: планы и реалии. // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2000. – № 1 // www.beljournal.by.ru
13. Гордин Ю. Ф. Россия и Белоруссия: Почему не строится Союзное государство // Золотой Лев. – № 101-102 {www.zlev.ru}

Резюме

Демянчук Юлія Російсько-білоруське економічне співробітництво в першій половині 90-х гг. ХХ ст.

Дана стаття присвячена проблемам розвитку та подальшого становлення відносин Росії та Білорусії після розпаду СРСР до підписання 2 квітня 1996 р. «Договора об образовании Сообщества России и Белоруссии».

В статті були розглянуті такі питання, як: економічне положення двох країн після отримання ними незалежності; передумови розвитку тісних економічних відносин в наступні роки; перші кроки на шляху становлення особливих відносин між РФ та РБ.

Автор дійшов висновку, що процес зближення двох незалежних держав після розпаду СРСР відбувався непросто та суперечливо. Та все ж спільність інтересів у галузі зовнішньої політики, у збереженні економічних зв'язків між двома державами під час переходу до ринкових відносин зумовили пошук більш тісних форм співробітництва і зрештою появу ідеї створення Союзної держави.

Тетяна Лихачова

Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Царства Польського в роки Першої світової війни

В наш час біженська проблема, її постановка в попередні роки, а також осмислення і різнобічний аналіз здобувають все більшу значимість у суспільстві. Адже сучасні біженці, які є результатом війн, міжнаціональних конфліктів та інших соціально-економічних потрясінь, практично 100 років по тому багато в чому стикаються з тими ж проблемами, що й поляки в роки Першої світової війни. В той час як зараз допомога їм поставлена на міжнародному і, безсумнівно, більш високому рівні.

Актуальність дослідженню надає і той факт, що незважаючи на постійний інтерес дослідників до вивчення різних проблем, що пов'язані з Першою світовою війною, розширенню кола вивчаємих питань, польські біженці все ще залишаються на периферії історичних досліджень. Відзначимо, що роботи російських авторів з даної проблематики, які з'явилися під час Першої світової війни, носять непрофесійний характер, хоча і спираються на багату джерельну базу [11]. В свою чергу, радянські дослідники переважно зупинилися на участі біженців у революційному русі. Лише в останні два десятиліття проблема біженства стає актуальною. Так, в своїх роботах полякам приділили увагу російські історики А. Ю. Бахтуріна [7] і А. М. Курцев [9], а також вітчизняний дослідник І. Т. Лісевич [10].

Незважаючи на те, що в ПНР польські біженці також розглядалися з позиції їхньої участі у встановленні радянської влади й поширенні прокомуністичних настроїв після повернення в Польщу, вже в ці роки робилися спроби різнобічного вивчення даної проблематики. В свою чергу, монографія І. Спустек [15] є найбільш комплексним дослідженням, що розкриває їх становище у Російській імперії. В наш час вивченням цих питань займаються М. Коженевский [12] і А. Патек [13; 14].

Для дослідження проблеми авторка залучила різноманітні джерела, частина з яких вводяться в науковий обіг уперше. Серед них опубліковані документи, мемуарна література, періодичні видання та архівні матеріали, до яких входять документи з фондів Центрального

державного історичного архіву в м. Києві і Державного архіву Харківської області. Саме останні складають джерельну базу статті [1-5].

Отже, відступ російських військ з західних територій імперії, який розпочався під натиском супротивника навесні 1915 р., призвів до евакуації мешканців цих земель як в добровільному, так і примусовому порядку. Сприяючи масовому переселенню польського населення на схід російське командування керувалося уявленням про те, що супротивник, який потрапляє в спустошену місцевість, повинен зазнавати труднощів у продовольстві й розквартируванні військ [9, с. 101].

Серед армії біженців, що рушила вглиб Російської імперії, були також росіяни (термін того часу «росіяни» мав узагальнене значення і ототожнювався з населенням і великоросійським, і малоросійським, і білоруським), литовці, латиші, болгар, чехи та інші, навіть німці. Однак, як свідчать списки біженців, що їх містять архівні справи, поляки, які становили 24 % всіх біженців [15, с. 188], за своєю чисельністю поступалися тільки першим. Більшість польських дослідників вважає, що в наслідок цих подій у внутрішніх районах Російської імперії опинилося 600-700 тис. поляків.

Турбота про них стала питанням державної важливості, а її практичне рішення поклали на уряд. З серпня 1915 р. діяв «Закон про забезпечення потреб біженців», що визначав її. В той же час, свій внесок у справу допомоги біженцям прагнула внести більша частина громадських організацій, які вже існували, або були тільки-но створені. Та крім забезпечення матеріальних потреб біженців важливе місце займала культурно-просвітницька робота. При цьому мовне спілкування, навчання, підтримка національних і релігійних традицій стало одним з першочергових завдань національних організацій, що піклувалися про біженців. Серед них найбільш визначну роль відігравали Центральний цивільний комітет (ЦЦК), Польське товариство допомоги жертвам війни (ПТДЖВ) та Рада польських з'їздів.

Відзначимо, що велика увага приділялася дитячій освіті. Відкриті навчальні заклади в основному були безкоштовними тимчасовими однокласними початковими училищами для дітей обох статей [5, с. 40-42, 84, 112-113]. У той же час існували просто курси польської мови і літератури, які діяли у святкові дні і по неділях, або, навпаки, навчальні заклади для дітей біженців, які розраховувались

на більш тривалу програму навчання. Кількість учнів варіювалась від декількох десятків до декількох сотень.

Викладали тут вчителів, яких евакуювали з Царства Польського. Через те, що викладацьких кадрів не вистачало у вересні 1916 р. було ухвалено рішення щодо прискореної підготовки вчителів для польських шкіл. З цією метою відкривалися вчительські курси двох видів: тримісячні й річні (залежно від отриманої освіти, тобто кількості класів загальноосвітньої школи, що було скінчено). Діяли вони на кошти, які виділялись Комітетом Тетяни Миколаївни, і, частково, на суми з приватних фондів. Так, у м. Києві на перші такі тримісячні курси для підготовки вчителів початкових класів прийняли 36 чоловік [10, с. 41].

В більшості випадків діти навчалися закону Божому, російській і польській мовам, арифметиці, польській історії та географії, а також окремо для дівчат викладалися спів і рукоділля. При більш тривалій програмі навчання до перелічених вище предметів додавалися алгебра, геометрія, іноземні мови (французька, німецька), латинь, історія і географія Росії, малювання та ін. Викладання велося польською мовою. Додамо, що згідно з циркуляром Міністерства народної освіти попечителям навчальних округів від 26. 10. 1915 р. за № 47487, у зв'язку з важким матеріальним становищем біженців встановлювався порядок звільнення їх від плати за навчання. Передбачалися і різні пільги у вигляді видачі грошової допомоги за рахунок скарбниці, в кожному окремому випадку встановлювався певний час, крайні строки для внесення плати за навчання [6, 1915. 16.11]. Адже існували й платні курси.

Слід відзначити, що дані навчальні заклади діяли не тільки в губернських і повітових містах, але й у невеликих містечках, селах [5, с. 3, 51, 74, 92, 187]. Вони відкривалися як при діючих школах, так і в приміщеннях, що були спеціально пристосовані для цього, при костельках; відновили роботу деякі чоловічі та жіночі гімназії й інші навчальні заклади, які евакуювали з Царства Польського. Продовжували роботу Варшавський університет і Вищі жіночі курси, що були перевезені до Москви (потім – до Ростова-на-Дону), Пулавський сільськогосподарський інститут, що перебував тепер у Харкові [15, с. 239].

При цьому польські організації допомоги біженцям приділяли увагу не тільки освіті дітей, але й дорослих. У м. Житомирі при

сприянні ПТДЖВ функціонували вечірні курси на 40 чоловік для дорослих обох статей, на яких навчали грамоті, або ж влаштовувалися так звані пересувні бібліотеки [5, с. 144]. Останні укомплектував у ході освітньої програми ЦЦК [12, с. 144]. У м. Харкові місцевим відділенням даної організації для біженців були відкриті читальні [2, с. 1].

Слід відзначити, що навчальні заклади для дітей польських біженців відкривалися не тільки різними організаціями, але й приватними особами. Так, завдяки старанням І. Ф. Красуської, вчительки французької мови і співвласниці середнього жіночого навчального закладу Ю. Гагатницької у м. Варшаві, в м. Києві був відкритий гуртожиток для групи учениць приватних варшавських жіночих навчальних закладів, які навчалися за програмою восьмикласного навчального закладу Ю. Гагатницької. Аналогічний восьмикласний польський жіночий навчальний заклад для дітей-біженців діяв у м. Житомирі [4, с. 13-14].

Зазначимо, що вищеописані випадки не були одиничними. Так, поляк В. Корицький організував і утримував у м. Києві дворічні курси польської мови і літератури для осіб обох статей, що не закінчили середніх навчальних закладів; у Подільській губернії інженер-технолог З. Кульчицький завідував однокласним початковим училищем для дітей-біженців; у Полтаві середнім навчальним закладом для дітей обох статей та гуртожитком і підготовчими класами, що були при ньому, – М. К. Войцеховська та ін. [3, с. 3, 6, 11; 5, с. 11, 37] За можливості допомогу надавали римсько-католицькі приходи.

Дослідник М. Коженевський вказує на те, що у школах і класах, які відкрили для біженців, освіту могли здобувати й поляки, що населяли територію Російської імперії до початку Першої світової війни. Зважаючи на те, що раніше відкриття навчальних закладів, у яких викладання велося б на рідній польській мові, ускладнювалось перешкодами, що їх утворювала російська влада, це стало великим кроком уперед для представників польської національної меншини [12, с. 143].

Тут важливо відзначити, що з серпня 1915 р. організація «Шкільна мажеж» одержала право відкривати польські нижчі і середні школи з викладанням польською мовою. Міністерство освіти, надавши ЦЦК і Раді польських з'їздів право відкриття польських

приватних шкіл, дозволило також навчати дітей біженців польській мові в діючих для них притулках [15, с. 240]. При Раді польських з'їздів утворювались шкільний і видавничий відділи, а також просвітницька комісія [13, с. 305]. У Москві з березня 1916 р. видавався журнал «Голос вчителя», у Києві з другої половини 1916 р. в світ виходило два періодичних видання для вчителів – «Культурно-освітній огляд» і «Науково-педагогічний огляд» [15, с. 244]. У цілому, війна вибила зі звичної колії, зняла з насиджених місць мільйони людей, особливо на західних окраїнах імперії, різко підвищила значимість етнічного фактору і у політиці влади, і в масовій свідомості [8, с. 412].

У соціальному відношенні серед біженців переважали селяни і чорнороби, але освічена та інтелігентна публіка, що виїхала з Царства Польського, зазнавала духовного голоду, який вгамовувався за допомогою печаті. У Російську імперію були евакуйовані видавництва разом зі штатом співробітників (зокрема, «Газети варшавської», «Національного огляду») і літератори, такі як З. Баліцький, С. Кожицький, Б. Вашиутинський, Я. Хласко, що не могло не позначитись на збільшенні кількості преси. При цьому, з одного боку, публікації стали важливою сполучною ланкою для сотень тисяч поляків, яких розкидало по безкрайніх просторах Російської імперії, а з іншого, – внесли свій вклад у політичну боротьбу.

Тільки до березня 1917 р. було засновано близько 30 нових періодичних видань. Найбільший вплив серед них мали газета «Щоденник польський» і щотижневик «Справа польська», які виходили в Петрограді, «Польська газета» – у Москві, а також «Щотижневик одеський», що пов'язані з ендецькими колами [14, с. 289]. За своїм професійним рівнем дані видання не поступалися російським. Конкуренцію їм склали газета «Щоденник петроградський» і «Луна польська», що виходили в Москві; нейтральних поглядів намагалась дотримуватись газета «Щоденник київський». В той час як «Ранішній промінь» грав роль неофіційного органу всіх трьох польських соціалістичних партій (ППС, ППС-левіці і СДКПіЛ). Він був заснований влітку 1916 р. и виходив раз на два тижні [13, с. 306].

Відзначимо, що існували й інші періодичні видання соціально-політичного і культурологічного характеру, серед яких відрізнялася

спеціалізована преса – «Польський лікарський щомісячник» і «Бібліографічні відомості», які видавались у Києві, а також петроградський науково-літературний журнал «Національна думка», який користувався широким визнанням. Популярним був і «Голос Сибіру», що виходив у Новосибірську.

Визначним центром польського книгодрукування став Харків. Наприклад, на вул. Сумській був відкритий польський магазин, який займався не тільки продажем, але й випуском літератури. В 1916 р. у місті видали 30 книг польською мовою, третина з них згаданим магазином. Серед них була література на релігійну, педагогічну, історичну тематику, науково-популярні роботи на інші теми, художні твори [10, с. 105]. Додамо, що якщо в 1907 р. на території України польською мовою надрукували 53 книги, то в 1916 р. – 204. Усього за 1907-1916 рр. – 746 польських книг, а за попередні 20 років – 40 [10, с. 160].

Слід відзначити, що через наплив біженців розширилась діяльність Польських будинків. В них знаходились бібліотеки і проводилася культурно-освітня робота рідною мовою, тому, безсумнівно, вони були притягальними. При цьому великий внесок у діяльність Польських будинків зробили представники творчого середовища, які виїхали з Царства Польського. Серед них можна виділити Стефана Яраша, Юліуша Остерву, Арнольда Шифмана, Грегоса Фітельберга, Корнеля Макушинського, Станіслава Висоцьку, а також Едварда Пухальського і Владислава Старевича, які прийняли участь у розвитку російського кінематографа. В значній мірі з їхньою допомогою вдалося заснувати ряд аматорських народних театрів (зокрема, у Петрограді, Саратові, Симбірську), а також польських професійних театрів, що існували в Петрограді, Києві – 4 відділення, Мінську, Одесі та недовгий час у Москві, з польським репертуаром [13, с. 305].

Як вже згадувалось, задоволенням духовно-просвітительських потреб польських біженців в основному займались національні організації, однак Особлива нарада – державний орган, що координував всю роботу з надання допомоги біженцям в імперії та виділяв на неї кошти – також прийняла в цьому участь. При ній була заснована особлива «Комісія з духовних потреб біженців», для «відновлення порушеної душевної рівноваги серед біженців, яку викликали суперечливі розпорядження військового і цивільного

начальства... втрата батьками дітей внаслідок тяжких умов і дезорганізації руху на залізничних і ґрунтових дорогах, їдкої скорботи за рідними місцями, що їх залишили, невизначеністю становища в майбутньому...» [11, с. 315-316]

Так, за розпорядженням Особливої наради в різні губернії імперії, де місцеве духовництво не справлялося власними силами із задоволенням духовних потреб біженців-католиків, відряджалися особи римсько-католицького духовництва. «Тільки з призначенням ще двох пасторів можна сподіватися, що зворотний приплив у Харків, де є церква, біженців (польської національності – Т. Л.), яких евакуювали до повітів, може бути припинений» [1, с. 33], – відзначав обер-пастор Євангелічно-лютеранської св. Піднесення церкви в м. Харкові.

Відзначимо, що визначення числа ксьондзів, яких направляли, залежало від кількості біженців, що проживала у різних районах, умов пересування в даній місцевості і т.д. Встановлювалося, що приблизна норма – один священик на 5 тис. біженців. Місячне утримання ксьондзів, крім транспортних витрат, становило 150 крб. Додамо, що в Харківську губернію для задоволення духовних потреб біженців-католиків спрямували 4 ксьондзи [1, с. 15, 34, 51].

В цілому ж, приплив настільки значної кількості осіб римсько-католицького віросповідання підвищив значення Костьолу в Російській імперії. Єпископ Чеплак першим розпочав спробу домогтись його визнання в числі організацій, що надавали біженцям допомогу. При цьому, російська влада, незважаючи на властиву їй підозрілість і недовіру до Католицької церкви, пішла на це без особливого опору (підтримка надавалася особам римсько-католицького віросповідання) [15, с. 200]. Справа в тому, що владі було важко самотійно справлятися з організацією допомоги мільйонам біженців, яка важким тягарем лягала на державний бюджет. З літа 1915 р. по 24 квітня 1917 р. Особлива нарада виділила на потреби біженців 492 млн. 625 681 тис. крб., з яких 103 млн. 091 133 тис. крб. одержали громадські та національні організації, польські – 53 млн. 396 404 тис. крб. [15, с. 187]. Як бачимо, сума була значної, але і її виявилось недостатньо.

Отже, підбиваючи підсумок статті, зазначимо, що в роки Першої світової війни у внутрішніх районах Російської імперії опинилось 600-700 тис. поляків – мешканців Царства Польського. На наш

погляд, висилка такої великої кількості людей і перетворення їх у біженців була викликана, в першу чергу, вимогами війни, необхідністю максимально звільнити район воєнних дій від мирного населення. Тоді ця міра представлялася необхідною. Однак, обтяживши й без того спустошену війною скарбницю, вона виправдала себе лише почасти, тому що нестача коштів, а також бюрократизм ставали серйозною перешкодою в справі допомоги біженцям.

В той же час держава і громадські організації доклали чималих зусиль для покращення умов, в яких опинилися поляки. Значна увага приділялася задоволенню духовних потреб. Для дітей-біженців відкривались навчальні заклади, де вони в більшості випадків безкоштовно одержували освіту рідною мовою, збільшилась кількість польськомовних книг, брошур та періодичних видань. До того ж наплив біженців призвів до розширення діяльності Польських домів та підвищив значимість Костьолу в Російській імперії. Як зазначалося, в справі допомоги польським біженцям брали активну участь і пересічні поляки, незалежно від того були вони біженцями або представниками польської національної меншини на території Російської імперії. Отже, враховуючи все це, можна зробити висновок про те, що то був крок уперед з погляду усвідомлення поляків своєї національної приналежності.

Література

1. ДАХО. – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 114.
2. ДАХО. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 667.
3. ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 165. – Спр. 111.
4. ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 165. – Спр. 112.
5. ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 166. – Спр. 71.
6. Югобеженец. 1915.
7. Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000.
8. Западные окраины Российской империи. – М., 2006.
9. Курцев А. Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914-1917)// Вопросы истории. – 1999. – № 8.
10. Лісевич І. Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). – К., 1997.
11. Шаховская Н. Некоторые итоги организации помощи беженцам// Известия Всероссийского союза городов. – 1916. – № 29-30.

12. Korzeniowski M. Uchodźcy z Królestwa Polskiego na Wołyń w latach 1915-1918// Ukrainica Polonica. – 2004. – № 1.
13. Polonia w Europie. – Poznań, 1992.
14. Polska diaspora. – Kraków, 2001.
15. Spustek I. Polacy w Piotrogradzie 1914-1917. – W., 1966.

Резюме

Лихачова Татьяна *Культурно-просветительская работа среди беженцев-поляков из Царства Польского в годы Первой мировой войны.*

Отступление российской армии с территории Царства Польского летом 1915 г. привело в тыловые районы империи многотысячную армию беженцев. По подсчетам историков количество поляков составляло 600-700 тыс. человек. Несмотря на наличие исследований по данной проблематике в отечественной, российской, а также польской историографии, многие вопросы все еще остаются на периферии исторических исследований. Говоря о культурно-просветительской работе среди беженцев-поляков, автор акцентирует внимание на том, что приток такого большого количества людей привел к расширению деятельности Польских домов, костелов, вызвал необходимость открытия учебных заведений для продолжения образовательного процесса, увеличения литературы и периодических изданий на польском языке и др. В публикуемой статье была предпринята попытка проанализировать и оценить названные процессы.

Евгений Мухин

Некоторые итоги пребывания Словакии в ЕС

На сегодняшний день для стран европейского континента особенно актуальными являются вопросы европейской интеграции. И, прежде всего, интерес вызывают итоги и результаты участия в деятельности Евросоюза стран-членов ЦВЕ, которые присоединились к ЕС с 1 мая 2004 г. Для Украины этот интерес обусловлен как возможностью воспользоваться их опытом при построении отношений с ЕС, так и наглядностью реальных достижений, которые получает страна, вступающая в Европейский союз. Поэтому в данной статье будет сделана попытка проследить основные изменения, произошедшие в Словакии за период ее членства в ЕС. Для этого мы исследуем важнейшие сферы жизни страны и попытаемся выделить наиболее явные изменения в период 2004-2006 гг.

Анализируя литературу по данной теме, можно сказать, что сегодня в отечественной историографии не существует более-менее значительных работ, освещающих данную тему. Есть лишь отдельные статьи [1, с. 15-29; 4] и некоторые общие работы [2, с. 176; 3, с. 435-437; 5], посвященные преимущественно различным аспектам экономического развития Словацкой Республики и лишь частично затрагивающие интересующий нас вопрос.

Что касается зарубежной историографии, то здесь основную массу литературы составляют словацкие статьи [7; 12; 21]. Их характерной особенностью является то, что все они рассматривают, прежде всего, процесс развития отношений и вступления Словакии в Европейский союз. Тем не менее, многие из них непосредственно касаются тех или иных результатов членства страны в Евросоюзе.

Вместе с тем, данная тема достаточно хорошо обеспечена источниками. Можно выделить несколько групп таких источников. Важнейшая и наиболее многочисленная – официальные документы Словакии и ЕС, отражающие процесс развития страны на данном этапе [6; 8; 9; 10; 11]. Не менее значительная – интервью и выступления европейских и словацких политических деятелей, которые раскрывают различные аспекты жизни страны в исследуемый период [15].

Большую ценность имеет также официальная статистическая информация, позволяющая наглядно отследить и оценить произошедшие в Словакии перемены [14; 16; 18; 19].

После получения независимости 1 января 1993 г. Словацкая Республика установила стратегической целью своей внешней политики интеграцию в ЕС. Документально это было закреплено на заседании Европейского Совета 27 июня 1995 г. в Каннах [21]. С этого момента основные усилия страны были сосредоточены на выполнении Копенгагенских критериев, разработанных Европейской комиссией в 1993 г. Конкретно для Словакии они заключались в необходимости соответствовать следующим требованиям: в политике – стабильность демократических институтов, соблюдение прав человека и национальных меньшинств; в экономике – наличие действующей модели рыночной экономики, способной конкурировать на едином рынке; в

законодательстве – гармонизия законодательства и политических целей с законодательством и целями ЕС.

15 февраля 2000 г. в Брюсселе состоялась официальная церемония начала переговорного процесса о вступлении Словакии в Европейский союз. И уже в декабре 2002 г. на саммите в Копенгагене было принято решение о приеме в ЕС 10 стран, среди которых была и Словакия [20].

16 апреля 2003 г. в Афинах был подписан договор о вхождении Венгрии, Кипра, Латвии, Литвы, Мальты, Польши, Словакии, Словении, Чехии и Эстонии в ЕС [11]. Согласно этому договору с 1 мая 2004 г. Словакия становилась членом Европейского союза. В мае 2003 г. в Словакии был проведен референдум по вопросу о вступлении в ЕС. Из 52% словацких жителей, принявших участие в нем, 92 % проголосовало за вступление в ЕС [20].

С момента вступления Словацкой республики в ЕС прошло уже почти 3 года. За это время начали вырисовываться некоторые итоги членства Словакии в ЕС. В частности, с уверенностью можно сказать, что изменения, произошедшие в стране, затронули различные сферы ее жизни.

Прежде всего они коснулись экономики. Для наглядности проследим темпы роста ВВП страны. Если до вступления в ЕС индекс роста ВВП составлял в 2001 г. – 108,4, в 2002 г. – 108,9 в 2003 г. – 109,1 соответственно, то после вступления в ЕС в 2004 г. он поднялся до 111,8. И, несмотря на его снижение в 2005 г. до 108,5, индекс ВВП в 2006 г. снова возрос. Только за три первых квартала 2006 г. он составил 108,7, 109,6 и 113,9 соответственно [14].

Необходимо также отметить изменения динамики уровня безработицы в стране после вступления в ЕС. Согласно данным предоставленным Статистическим управлением Словакии в 2005 г. он составлял: январь – 13,4 %, февраль – 13,1%, март – 12,7 %, апрель – 11,9 %, май – 11,3 %, июнь – 11,1 %, июль – 11,0 %, август – 10,9 %, сентябрь – 11, 2 %, октябрь – 10,9 %, ноябрь – 10,9 %, декабрь – 11,4 %. В 2006 г. – январь – 11,8 %, февраль – 11,7 %, март 11,4 %, апрель – 11,0 %, май – 10,6 %, июнь – 10,4 %, июль – 10,2 %, август – 9,9 %, сентябрь – 9,8 %, октябрь – 9,3 %, ноябрь – 9,1 %, декабрь – 9,4 % [18]. То есть, несмотря на некоторые колебания показателей, наблюдается явная тенденция к уменьшению количества безработных в Словакии.

Что же касается дефицита бюджета Словакии, то на конец года он выглядел так: 2004 г. – 70288 млн. словацких крон; 2005 г. – 33886 и 2006 г. – 31678 [19]. Даже учитывая значительную роль средств, выделяемых ЕС на развитие новых стран-членов (например, в 2004 г. они составили около 160 млн. евро [4]), можно четко видеть положительные тенденции и здесь.

В целом же изменения в экономике выразились в стабилизации экономического развития страны, снижении цен на некоторые товары. Согласно Обобщающему докладу Европейской комиссии за 2006 г. Словакия сделала ряд шагов в развитии своей экономики, однако для введения евро ей понадобится стабилизировать цены, состояние бюджета, обменные курсы и налоги в соответствии с Договорами и Статутами Европейского Центрального Банка [9].

Изменения в политической сфере коснулись, в основном, участия страны в деятельности политических органов Европейского союза. Так, с 1 мая 2004 г. в деятельности Европарламента принимают участие 14 словацких депутатов. Одним из приоритетных направлений их деятельности является укрепление политики более тесного сотрудничества стран-членов Евросоюза, дающей возможность решить проблему сглаживания социально-экономических различий [7]. Кроме того, Словакия, как член Евросоюза, поддерживает официальную внешнеполитическую линию ЕС [7].

Что же касается изменений в юридической системе страны, то здесь приоритетным направлением стало изменение уголовного [10] и гражданского [6] законодательства, в том числе с учетом Глобальной программы борьбы с коррупцией [13]. Значительные изменения произошли также в сфере предпринимательского и трудового права, а также прав человека [9].

Особого внимания заслуживает ряд мероприятий, направленных на дальнейшую имплементацию опыта правовых институтов органов Европейского союза в национальное законодательство Словакии. В частности, произошли изменения в деятельности судебной системы страны, которая постепенно переориентируется на европейские правовые стандарты. Кроме того, с момента вступления в Евросоюз словацкий представитель участвует в деятельности Европейского суда [9].

О каких либо социокультурных изменениях в стране говорить еще рано из-за невысокой скорости протекания таких процессов.

Однако, хотелось бы отметить усиление настроений самоидентификации словаков как европейского народа, а страны – как части единой Европы [9].

Эти данные косвенно подтверждаются тем, что население Словакии высоко оценило вступление страны в ЕС. Согласно социологическим опросам еще за 2004 г. доля населения, поддерживающая вступление в Евросоюз, выросла на 6 % и составила 83 % [4].

Таким образом, прослеживая историю Словакии за период ее членства в Евросоюзе, мы можем говорить об определенных изменениях, произошедших в стране. Среди них мы можем выделить несколько приоритетных направлений. Прежде всего, это экономические изменения, выразившиеся в явном росте темпов экономического развития, значительном уменьшении уровня безработицы и дефицита бюджета. Хотя следует отметить и ряд нерешенных вопросов: еще не до конца стабилизировались цены, имеют место такие негативные явления, как дефицит бюджета, нестабильные обменные курсы, несбалансированные налоги, все еще высокий уровень безработицы.

Не менее значительные – изменения политические. Они коснулись, преимущественно, участия страны в политической деятельности органов Евросоюза, таких как Европейский совет и Европейский парламент. Сюда также следует отнести адаптацию внешней политики Словакии к единому внешнеполитическому курсу ЕС.

И, наконец, не последнее место занимают процессы, происходящие в законодательной сфере. Имплементация законодательства Европейского союза в национальное законодательство Словакии привело к значительной корректировке ряда законов. Среди них стоит обратить внимание на изменения предпринимательского, трудового, гражданского и уголовного права, а так же на усиление контроля за соблюдением прав человека.

В целом, прослеживая основные изменения, произошедшие в стране после вступления в ЕС, а также мнение населения, мы можем говорить о явных положительных тенденциях развития Словакии, дающих нам возможность оценить преимущества европейской интеграции.

Литература

1. Борко Ю. Расширение и углубление европейской интеграции // МЭМО. – 2004. – № 7.
2. Словакия // Страны мира. – М., 2005.
3. Словакия // Страны мира. – М., 2006.
4. Фиштейн Е. Первая годовщина вступления в Европейский Союз 8-ми центрально- и восточноевропейских государств. Какие изменения произошли в этих странах за год? // www.svoboda.org/programs/ce/2005/ce.043005.asp
5. Черников Г. П., Черникова Д. А. Европа на рубеже XX-XXI вв. – М., 2006.
6. Civil Law Convention on Corruption // www.government.gov.sk/english/dokumenty_zoznam.php3?id_stranky=21
7. Contribution of the Slovak Republic to the Discussion on the Future of the European Union's Cohesion Policy // www.economy.gov.sk/index/go.php?id=2066&lang=en
8. Convergence Reports 2005 // www.ec.europa.eu/economy_finance/publications/convergence/report2006_en.htm
9. Convergence Reports 2006 // www.ec.europa.eu/economy_finance/publications/convergence/report2006_en.htm
10. Criminal Law Convention on Corruption // www.government.gov.sk/english/dokumenty_zoznam.php3?id_stranky=21
11. Documents concerning the accession of the Czech Republic, the Republic of Estonia, the Republic of Cyprus, the Republic of Latvia, the Republic of Lithuania, the Republic of Hungary, the Republic of Malta, the Republic of Poland, the Republic of Slovenia and the Slovak Republic to the European Union / www.europa.eu.int/eur-lex/en/archive/2003/1_23620030923en.html
12. Evaluation of the Activities of the Office of the Plenipotentiary of the Slovak government for Roma communities // www.government.gov.sk/english/dokumenty_zoznam.php3?id_stranky=21
13. Global Programme against Corruption: an outline for action // www.government.gov.sk/english/dokumenty_zoznam.php3?id_stranky=21
14. Gross domestic product // www.statistics.sk/webdata/english/tab/gdp/gdp00-04_05.htm
15. Hajšel R. Úvodné slovo // www.europskyparlament.sk/index/go.php?id=1
16. Indicators on economic development // www.statistics.sk/webdata/english/tab/fot.htm
17. Monitoring Report on the Slovak Republic's Progress in Its Preparation for the EU Membership - September 2002 – May 2003 // www.government.gov.sk/eu/dokumenty/monitor_sprava_092002-052003_en.pdf
18. Registered unemployment // www.statistics.sk/webdata/english/tab/une/une06.htm
19. State budget // www.statistics.sk/webdata/english/tab/stb/stb05.htm

20. The Slovak Ministry of Economy at the current stage of Slovakia's EU accession process // www.economy.gov.sk/index/go.php?id=2066&lang=en

21. Vzťahy Slovenskej republiky a Európskej únie // www.euroinfo.gov.sk/index/go.php?id=1406

Резюме

Мухін Євген *Деякі підсумки участі Словаччини в ЄС.*

Сьогодні одним з найбільш актуальних питань європейської інтеграції є підсумки та результати участі країн ЦВС в діяльності Євросоюзу. Подана робота присвячена вивченню перших підсумків участі Словаччини в Європейському Союзі. Також тут було здійснено спробу простежити початкові стадії процесів, що відбуваються в країні з моменту її вступу до ЄС.

Зокрема, в роботі розглянуто зміни в економіці, політиці, юридичній та соціокультурній сферах на основі аналізу першоджерел та статистичної інформації.

Николай Николаенко

Военно–Грузинская дорога и Владикавказский линейный казачий полк (первая половина XIX в.)

Регион Северного Кавказа, с его многонациональной культурой, к которой принадлежит и казачество, занимает особое место в Российской Федерации. Казачество является сложившейся культурно–исторической общностью, соединившей в себе черты многих этносов: русских, украинцев и их локальных вариантов. История казачества характеризуется многообразием событий и их подчас внешней противоречивостью, единением и разногласием с государствами, в которых они проживали. Эти факторы составляют своеобразный фон, на котором протекал процесс формирования такой оригинальной этносоциальной группы, как казачество. В недавнем прошлом отказ от принципа историзма привёл к созданию необъективной версии отечественной истории, в том числе и истории казачества. С начала 1990-х годов, т.е. со времени начала возрождения казачества, начался принципиально новый этап изучения казачьего феномена. Возникновение широкого движения за возрождение казачества, его поддержка государством активизировали и научно–практическую деятельность учёных – историков, политологов, этнографов. Включение

казачества в систему российской государственности предполагало выполнение определённых функций, одной, из которых, является функция защиты Отечества. Вследствие этого, в данной статье, автором предпринята попытка на примере Владикавказского линейного казачьего полка, показать существенный вклад украинского казачества в дело обеспечения защиты участка основной коммуникации, которая связывала территорию Северного Кавказа с Закавказьем.

После вступления Карталино–Кахетинского объединённого восточно–грузинского царства под покровительство Российской империи согласно Георгиевскому договору 1783 г. была проложена через Дарьяльское ущелье и Крестовый перевал дорога в Тифлис [1]. Эта дорога, связывавшая Закавказье с Северным Кавказом, в дальнейшем получила название Военно–Грузинской. Для защиты дороги от возможных нападений немирных горцев, от Моздока до входа в Дарьяльское ущелье, было построено три редута: Григориополисский, Камбилеевский, Потемкинский и укрепление Владикавказское [2].

В 1787 г. ввиду готовившегося разрыва между Россией и Турцией, находившиеся в Закавказье российские войска были отозваны на Северный Кавказ. После вывода российских войск из Грузии построенные укрепления были оставлены [3].

Тем не менее, накануне присоединения Грузии к Российской империи в начале XIX в., российскими властями было принято решение, о необходимости восстановления транспортного сообщения с Закавказьем.

Так, в 1800 г. были восстановлены дорога и укрепления [4]. В 20-е г. XIX в. старая дорога от Моздока до Владикавказа была оставлена. По приказу командира отдельного Грузинского корпуса и главноуправляющего гражданской части на Кавказе и в Астраханской губернии генерала А. П. Ермолова был проложен новый путь к Владикавказу из Екатеринограда [5]. Это решение А. П. Ермолова объяснялось тем, что прежняя дорога была неудобна для движения транспортов и, самое главное, подвергалась разбойничьим нападениям со стороны немирных горцев. Небольшие разбойничьи группы, используя, в качестве прикрытия, лесистую местность постоянно совершали неожиданные налеты на транспорты, грабили и захватывали в плен проезжающих [6].

Теперь же, новая дорога была прикрыта, со стороны возможных нападений разбойников, рекой Терек, а справа – укреплениями,

которые были выстроены в Кабарде в 1822 г. Укрепления получили наименования: Каменный мост, Баксанское, Мечетское, Нальчикское, Чегемское, Урванское, Черекское и были расположены от Ардона до Каменного моста на реке Малке. Эта оборонительная линия стала называться Кабардинской [7]. Для защиты проезжающих по дороге с 1825 по 1826 гг. были построены укрепления: Пришибское, Урухское, Верхнеджулатское (Миноретское), Дурдурское, Ардонское и Архонское [8].

Охраняли путь регулярные войска с орудиями и донские казаки. На всем протяжении от Екатеринограда до Коби были размещены посты команды донских казаков, на которых были возложены обязанности по охране проезжающих и почты [9]. Как отмечал один из современников «от Екатеринодара начиналось движение под сильным конвоем с оказией, отправляемой один раз в неделю. Оказия состояла из сотни казаков и 50 человек регулярного войска с двумя пушками, по Кабарде сопровождавшая движение до Владикавказа. Протяжение пути было 100 верст, и движение продолжалось трое суток» [10].

Однако в конце 20-х начале 30-х гг. XIX в. военно-политическая обстановка на территории Северо-Восточного Кавказа резко обострилась. Так, в декабре 1828 года, первым имамом Чечни и Дагестана был провозглашен Гази-Магомед, который принялся фанатично распространять идею мюридизма о построении государства «истинных магометан». В 1829 году он объявил «газават» – священную войну неверным гяурам – русским [11]. Военная обстановка в данном районе Северного Кавказа накалилась, боевые действия активизировались. Сторонники имама заняли большую часть Аварии. В начале 30-х гг. ситуация еще более осложнилась. Гази-Магомед, собрав значительные силы, устремился на равнину Дагестана. Войска имама 25 мая 1831 г. осадили крепость Бурную. В августе того же года отряды, под его непосредственным руководством, более полумесяца пытались овладеть крепостью Внезапною. В том же месяце его войска в течение восьми дней держали в блокаде город Дербент. В ноябре Гази-Магомед осуществил стремительный поход на север, разорил город Кизляр [12]. Гази-Магомеду удалось нанести крупное поражение российским войскам. В густом лесу колонна российских войск подверглась внезапному нападению, и была разгромлена.

Из 2500 солдат и офицеров 400 было убито или ранено. Кроме того, горцы сумели захватить в качестве трофея одну пушку [13].

Военные победы имама над регулярными войсками отрицательным образом повлияли на военно-политическую обстановку в районе Военно-Грузинской дороги. На сторону имама перешли многие горские общества. Горские отряды перерезали основные коммуникации вдоль Военно-Грузинской дороги. В марте 1832 г. Гази-Магомед совершил, неожиданно для русского командования, поход в район Владикавказа, окружил укрепление Назрань [14]. Целью имама было «привлечь к себе Кабарду с прочими племенами, живущими близ Военно-Грузинской дороги и, пресекиши сообщение между Грузией и Кавказской областью, вторгнуться в оную для грабежа и опустошения» [15]. Несмотря на отступление и последующий разгром войск имама, небольшие отряды горцев продолжали «беспрестанно беспокоить Военно-грузинскую дорогу» [16]. Поэтому, российские власти вынуждены были изыскивать дополнительные воинские силы для обеспечения надежной защиты района Военно-Грузинской дороги. Так, для борьбы с польскими повстанцами в 1831 г. из числа малороссийских казаков Полтавской и Черниговской губернии было сформировано 8 казачьих кавалерийских полков. После подавления восстания полки были расформированы, но, по первому требованию, могли быть вновь собраны и, «употреблены куда надобность укажет» [17]. Вначале собирались перевести на Северный Кавказ 4 полка украинских казаков [18].

Однако эти планы командования вызвали возражение военного министра графа А. И. Чернышева, который мотивировал свою точку зрения тем, что переселение и размещение такого количества казачьих семей на Северном Кавказе для казны будет слишком обременительно и потребует «примерно 4000000 рублей» [19].

Поэтому, в первоначальные планы были внесены значительные изменения, направленные на сокращение количества предполагаемых к переселению на Кавказскую линию казачьих частей. 7 августа 1832 г. было принято решение о переводе на Северный Кавказ только 2 казачьих полков [20]. Согласно данным военного министерства строевой состав каждого из отправляемых на Кавказ украинских полков насчитывал «730 слишком человек» [21]. Безусловно, это была внушительная сила, способная оказать существенную помощь войскам, расположенным на Кавказской линии. 2-й Малороссийский казачий полк после передислокации его на Северный Кавказ был

размещен в Кабарде [22]. Другой 1-й Малороссийский полк ввиду участвовавших в нападении немирных горцев на окрестности города Ставрополя осенью 1833 г. временно был расквартирован отдельными подразделениями в казачьих станицах между Ставрополем и рекою Кубанью [23]. Формированию 1-го Малороссийского полка была поставлена задача, в тесном взаимодействии со ставропольскими казаками пресекать возможные нападения горцев и обеспечивать охрану Ставропольского округа. Так, в уже ноябре 1833 г. полусотня украинских казаков вместе со ставропольскими казаками преследовали партию горцев, которая была обнаружена в нескольких верстах от станицы Ставропольского казачьего полка [24].

К 1837 г. местом дислокации 1-го Малороссийского казачьего полка, стал город Георгиевск. Полк находился в составе группировки российских войск, которая обеспечивала защиту Кисловодской и Кубанской укреплённых линий от вторжений немирных горцев [25]. В этом же году российскими властями было принято решение о поселении украинских казаков по Военно-Грузинской дороге [26]. На участке пути, от Екатеринограда до Владикавказа, протяженностью в 105 км, было основано 4 казачьих станицы. Для планировки и отвода земли под станицы из Тифлиса был прислан офицер-топограф, который и произвел все необходимые работы под контролем коменданта Владикавказа. В определении мест под поселения участвовали офицеры гарнизона Владикавказской крепости и военный врач, они учитывали качество почвы, доступность и пригодность, для употребления в пищу, воды [27].

Основанные в 1838 г. станицы получили наименование Архонская, Ардонская, Урухская и Пришибская [28]. Станицы были сооружены по примеру небольших крепостей в виде четырехугольника обнесенного рвом, бруствером с плетнем и колючкой. Для женатых казаков были построены дома, а для холостых казармы. За период с 1838 г. по 1839 г. было возведено домов: в Ардонской – 41, Архонской – 46, Урухской – 29, и Пришибской – 35 [29]. В эти дома были поселены казаки 2-го Малороссийского казачьего полка, строевой состав которого насчитывал: штаб-офицера, 20 обер-офицеров, 68 урядников и 639 рядовых казаков [30]. 10 июля 1839 г. 2-й Малороссийский казачий полк был переименован в 1-й Владикавказский казачий [31].

Таким образом, Владикавказский казачий полк был образован из украинских казаков 2-го Малороссийского казачьего полка. Казаки новой части, совместно с подразделениями 1-го Малороссийского казачьего полка, несли службу по защите постов, расположенных по Военно-Грузинской дороге [32].

Военная администрация понимала, что для обеспечения надежной охраны Военно-Грузинской дороги, в условиях возможной эскалации военных действий в Центральной части Северного Кавказа, 4 станиц будет явно недостаточно, и поэтому в том же в 1838 г. было основано 4 военных поселения: Владикавказское, Александровское, Николаевское и Погорелодубское (позже переименованное в Котляревское) [33]. Они были созданы по примеру известных Новгородских и Чугуевских военных поселений и заселены женатыми солдатами, прослужившими в армии не менее 15 лет [34].

В результате этих действий сообщение по Военно-Грузинской дороге стало менее опасным, «почта, путешественники, поселяне ездили свободно» [35].

Однако уже в 1840 г., в связи с активными действиями имама Шамиля на Северо-Восточном Кавказе, военно-политическая обстановка в этом районе резко обострилась [36]. На протяжении всего года обстановка в районе Военно-Грузинской дороги оставалась сложной. Так, согласно рапорту главноуправляющего Закавказским краем и Кавказской областью, командира Отдельного Кавказского корпуса генерал-адъютанта Е. А. Головина военному министру А. И. Чернышеву от 1840 г., некоторые горские общества, которые проживали неподалеку от Владикавказа перешли на сторону Шамиля, а «появление близ Военно-Грузинской дороги возмутителей тревожили аулы, и заставляли опасаться при малейшем успехе неприятеля беспорядков между племенами, живущими на Военно-Грузинской дороге, не исключая даже и самой Кабарды» [37].

Поэтому, для усиления Владикавказского полка опытными казаками, из состава частей Кавказского Линейного казачьего войска, было направлено несколько десятков семей, которые были расселены по станицам этого полка [38]. Кроме того, командиром отдельного Кавказского корпуса, было приказано жителям 4 военных поселений заниматься военной подготовкой, содержать оружие в исправности, готовить сыновей к меткой стрельбе, вооружить их кинжалами

и находиться в полной боевой готовности, на случай «отражения неприятеля» [39].

В следующем году наиб имама Магомед Ахвердилаев совершил неожиданное нападение на военное поселение Александровское, расположенное на Военно–Грузинской дороге. В результате нападения это военное поселение было захвачено и полностью уничтожено. Многие жители погибли, другие были уведены в плен [40].

Таким образом, в условиях эскалации военных действий в этом районе на первый план выдвигалась собственно уже не охрана дороги, а обеспечение ее прочной обороны. Высокая военная активность отрядов имама в районе Военно–Грузинской дороге вызвала беспокойство в Петербурге. В столице осознали, что потеря важного в стратегическом и политическом отношениях района, открывала широкие перспективы распространению власти имама в Кабарде и лишала империю основного сообщения с Закавказьем. Поэтому, встревоженные опасным направлением событий, российские власти вынуждены были принять неотложные меры для усиления, прежде всего, казачьей части, несшей службу по защите дороги. Для усиления Владикавказского казачьего полка в 1842 г. император Николай I приказал военному министру включить в состав полка жителей военных поселений и «соединить с ним оставшийся 1-й Малороссийский казачий полк» [41].

На основании этого документа 1-й Малороссийский казачий полк, строевой состав которого насчитывал: штаб-офицера, 22 обер-офицера, 56 урядников, 624 казака, был объединен с 1-м Владикавказским в один линейный казачий полк [42]. Помимо украинских казаков к Владикавказскому полку были присоединены и военные поселяне с переименованием их в казаки, а сами поселения – в станицы с сохранением прежних названий [43]. На должность командира Владикавказской линейной казачьей части был назначен полковник Михаил Сергеевич Ильинский [44]. Кроме того, усиленный за счет военных поселян и казаков 1-го Малороссийского полка Владикавказский казачий полк 7 октября 1842 г. был включен в состав Кавказского Линейного казачьего войска и передан в подчинение наказному атаману этого войска [45].

На казаков были возложены военные повинности, связанные с несением полевой и внутренней службы. Несмотря на то, что в станицах Владикавказского полка были расположены подразделения регулярной пехоты, основная тяжесть по защите, как станиц, так и

участка дороги от Екатеринограда до Владикавказа легла на плечи казаков. Формирования регулярной пехоты, в основном, были предназначены «для поддержания дороги в таком состоянии, чтобы по ней не прекращалось сообщение. Зачастую нужно было укреплять берега Терека и его притоков, строить длинные дамбы и частые мосты» [46].

Под защитой казаков в укрепленных станицах находились почтовые станции, между станицами располагались посты, где размещались казачьи команды для охраны и патрулирования дороги. Помимо этого в ночное время суток казачьи подразделения были обязаны сопровождать курьеров и проезжающих, которые имели специальные документы на конвой [47].

В 1845 г. Владикавказский линейный казачий полк совместно с Горским линейным казачьим полком были объединены в составе 7 бригады Кавказского Линейного казачьего войска. Штаб бригады был размещен в станице Прохладной, а штаб Владикавказского полка в Ардонской, полки при этом получили шестисотенный состав [48].

Весной 1846 г. военная обстановка в районе Военно–Грузинской дороги вновь резко обострилась. 16 апреля 1846 г. имам Шамиль во главе крупного отряда, который насчитывал в своих рядах более 20000 человек, двинулся в Кабарду [49]. Одна из его непосредственных стратегических задач состояла в том, чтобы захватом Военно–Грузинской дороги прервать сообщение России с Закавказьем, другая за счет покорения Осетии и Кабарды «отодвинуть границы имамата глубоко на запад, чтобы в перспективе присоединить и Черкессию, где активно действовали его эмиссары» [50]. Войска Шамиля, переправившись через Терек, неподалеку от Минаретского брода, заняли выгодную в военном отношении стратегическую позицию. Используя ее как базу, имам «мог командовать в Кабарде, в соседней Осетии и воздействовать на сообщение между Северным Кавказом и Грузией» [51]. Практически под контролем российских войск остались только военные редуты и укрепленные станицы Владикавказского линейного казачьего полка, а сообщение по Военно–Грузинской дороге было прервано [52]. В результате была создана реальная угроза потери этих территорий империей и, соответственно, участка основной коммуникации соединявшей Россию с Закавказьем. Все это заставило российское командование принять экстренные меры с целью окружения

и разгрома отряда противника. Так, благодаря своевременным действиям начальника левого фланга Кавказской линии и одновременно командира 20-ой пехотной дивизии Р. К. Фрейтага, который успел собрать в единый кулак все дееспособные армейские и казачьи формирования и устремился по пятам неприятеля, продвижение отряда Шамиля удалось остановить, а затем и вынудить его отступить [53].

Тогда же, по-видимому, российским командованием был сделан вывод о необходимости строительства дополнительного укрепления на стратегически важном, в военном отношении, месте, где отряд имама дважды осуществил переправу через реку Терек. В 1849 г., где находилась переправа через Терек, была построена укрепленная казачья станица, названная Змейская [54]. Заселение ее произвели за счет прибывших на Северный Кавказ украинских и русских крестьян, с зачислением их к составу Владикавказского линейного казачьего полка [55].

Во второй половине 40-х гг. XIX в. станицы Владикавказского полка понесли значительные людские потери от инфекционного заболевания. Согласно архивным сведениям, после эпидемии холеры 1847 г. в станицах полка осталось половина всего населения [56].

Такое положение вещей, безусловно, вызвало озабоченность у властей, так как это ставило под угрозу надежность защиты участка Военно-Грузинской дороги, который охраняли казаки этого полка. Вследствие этого, российские власти вынуждены были предпринять энергичные меры, направленные на пополнение казаков в части. Уже в следующем году, первые семьи государственных крестьян из Харьковской, Черниговской и Воронежской губерний прибыли в станицы [57].

За счет украинских и русских крестьян численность населения станиц Владикавказского полка увеличилась и к 1850 г. составила 9778 человек [58]. Согласно архивным данным, на 1 января 1850 г. после своего пополнения строевой состав полка достиг необходимого количества казаков и насчитывал в своих рядах: 2 штаб-офицера, 18 обер-офицеров, 50 урядников и унтер-офицеров, 13 музыкантов, 798 рядовых [59].

Таким образом, Владикавказский линейный казачий полк полностью восстановил свою численность и боеспособность. После доукомплектования части, новобранцев стали привлекать к участию в

охране постов, расположенных в районе Военно-Грузинской дороги. Причем, с целью повышения эффективности и надежности охраны этих постов, к полку были прикомандированы 10 опытных офицеров из числа кабардинцев, служивших в русской армии и в казачьих частях, так как они хорошо знали особенности рельефа, броды через реку Терек и подходы к дороге [60]. По-видимому, эта мера, была вызвана тем, что новобранцы еще не обладали необходимым военным опытом и плохо ориентировались на местности. Кроме того, в полку было образовано специальное отдельное казачье подразделение. Так, согласно рапорту командира Владикавказского линейного казачьего полка полковника В. Е. Шостака, наказному атаману Ф. А. Круковскому известно, что в 1850 г. из нижних чинов этой линейной части была образована особая команда пластунов в составе самых опытных казаков, владеющих снайперским искусством, под командованием двух урядников [61]. Причем, обращает на себя внимание тот факт, что инициатором формирования этой команды выступало не только руководство Кавказского Линейного казачьего войска, но также и армейское командование. Начальник центра Кавказской Линии, полковник князь Г. Р. Эристов ходатайствовал перед главнокомандующим отдельным Кавказским корпусом о формировании команды пластунов при Владикавказском казачьем полку. Отдельное полковое подразделение было создано с целью обеспечения безопасности сложного участка между станицами Змейской и Котляревской, где «имелся густой лес и камыши» [62].

Эти действия позволили военному командованию обеспечить прочную защиту дороги от вторжений мобильных отрядов немирных горцев со стороны Чечни. После расформирования в 1860 г. Кавказского Линейного казачьего войска, Владикавказский линейный казачий полк в полном составе вошел в число казачьих частей формируемого Терского казачьего войска [63]. Таким образом, украинское казачество внесло значительный вклад в дело обеспечения надежной защиты Военно-Грузинской дороги в острый период Кавказской войны.

Литература:

1. Бондаревский Г. Л., Колбая Г. Н., Осипов Г. В., Цвижва Л. И. Документальная история образования многонационального государства

- Российского. Россия и Северный Кавказ в XVI–XIX веках. – М., 1998. Т. 1. – С. 39; Потто В. А. Два века Терского казачества (1577–1801). – Ставрополь, 1991. Т. 2. – С. 292; Пиотровский Б. Б. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. – М., 1998. – С. 452.
2. Бондаревский Г. Л., Колбая Г. Н., Осипов Г. В., Цвижба Л. И. Указ. соч. – С. 39–40; Потто В. А. Два века Терского казачества. Указ. соч. Т. 2. – С. 295.; Бетоева М. Д., Бирюкова Л. Д. История Владикавказа (1781– 1990 гг.). Сборник документов и материалов. – Владикавказ, 1991. – С. 943; Кавказский календарь. – Тифлис, 1852. – С. 310–311.
3. Макаров А. Г., Макарова С. Э. Русские на Кавказе. Эпоха Ермолова и Паскевича. – СПб., 2004. – С. 10; Броневский С. М. Новейшие известия о Кавказе собранные и пополненные Семеном Броневским. – СПб., 2004. – С. 345; Цит. по: Бетоева М. Д., Бирюкова Л. Д. Указ. соч. – С. 944.
4. Дебу И. О Кавказской линии и присоединенном к ней Черноморском войске или общие замечания о поселенных полках, ограждающих Кавказскую линию, и о соседствующих горских народах. Собранные Действительным Статским Советником и Кавалером Иосифом Дебу с 1816 по 1826 год. – СПб., 1829. – С. 37; Кавказский календарь. Указ. соч. – С. 311–312.
5. Федоров В. А. Записки А. П. Ермолова 1798–1826. – М., 1991. – С. 413.
6. Там же.
7. Гордин Я. А. Кавказ: земля и кровь. Россия в Кавказской войне XIX века. – СПб. 2000. – С. 269; Макаров А. Г., Макарова С. А. Указ. соч. – С. 558.
8. Гордин Я. А. Кавказ: земля и кровь. Указ. соч. Там же.
9. Акты собранные Кавказской Археографической комиссией (далее – АКАК). – Тифлис, 1881. Т. 8. Ч. 1. – С. 344–345; Дебу. И. О. Указ. соч. – С. 394–395.
10. Цит. по: А. А. Гордеев История казаков. Со времени царствования Петра Великого до начала Великой войны 1914 года. – М., 1992. Т. 3. – С. 272.
11. Веденеев Д. 77 тысяч человек потеряла Россия в Кавказских войнах // «Родина». – 1994 . – №3-4. – С. 123.
12. Османов А. И. История Дагестана с древнейших времен до наших дней в 2–х томах. – М., 2004. Т. 1; История Дагестана с древнейших времен до XX века – С. 506–507; Кавказский календарь на 1870 г. – Тифлис, 1869. – С. 84.
13. Гаммер М. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана. – М., 1998. – С. 93.
14. Османов А. И. История Дагестана с древнейших времен до наших дней. Указ. соч. – С. 507.
15. Кавказский сборник. – Тифлис, 1912. Т. 32. Ч. 1. – С. 290–291.
16. Там же. – С. 292–293; Филипсон Г. Кавказская война. – Ставрополь, 1991. – С. 462.
17. 2-ое Полное собрание законов Российской империи (далее – П. С. 3.). СПб., 1832. Т. 6. № 4536; АКАК. Указ. соч. – С. 346.
18. АКАК. Указ. соч. – С. 346–347.

19. Гордин Я. А. Кавказ и Российская империя: проекты, идеи, иллюзии и реальность. Начало XIX – начало XX вв. // Докладная записка военного министра генерала от кавалерии графа А. И. Чернышева его императорскому величеству, 19 июля 1832 г., № 133. – СПб., 2005. – С. 61.
20. 2-ое П. С. 3. Т. 7. № 5547.
21. Скалон Д. А. Столетие военного министерства 1802–1902. Главное управление казачьих войск. Исторический очерк. – СПб., 1902. – С. 233.
22. Омельченко И. Л. Терское казачество. – Владикавказ, 1991. – С. 103.
23. Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). Ф. 15264. Оп.1. Д. 37. Л. 32.
24. РГВИА. Ф. 15264. Оп.1. Д. 80. Л. Л. 3–4.
25. АКАК. – Тифлис, 1881. Т. 8. Ч. 2. – С. 649, 652–653.
26. Там же. – С. 667.
27. Пономарев Ф. П. Материалы к истории терских казаков // Терские ведомости. – Владикавказ, 1903. №18.
28. РГВИА. Ф. 1058. Оп.1. Д. 469. Л. 17.
29. Омельченко И. Л. Указ. соч. – С. 103.
30. РГВИА. Ф. 1058. Оп.2. Д. 177. Л. 61 (об. ст.).
31. 2-ое П. С. 3. Т. 14. № 12527.
32. Омельченко И. Л. Указ. соч. – С. 105.
33. РГВИА. Ф. 1058. Оп. 1. Д. 466. Л. Л. 14–20.
34. Омельченко И. Л. Указ. соч. – С. 104.
35. Гордин Я. А. Кавказ: земля и кровь. Указ. соч. – С. 283.
36. Казиев Ш. М. Имам Шамиль. – М., 2003. – С. 100.
37. РГВИА. Ф. 846. Оп.16. Д. 6388. Л. Л. 126, 127.
38. Писарев С. И. Трехсотлетие Терского казачьего войска 1577–1877. – Владикавказ, 1881. – С. 32.
39. Пономарев Ф. П. Материалы к истории терских казаков // Терские ведомости. – Владикавказ, 1903. №94.
40. Казиев Ш. М. Указ. соч. – С. 111.
41. Гордин Я. А. Кавказ и Российская империя: проекты, идеи, иллюзии и реальность // Собственноручная записка его императорского величества императора Николая I № 22, 1842 г. Указ. соч. – С. 142.
42. РГВИА. Ф. 1058. Оп.2. Д. 177. Л. 61 (об. ст.).
43. Там же. Л. 62.
44. РГВИА. Ф. 1058. Оп.2. Д. 36. Л. 3.
45. РГВИА. Ф. 1058. Оп.2. Д. 177. Л. 62; 2-ое П. С. 3. Т. 28. № 16477.
46. Гордин Я. А. Воспоминания участников Кавказской войны XIX. М. Ольшевский Кавказ с 1841 по 1866 год. – СПб., 2003. – С. 152.
47. Гордин Я. А. Воспоминания участников Кавказской войны XIX. Указ. соч. – С. 151–152.

48. Центральный государственный архив Республики Северная Осетия–Алания (далее – ЦГА РСО–А). Ф. 97. Оп.1. Д. 1. Л. Л. 2,3; РГВИА. Ф. 330. Оп.64. Д. 212. Л. 1; Казин В. Х., Шенк В. К. Казачьи войска. Справочная книга Императорской главной квартиры. – СПб., 1912. – С. 176.
49. Казиев Ш. М. Указ. соч. – С. 177.
50. Бондаренко А. «Кумир Кавказской армии»// Красная звезда за 2001. 22 декабря; Блиев М. М., Дегоев В. В. Кавказская война. – М., 1994. – С. 459, 485.
51. Цит по: Гаммер М. Указ. соч. – С. 232.
52. Там же. – С. 234.
53. Казиев Ш. М. Указ. соч. – С. 177; Богуславский Л. История Апшеронского полка 1700–1892. – СПб., 1892. Т. 2. – С. 158; Бондаревский Г. Л., Колбая Г. Н., Осипов Г. В., Цвижва Л. И. Указ. соч. – С. 65; Цит по: Гаммер М. Указ. соч. – С. 236.
54. ЦГА РСО–А. Ф. 2. Оп. 1. Д. 1300. Л. 2; РГВИА. Ф. 1058. Оп.1. Д. 466. Л. 17.
55. Омельченко И. Л. Указ. соч. – С. 107.
56. ЦГА РСО–А. Ф. 2. Оп.1. Д. 132. Л. 195.
57. Писарев С. И. Указ. соч. – С. 32–33.
58. Кабузан В. М. Население Северного Кавказа в XIX–XX веках. Этностатистическое исследование. – СПб., 1996. – С. 185.
59. РГВИА. Ф. 1058. Оп.2. Д. 177. Л. Л. 17, 18.
60. РГВИА. Ф. 1058. Оп.1. Д. 145. Л. 2.
61. РГВИА. Ф. 1058. Оп.2. Д. 128. Л. 1.
62. РГВИА. Ф. 1058. Оп.2. Д. 128. Л. 2.
63. Казин В. Х., Шенк В. К. Указ. соч. – С. 179.

Резюме

Николай Николаенко *Военно–Грузинская дорога и Владикавказский линейный казачий полк (первая половина XIX в.)*

В статье предпринята попытка на примере Владикавказского линейного казачьего полка, показать существенный вклад украинского казачества в дело обеспечения защиты участка основной коммуникации, которая связывала территорию Северного Кавказа с Закавказьем.

Сделан вывод о значительном вкладе украинского казачества в дело обеспечения надежной защитой Военно–Грузинской дороги в острый период Кавказской войны.

Лариса Филиппенко

«Женский вопрос» в творчестве Н. С. Лескова

Шестидесятые годы XIX века вошли в историю России как переломные. Вступление страны на путь капиталистического развития обострило множество проблем, не последнее место в ряду которых занимал, так называемый, «женский вопрос», – место и роль женщины в семье и обществе.

Общество разделилось на два лагеря, выражавших полярные взгляды в отношении женской эмансипации, – консервативный лагерь, отстаивающий ценности патриархального уклада жизни, и либерально-демократический, выступающий за необходимость перемен. Однако, и тот, и другой лагерь не были однородными. В каждом из них были как радикально настроенные представители, так и выражающие умеренные взгляды, пытавшиеся найти компромиссное решение.

Умеренные (или как говорил Лесков «постепеновцы») признавали униженное положение женщины и ратовали за возможность получения женщинами высшего образования, реализацию себя в общественной жизни, но не считали возможным, как многие радикально настроенные мыслители, подходить с одинаковой меркой к мужчине и к женщине, были убежденными противниками нивелирования женских качеств. К выразителям таких взглядов можно отнести Н. С. Лескова, Н. И. Пирогова, И. С. Гончарова, Ф. М. Достоевского, Н. М. Соловьева и др.

Рассмотрение женского вопроса в творчестве известного русского писателя и публициста Н. С. Лескова представляет особый интерес в связи с тем, что тема женской эмансипации и нигилизма занимает одно из ведущих мест в его публицистических и художественных произведениях. Например, статьи «Русские женщины и эмансипация», «Специалисты по женской части», «Русский драматический театр в Петербурге», «Николай Гаврилович Чернышевский в его романе «Что делать?»», романы «Некуда», «Соборяне», «На ножах», «Обойденные», рассказы «Юдоль», «Павлин», «Дама и фефела» посвящены именно этим проблемам.

В советское время творчество Лескова оценивалось достаточно однобоко, отмечались попытки отнести его к писателям

консервативно-охранительного склада, с соответствующими комментариями. При этом использовалась аргументация критиков дореволюционного периода, в том числе и современников писателя, которые представляли партию «нетерпеливцев». Как отмечает исследователь его творчества В. Терехин: «Проза пореформенной поры подразделялась на тенденциозные уклонения влево и вправо. По сути, получалось так: любое мало-мальски удачное произведение подчас вопреки воле писателя зачислялось на службу и направлению – автору, добивающемуся известности..., не принадлежать к одному из них, или радикально - демократическому, или консервативно - охранительному, считалось зазорным» [15, с. 95]. Лесков не только в своих художественных произведениях, но и в публицистических очерках совершенно определенно объяснял собственную позицию – «...бороться и с легкомысленными порывами» и с «ретроградной, старческой, крепостнической партией» [11, с. 29] (подробный обзор критических статей смотри [2]).

Вопреки ярлыкам, присвоенным Лескову в дореволюционной и послереволюционной критике, в виде шаблонных фраз: «реакционер», «писатель-клеветник», «агент III отделения», Николай Семенович был убежденным сторонником эмансипации. Но он призывал различать разумную эмансипацию от анархической свободы, которую обыватели часто путают с эмансипацией (для обывателя слова «эмансипация», «разврат», «распущенность» также чаще всего выступали синонимами). Лесков писал: «Мы говорим не о забвении обязанностей, удалстве и возможности во имя принципа эмансипации бросить мужа и даже детей, а об эмансипации образования и труда на пользу семьи и общества» [4, с. 655], «... участь русских женщин в семье и обществе должна быть улучшаема, что пробуждающееся русское общество должно уважать в женщине свободного человека» [4, с. 689].

Лесков крайне отрицательно относился к нигилизму как явлению и очень остро дискутировал с представителями этого направления. Как и его современник Страхов, он не принимал нигилизм прежде всего потому, что тот был антирелигиозен. По словам Страхова нигилизм – «это неверие, сомнение, скептицизм...». «Нигилизм есть движение, которое в сущности ничем не удовлетворяется, кроме полного разрушения», «...это грех

нечеловеческой гордости..., это – чудовищное извращение души, при котором злодеяние является добродетелью...» [10, с. 226].

Относясь крайне отрицательно к нигилизму, Лесков в то же время уважительно относится к некоторым из его представителей, таким как Чернышевский, Михайлов, Добролюбов, считая их людьми высокообразованными, благородными, искренне верящими в идеалы своего учения. Они, по мнению Лескова, не лишены духовности, но в случае жизненного выбора всегда руководствуются только разумом, отдают предпочтение только рациональному. Сам же Николай Семенович всегда доказывал, что разум без духовности – это тупиковый путь, ведущий человека не только к личной трагедии, но и к трагедии окружающих его людей.

Несмотря на то, что во многих дореволюционных, советских и даже постсоветских критических статьях Лескова обвиняют в карикатурном изображении нигилистов, еще раз подчеркнем, что отношение Лескова к представителям этого направления было не столь однозначным. Так, в статье «Русские женщины и эмансипация» взгляды Лескова на «женский вопрос» во многом совпадает с взглядами М. Л. Михайлова, а статья «Николай Гаврилович Чернышевский в его романе «Что делать?»» свидетельствует, что Лесков был одним из немногих, кто принял этот роман доброжелательно.

Однако, соглашаясь по многим пунктам со своими оппонентами, в целом Лесков считал их программы утопичными, оторванными от жизни и даже опасными. Лозунги, проповедуемые ими, были очень удобны для людей бездуховных, равнодушных, ставящих во главу угла личные интересы. В появлении нигилистов – шарлатанов, готовых, говоря словами героя романа Лескова, «...во что хотите креститься и с чем попало венчаться...» [9, с. 396], заражающих иных нетвердых духом людей неверием, отрицанием нравственных идеалов, – видит Лесков главную опасность. Как отмечает Т. Окулова-Микешина: «К этим колеблющимся, добросовестно заблуждающимся, что ли «чистым нигилистам» Лесков относится с пониманием. Ведь нигилизм не вытравил из их души всех добрых человеческих задатков... Но писатель трезво видит, как такие люди вольно или невольно могут стать орудием в руках эксплуатирующих их нигилистов - шарлатанов» [10, с. 223].

Кроме того, многие современники Лескова так же указывают на то, что большинством молодежи лозунги нигилизма и эмансипации воспринимались слишком прямолинейно и «вульгарно». Так, М. Рабжаева, проанализировав исторические, мемуарные, литературные источники, выделила характерные примеры вульгарного понимания эмансипации в 1850-60-е гг. в России [13, с. 172-189].

Переосмысление «новыми людьми» (прежде всего Чернышевским в романе «Что делать?») понятий «любовь», «польза», «долг», «ревность» также повлияло на процесс возникновения новых форм социального поведения, новых форм брака – фиктивного, гражданского, рационального (с целью спасти падшую женщину), «тройственного союза» (наиболее известные примеры – эксперименты в семьях Панаевых, Шелгуновых, Михайловых, Герценов – Огаревых, Чернышевских, Боковых) [13, с. 67].

Н. С. Лескова серьезно беспокоило сложившееся положение в обществе. Свое видение правильного образа жизни, жизненных ценностей, идеального образа женщины Николай Семенович выразил в своем творческом наследии. Ответ мы найдем в созданных автором полных душевной красоты женских характерах, таких как: Жени Гловацкая, Наталья Николаевна Туберозова («Некуда»), княгиня Варвара Протозанова («Захудалый род»), Марфа Плодомасова («Старые годы в селе Плодомасове»), Любовь Онисимовна («Тупейный художник»), цыганка Груша («Очарованный странник»), майорша Форова, Александра Ивановна Синтянина («На ножах») и др.

Женщина, с точки зрения Лескова, должна быть «тихой», отзывчивой скромной, должна быть, прежде всего, хранительницей семейного очага. Однако, он вовсе не отвергал право женщины на труд, высшее образование наравне с мужчиной. Наоборот, он призывал женщин учиться, «образовывать себя», трудиться, «делать дело».

Так, в своей статье «Русские женщины и эмансипация», опубликованной в газете «Русская речь» (№ 44, 46) в 1861 г., Лесков пишет: «... труд надо разделять не по полам, а по способностям, и не по полу, а по способностям воздавать почтение» [4, с. 656]. Как указывает В. Л. Погребная: «В этой статье писатель искренне сочувствует стремлению М. Л. Михайлова, первого русского феминиста, убедить русское общество в необходимости уважать в женщине свободную личность. Как и Михайлов, Лесков рассуждает

об особенностях женской эмансипации на «русской почве» [12, с. 48]. «Говоря об эмансипации женщин, - пишет Лесков, - мы хотим говорить о предоставлении им возможности образоваться всесторонне, серьезно, о возможности следовать своему призванию, хотим говорить о предоставлении им тех должностей, где бы могли они заработать деньги, необходимые всякому человеку для поддержания себя и своего семейства» [4, с. 655].

Лесков признает чрезвычайно важным иметь искрометный ум, образованность, общественную позицию, но главной целью для любого человека, он считает - быть устроителем счастья другого. И, прежде всего в женщине он видел предназначение быть хранительницей этого счастья. Так, биограф писателя А. Фаресов писал (со слов Лескова): «Как о мужчине экзамены и дипломы ничего не говорят, так и в женщине прежде всего важен ее характер: умение не испортить вам жизнь и затем уже ее искристый, природный ум... А после всего идут в счет ее научные и курсовые знания... А ведь без последнего еще можно прожить с женщиной, да еще как счастливо жили Тургеневские, Авдеевские и Гончаровские мужья с женами; а без уживчивого характера женщины, без тишины и ласкового обычая – черт ли в том, что жена учная, да если она кулак и хам? ...Образованная женщина, у которой нет благородных намерений быть слугой человечества, гораздо хуже старушки Базаровой» [17, с. 27].

В своем романе «На ножах» Лесков выводит образ жены священника Евангела – Паиньки. Евангел человек всесторонне образованный и начитанный. Жену свою он, с любовью, называет «умной дурочкой». Она говорит прекрасно, когда чувствует сердцем и преглупо, когда «хочет быть умною дамой» [9, с. 76]. Евангел говорит о жене с нежностью, любовью, даже восторгом: «... нам с ней нет разъединения, ибо разлученные телами, мы с нею непрерывно чувствовали себя вместе» [9, с. 387]. Майор Форов относит Паиньку «к наипочтеннейшим женщинам на свете» [9, с. 65]. И пусть эта женщина не обладает научными знаниями, но она праведница, желающая, что бы все любили друг друга.

А вот героиня того же романа Александра Ивановна Синтянина – женщина образованная, умная, умеющая владеть собой. Она раньше других видит пороки людей и общества, но она не озлобляется, а своим примером дает силы окружающим ее людям

жить по христианским заповедям. Так, майорша Форова «благословенна пред могуществом воли, торжествующим в святой силе терпения» Синтяниной [7, с. 335]. Горданов, человек подлый, беспринципный, алчный все же о Синтяниной говорит с уважением: «...она прелесть и баба мозговитая» [7, с. 150].

В своих произведениях Лесков внутреннюю сущность героев всегда показывал через внешнее (одежда, портрет, манера говорить, движения, даже природа и обстановка вокруг них и т.д.). Так, Паинька – «... довольно худенькая, несколько нестройно сложенная молодая женщина, с большими коричневыми глазами... Она была одета в светлое ситцевое платье... заговорила она, ласково глядя на мужа и на майорша» [7, с. 68]. Характерен портрет генеральши Синтяниной: «Физическая жизнь ее в полном расцвете... Полные руки ее с розовыми ногтями достойны быть моделью ваятеля. ...Все свежее лицо ее дышит здоровьем, а в больших серых глазах ясное спокойствие души... Походка ее плавна, все движения спокойны, тверды и решительны» [7, с. 113]. Она воплощает женственность, мягкость. В ее поведении, разговоре никогда нет напряжения, порывистости, угловатости неестественности, в отличие от вульгарно эмансипированных женщин. Желание жить на благо других, используя для этого все силы своей души и возможности своего разума, с точки зрения Н. С. Лескова, является основным показателем эмансипированности любой женщины.

Среди новоиспеченных стриженных нигилисток часто встречались женщины неопрятные, грязные, их манера двигаться была вызывающей, многие из них курили, отмечалось, что они стали во всем подражать мужчинам. Так, Н. А. Бердяев писал: «Женское эмансипационное движение по существу своему – карикатурно, обезьянно – подражательно, В нем есть гермафродическое уродство...» [1, с. 418].

Изображению уродливых искажений идей женской эмансипации посвящено немало страниц лесковской прозы (Бизюкина в романе «Соборяне», маркиза де Бараль и «углекислые феи» в романе «Некуда» и т.д.). Писатель никогда не смешивал в своем творчестве понятия эмансипация и *quasi* – эмансипация. В своей статье «Русские женщины и эмансипация» он пишет, что эта подмена понятий – «...была и есть причиной того, что даже не самые отсталые умы многих европейских стран страшатся женской эмансипации, едва ли не более, чем

занесения в их благополучные страны турецкой чумы. Жалкое понятие, принимающее уродливое искажение идеи за ее настоящий образ» [4, с. 657].

Высмеиванию перегибов в понимании женской эмансипации посвящает Лесков цикл статей под общим названием «Специалисты по женской части», опубликованных в 1867 г. в «Литературной библиотеке». Для Лескова «всякий специалист по женской части есть нигилист, и всякий нигилист есть специалист по женской части» [5, с. 277]. Эти «специалисты» высмеивали и отвергали все что присуще, по мнению Лескова, женственности: скромность, материнскую заботливость, мягкость, любовь и заботу о родителях и муже и т.д. Некоторые «специалисты» доходили до того, что доказывали необходимость проституции, создания «женского войска», поправки семейных основ и т.д. Но Лесков считает, что Россия, прежде всего «семьей крепка» [5, с. 274], что «никогда не было осязаемо совершенного недостатка в женщинах, отличающихся и умом и истинными добродетелями, составляющими украшение человека. Наша верующая и хранящая предания страна не оскудевала никогда серьезными женщинами... [5, с. 225]. Эти женщины доказали, что могут разумно пользоваться свободой, не злоупотребляя ею. «Они не могут освободиться только от того, от чего не хотят освобождаться» [5, с. 229]. Здесь Лесков имеет ввиду заботу о близких. «...наши нравы таковы, что мы чтим в женщине более всего хорошую семьянинку, и от этого идеала наш истинный русский человек не отступится... Счастливая семья есть ближайший и законнейший из идеалов русского человека» [5, с. 274]. В этом цикле статей Лесков еще раз подчеркивает значение женского воспитания как «умножения числа хороших женщин, чему в свою очередь должна помогать здоровым и честным направлением и литература» [5, с. 280].

Не унизительно ли для женщины, как считали радикально-настроенные мыслители, отведенное Лесковым место матери и жены? Думается, Лесков не настолько односложен. Лесков признает равенство мужчины и женщины, но равенство не значит сходство, поскольку их природа различна. В своей статье «Загробный свидетель за женщин» опубликованной в журнале «Исторический вестник» (1886, № 11) Лесков приводит письмо Н. И. Пирогова к фрейлине великой княгини Елены Павловны, баронессе Эдифе

Федоровне Раден, где Пирогов, скорее всего, выражает мнение самого Лескова: «Теперь как бы хотят стереть все признаки, отличающие качества мужские и женские – хотят всех остричь под одну гребенку» [6, с. 260].

Глубоким заблуждением своих современников материалистов Лесков считал их взгляд на значение в развитии общества материального прогресса; с точки зрения писателя, именно нравственное, духовное совершенствование общества составляет собой решающее условие исторического преуспевания.

Соответственно мы можем назвать Лескова большим сторонником эмансипации, чем самые рьяные нигилисты. Иной вопрос, что понимать под эмансипацией. Лескова искренне удивляет, что образованные, умные люди, поддерживающие нигилизм, не видят его абсурдности. Так, например, под красивым лозунгом освободить женщину от семейного деспотизма путем отмены церковных браков Лесков видит лишь стремление мужчин-нигилистов снять с себя ответственность перед женщиной. В рецензии «Русский драматический театр в Петербурге» на комедию Н. И. Чернявского «Гражданский брак» Николай Семенович связывает повсеместное появление в Петербурге гражданских браков именно с развитием нигилизма. Он пишет: «Это было учение, требующее, ни более, ни менее, как упразднения религии, уничтожения семейного начала... игнорирующее брак, как учреждение, совершенно лишнее по существу своему и по форме» [14, с. 274]. Пусть Лескова оскорбляет это учение, как религиозного человека, но он приводит в своей рецензии и вполне рациональные аргументы против гражданских браков. Ведь вступая в гражданский брак, а, по сути, обыкновенное сожительство, женщина может родить детей и при этом остаться совершенно незащищенной ни с моральной, ни с материальной стороны. Лесков пишет: «Нигилисты, в отмену церковного брака, не домогались французского брака по контракту, который, собственно, один только и считается «гражданским браком», а совсем не признавали для человека обязательным, вступив в тесный союз с женщиной, стремиться к упрочению этого союза на целую жизнь. Они домогались исключить из своих связей с женщинами всякую солидность и прочность. Их отношения могли быть однолетние, одномесячные, однодневные и даже одномоментные; но они только не должны были

составлять особенного секрета и за то назывались на нигилистическом языке «гражданскими», или сколько нам известно, еще чаще естественными браками» [14, с. 274]. Такое невыгодное положение женщины возмущает Лескова, и он настаивает на необходимости пусть даже не церковного, а хотя бы юридического оформления браков, «брака по взаимному условию...» (как это уже было в Европе) [14, с. 272].

В заключении статьи «Загробный свидетель за женщин» Лесков делает вывод, что в деле эмансипации есть «золотая середина». Ее держатся женщины «желающие знаний и не пренебрегающие никакими настоящими достоинствами своего пола» [6, с. 280].

Лесков, как уже упоминалось, человек глубоко религиозный, понимая, что в обществе слишком много несправедливости и зла, видит выход не в революционных кровопролитиях, (как предлагал герой из его романа «Некуда»: «...перерезать все, что к штанам карман пришло. ... Пять миллионов вырезать, зато пятьдесят пять останется и будут счастливы»), а в просвещении «гуманизирующей» религии, в «естественном стремлении к добру» [15, с. 20]. «Если люди видят все зло во внешних условиях нашей жизни, а не в себе самих, то опыт скоро разуверует их в этом» [17, с. 71].

Лесков верит в торжество высокого христианского идеала жизни. В основе всех его произведений лежала главная идея, основой которой является евангельская заповедь «возлюби ближнего, как самого себя»; идея добра и милосердия, самопожертвования ради служения людям.

Идеал женщины сформировался у него так же под влиянием искренней религиозности. Как пишет О. В. Каданер: «Один из самых емких библейских образов для Н. С. Лескова – образ женщины – мироносицы. Его писатель использует, создавая характеры праведниц: Катерины Форовой и Александры Синтяниной. С женщиной – христианкой связывает автор романа «На ножках» свою веру в укрепление нравственных идеалов ...»; [3, с. 38]. «Женщины это прелесть! Они наши мироносицы: без их слез этот мир заскоруз бы-с!» [8, с. 67]. Образы жен – мироносиц в христианстве символизируют верность, они воплощают понимание любви как взаимной жертвы» [3, с. 39].

Праведницами у Лескова могут быть не только женщины патриархального уклада жизни, живущие в провинции (провинцию

Лесков ассоциирует с духовностью), но и вполне современно мыслящие, эмансипированные женщины. Главное, что они схожи в своем стремлении творить добро. Вот, например Женни Гловацкая («Некуда») – она окончила институт, хотела «делать дело» – известный лозунг того времени. Но вернувшись домой поняла, что нужна своему отцу. Поэтому реализация лозунга изменилась: «Он у нее сводился к исполнению женских обязанностей в доме для того, чтобы всем в доме было как можно легче, отраднее и лучше. И она считала эти обязанности своим назначением вовсе не вследствие какой-нибудь узкой теории, а так это у нее просто выходило, и она так жила» [11, с. 74].

Образам праведниц в произведениях Лескова противопоставляются образы трагических, «заблудших» натур. Например таких как Глафира Бодростина («На ножках»). Женщина, сменившая за свою жизнь много масок. Она была и «ярой» нигилисткой и «совсем природной дюшессой, герцогиней» [8, с. 339], и разыгрывала роль спиритки. Лесков говорит о ней словами своего героя: «Она всем могла бы быть». Эта женщина очень умная, красивая, но в душе ее нет Бога. Жизнь ее вся состоит из лжи и подлости. Герои романа говорят о ней: «Какой демон, какая страшная женщина!» [8, с. 14-15]. Но она осознает свою духовную нищету, и страдает от этого, она так же знала что ее злодейство «не пройдет ей безнаказанно, по какому-то такому же закону, по какому, например, она неудержимо совершила это злодейство, утратив охоту к его совершению» [8, с. 369]. Она способна на раскаяние, и хотя она действительно будет наказана за свои злодеяния, но за раскаяние Бог вознаградит ее счастьем материнства.

Или вот другой образ – Ларисы Висленевой («На ножках»). Все казалось бы есть у этой женщины для счастья. Она обладает внешней красотой («жгучая брюнетка... южного в ней бездна... глаза большие, черные, светящиеся электрическим блеском откуда-то из глубины...» [8, с. 117]), «Она строгая к себе девушка; ...не болтушка, не сплетница; любит дом, любит чтение и беседу умных людей» [8, с. 37], ее любит хороший, честный человек, но себя она чувствует постоянно одинокой и несчастной. Она соткана из тревог и метаний: «Где же идеал? ...Я без него... Я вся дитя сомнений: я ни с кем не согласна и не хочу соглашаться» [8, с. 37]. Интересно, что эту бессодержательную и духовно слабую натуру, которая сама

не творит никакого зла, Лесков наделяет трагической судьбой и постыдной смертью. Ее жизнь сложилась даже хуже самых отпетых негодяев этого романа. В чем, по мнению Лескова, ее вина? Наверное, в ее непротавлении злу. Ведь, как справедливо пишет Т. Окулова-Микешина в своей статье «Герои и битвы за них» словами митрополита Одесского и Измаильского Агафангела: «...страх перед злом опаснее зла. Зло отвратительно, но больше всего оно и сильно нашим бессилием. Так, молчание – это содействие лжи и потворство творящим зло. Молчанием зло стремительно усиливается и умножается. Православных христиан призывают быть толерантными – терпимыми, но терпимыми ко греху и богоборчеству быть нельзя! Это – измена Богу» [10, с. 241].

И хотя приведенная цитата из статьи исследовательницы относится к настоящему времени, но можно с уверенностью предположить, что эти слова могли быть выражением мыслей самого Лескова. Его творческое наследие остается современным и актуальным и сегодня.

Женский вопрос в творчестве Н. С. Лескова неразрывно связан с социальной позицией писателя, которую можно охарактеризовать словами самого писателя как «постепеновца», т.е. активно выступающего за повышение роли женщины в семье и обществе, при сохранении всего, что присуще русской женщине, хранительнице семейного счастья, женщине-мироносице. Образы его положительных героинь показывают путь совершенствования истинно женских качеств, а не отказа от них, что и составляло, по мнению Лескова, истинную сущность эмансипации. Отношение Лескова к quasi – эмансипации отразилось в созданных им образах отрицательных героинь. Ни одна из которых не избежала расплаты за содеянное зло, даже в тех случаях, когда сами они зло не творили, но не противились его вершению.

Литература

1. Бердяев Н. А. Смысл творчества // Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. – М., 1989.
2. Каданер О. В. Антинигилистический роман и Н. С. Лесков в постреволюционном литературоведении (обзор работ российских и украинских ученых) // Наукові записки Харків. держ. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди (серія літературознав-во) – 2000. – Вып. 3.

3. Каданер О. В. Библиейские сюжеты и образы в романе Н. С. Лескова «На ножах» // Украинский вестник. – 2001. – №1-2.
4. Лесков Н. С. Русские женщины и эмансипация // Русская речь. – 1861. – № 44.
5. Лесков Н. С. Специалисты по женской части // Литературная библиотека. – 1867, сентябрь; декабрь.
6. Лесков Н. С. Загробный свидетель за женщин // Исторический вестник. – 1886. – №. 11.
7. Лесков Н. С. На ножах // Лесков Н. С. Собрание сочинений в двенадцати томах. – М., 1989. – Т. 8.
8. Лесков Н. С. На ножах // Лесков Н. С. Собрание сочинений в двенадцати томах. – М., 1989. – Т. 9.
9. Лесков Н. С. На ножах. Роман в 6-ти частях. – Тула, 1989. – Т. 2.
10. Окулова- Микешина Т. Герои и битвы за них // Наш современник. – 2005. – № 2.
11. Плещунов Н. С. Романы Лескова «Некуда» и «Соборяне». 1963.
12. Погребная В. Л. Проблема эмансипации женской личности в русской критике и романах Н. Д. Хвощинской (60-80 гг. XIXст.). – Запорожье, 2003.
13. Рабжаева М. Женская эмансипация как опыт конструирования гендера (на материале социокультурной ситуации в России 50-60-х гг. XIXв.) // Гендерные исследования. – 2000. – №5.
14. Стебницкий М. (Лесков Н. С.) Русский драматический театр в Петербурге // Отечественные записки. – 1866. – № 12.
15. Столярова И. В. В поисках идеала (Творчество Н. С. Лескова). – 1978.
16. Фаресов А. И. Против течений. Н. С. Лесков. Его жизнь, сочинения, полемика и воспоминания о нем. – СПб., 1904.
17. Фаресов А. И. Из воспоминаний о Н. С. Лескове // Свободным художествам. – 1910. – № 1.

Резюме

Филиппенко Лариса «Женский Вопрос» в творчестве Н. С. Лескова

Статья посвящена проблемам женской эмансипации и нигилизма в творчестве русского писателя Н. С. Лескова. Рассмотрено видение идеального образа женщины в творческом наследии Николая Семеновича. Сделан вывод о неразрывной связи женского вопроса в творчестве Н. С. Лескова с социальной позицией писателя, который выступал за повышение роли женщины в семье и обществе, при сохранении всего, что присуще русской женщине, хранительнице семейного счастья, женщине-мироносице.

Елена Шаповалова

Влияние территориального спора на общественное мнение в Японии и России в начале XXI века

*"Границы - это бритвенные лезвия,
на которых зависят насущные
вопросы войны и мира,
жизни и смерти целых народов"
(лорд Керзон)*

Важнейшим аспектом японо-российских отношений уже более 60 лет является территориальный вопрос. Несмотря на то, что война давно закончилась, между странами так и не подписан мирный договор, и не одной из сторон не удалось навязать партнеру свою крайнюю позицию.

Цель статьи – проанализировать отношение общественности двух стран к передаче спорных территорий Японии, формирование общественного мнения по территориальному спору и его влияние на политическую жизнь страны.

«Россия и Япония едины в своём стремлении искать взаимоприемлемое решение по мирному договору» – заявляют периодически главы государств. Вот только подходы у всех разные и разное восприятие общественностью происходящих событий.

Японцы весьма последовательно работают над формированием общественного мнения, в том числе и жителей России. Так, в Южно-Курильске раз в две-три недели японские лекторы читали лекции о прошлом и вероятном будущем этих территорий [3]. В РФ, при поддержке Японского фонда, издавались в большом количестве на русском языке и распространялись бесплатно среди населения книги, журналы, брошюры, в которых включение Южных Курильских островов в состав России в 1945 году изображалось как «грубое нарушение международного права» и выдвигались требования передачи этих островов во владение Японии [9, с. 129-146]. В 2000 г. в Москве была напечатана книга «Вехи на пути заключения мирного договора между Японией и Россией. 88 вопросов от граждан России». Цель книги сводилась к тому, чтобы довести до российских граждан мысль о незаконном включении Курильских островов в состав российской территории. В ней также отмечено, что односторонним нарушителем пакта о нейтралитете была не Япония, а СССР [1].

В Японии, привлекая внимание общественности к требованиям возвращения северных территорий, активно действует комитет «За возвращение северных территорий», регулярно 7 февраля отмечается «День северных территорий». По всей стране, особенно, перед приездом главы РФ, развешиваются плакаты «Верните наши острова». В кинотеатрах прокручиваются ролики о северных территориях. Чиновники даже запрещают своим гражданам посещать их по российской визе, поскольку этим как бы признаётся суверенитет России над спорными территориями [21].

Большое внимание в Японии уделяется работе с молодым поколением, что является, по словам министра иностранных дел С. Абэ, фундаментом будущего развития российско-японских отношений [23]. При содействии МИД Японии и Лиги за возвращение северных территорий ежегодно с 1987г. проводится конкурс речей по теме «северные территории» среди школьников старших классов. Два победителя имеют возможность лично пообщаться с Премьер-министром и министром иностранных дел Японии. Так после окончания 21 конкурса речей, который проходил в Саппоро, С. Абэ, встретившись лично с победителями, напомнил школьникам о важности осознания, понимания и выражения своего видения проблемы, как это сделали участники конкурса [24].

Следовательно, еще со школьной скамьи у японцев формируется отношение к Южно-Курильским островам как к северным территориям Японии, которые незаконно удерживаются Россией. Отсюда вполне понятны результаты опроса общественного мнения в Японии – не более 20% японцев считают Россию дружественной страной: в октябре 2000г. - 14,3%; в 2001г. - 17,9 % [4, с. 84].

На наш взгляд, причина преобладания негативного отношения японцев к России обусловлено не только невозвращением спорных территорий – у Японии есть территориальные споры с Китаем и другими странами. Здесь увязаны в тугой узел и территориальный вопрос, и политика, и экономика, и идеология, и историческое прошлое. Для того, чтобы развязать этот узел, нужно длительное время и кропотливая работа в сфере региональных обменов культурных, научных, спортивных, молодежных коллективов, общественных организаций. Нужны большие усилия с обеих сторон, прежде всего, политиков, дипломатов, журналистов.

Если в Японии почти все единодушно высказываются за возвращение «исконно японской земли», то среди российской общественности, особенно в 2000-2004 гг. существовал различный спектр мнений. Прежде всего нет единства в этом вопросе среди известных политиков, научных сотрудников, юристов, журналистов РФ. Непримируемую позицию против передачи островов отстаивал в своих выступлениях и публикациях главный научный сотрудник Института востоковедения РАН И. Латышев. Автором критически оцениваются как неумные, незаконные посягательства на российские территории японских государственных деятелей, политиков и дипломатов, так и неуверенная, уступчивая позиция руководителей российского МИДа, проводящего курс на поиски некоего «компромисса» с японской стороной, чреватого односторонними уступками Курильских островов [9]. Аналогичного мнения доктор исторических наук А. Кошкин, кандидат исторических наук Н. Нарочницкая и другие [6; 7; 11].

Совершенно противоположной точки зрения придерживается автор многочисленных публикаций о Японии старший научный сотрудник ИМЭМО РАН, проф. В. Рамзес. В издаваемом в Москве журнале «Знакомьтесь, Япония», была опубликована его статья «Не хватит ли мучиться дурью?». Автор утверждает, что Южные Курилы никогда не принадлежали РФ, а включение этих островов в состав Сахалинской области расценивается им как «бандитское умыкание, кража, преступление» и т.п. Выступления российских патриотов в защиту Курил от японских посягательств он называл «имперской дурью, родимыми пятнами гнусного советского менталитета, омерзительным следом коммунистического варварства» [16]. Следует отметить, что японское посольство наградило В. Рамзеса Орденом восходящего солнца, Золотыми лучами с шейной лентой [12].

В свою очередь старший научный сотрудник Института востоковедения РАН В. Еремин утверждает, что «для японской стороны, считающей свои претензии справедливыми и уверенной в том, что Россия удерживает «северные территории» незаконно, территориальная проблема в отношениях с Россией есть дело национальной чести и достоинства. Соглашаться или не соглашаться с такой точкой зрения японской стороны – решать каждому, но понять этот подход надо бы». Далее агитируя

за передачу островов Японии, автор пишет, «что касается экономических выгод, которые могла бы приобрести Япония вместе с островами, то японская сторона, надо полагать, сопоставляет эти выгоды с тем, что для перевода островов из их нынешнего жуткого социально-экономического состояния в нормальное потребуются колоссальные затраты. И чтобы совсем не возникали сомнения, автор утверждает, «отношение к российско-японской проблеме становится признаком культуры или бескультуры, грамотности или безграмотности, толерантности или озлобленности» [2].

Теперь проанализируем уровень осведомленности и отношение граждан РФ к территориальному спору с Японией, основываясь на опросах Всероссийского фонда общественного мнения (ФОМ). Отвечая на вопрос ФОМ «знаете ли вы, что-то слышали или слышите сейчас впервые о том, что между Россией и Японией существует спор о принадлежности четырех островов курильской гряды», были получены следующие ответы [14]:

Таблица 1.

Суждения респондентов о территориальном споре РФ с Японией в 2000-2005 гг.

Время проведения мониторинга	Суждения респондентов в процентах от числа опрошенных по РФ			
	знаю	Что-то слышал	Слышу сейчас впервые	Затрудняюсь ответить
9-10 сентября 2000г.	57	28	10	4
10-11 марта 2001г.	69	22	6	3
20-21 ноября 2004г.	56	27	15	3
12-13 ноября 2005г.	55	27	14	3

Следовательно, большинство граждан РФ знают о существующей проблеме. Разница амплитуды колебаний информированности населения за исследованный период небольшая – в пределах 9%. Пик интереса приходится на 2001 год, то есть период после смены власти в РФ и Японии и

возобновившихся переговоров. Вероятно, обещания Б. Н. Ельцина подписать мирный договор к 2000 году и более сдержанная и прагматичная позиция В. Путина пробудили интерес к этой теме.

Когда на Иркутской встрече В. Путина и И. Мори 25 марта 2001 г. российская сторона проявила готовность к обсуждению возможности территориальных уступок японцам в пределах, допускавшихся Совместной декларацией 1956 года, то сразу и достаточно четко высказала свою непримиримую позицию общественность Сахалина и Курил. Именно под её влиянием депутаты Сахалинской областной Думы неоднократно обращались к руководству российской внешней политики с заявлениями и обращениями, содержащими осуждение любых попыток отторжения от России островов малой Курильской гряды. [9, с. 160-193]. Несмотря на то, что экономика, инфраструктура, социальные программы на Курилах только начинаются, позиция жителей островов весьма консервативна: «Курильчане категорически против передачи островов» [8].

Под влиянием общественности, прежде всего Сахалинской области, впервые при Президенте В. Путине 18 марта 2002 г. в Госдуме с участием представителей всех фракций и ряда ведущих министерств прошли открытые слушания «Южные Курилы: проблемы экономики, политики, безопасности». В принятых участниками слушаний рекомендациях Президенту, правительству и другим органам государственной власти РФ было высказано убеждение в том, что «мирный договор с Японией ценой территориальных уступок России неприемлем» [7]. Было предложено, чтобы глава государства ориентировал МИД России на отказ от бесплодных переговоров и заключение с Японией всеобъемлющего Договора о добрососедстве и сотрудничестве.

Однако политики, дипломаты, ученые Японии возлагают большие надежды на В. Путина в решении территориального вопроса. Министр иностранных дел Японии Й. Кавагути отметила на пресс-конференции в Токио: «Я надеюсь, что позиция правительства Путина по территориальному вопросу отличается от позиции российского парламента, поскольку правительство Путина неоднократно заявляло японскому правительству, что оно готово обсуждать вопросы, связанные с переговорами по мирному

договору». Она также добавила, что резолюция российского парламента не является юридически обязывающей. Однако, если опустить вопрос о юридической значимости резолюции, остается фактом, что явной целью состоявшихся в Думе слушаний было донести до Японии ту мысль, что между Россией и Японией нет территориального спора и Москва не станет делать Токио территориальных уступок [4, с. 89]. В связи с таким развитием событий известный японский специалист по «проблеме северных территорий» профессор Х.Кимура считал, что шанс улучшить отношения между Россией и Японией наступит после того, как В. Путин будет повторно избран на пост Президента страны и тогда он может решиться вернуть острова Японии. [4, с. 93]. А бывший до недавнего времени послом Японии в России М. Тамба в публичных выступлениях заявил, что «только президент Путин может разрешить территориальный вопрос». При этом отставной посол советовал Дз. Коидзуми убеждать российского президента взять инициативу в свои руки и «повести за собой российское общественное мнение» [7].

В январе 2003г. Президент РФ В. Путин и Премьер-министр Японии Дз. Коидзуми приняли «Российско-японский План действий». Он определил магистральное развитие двух стран к созидательному партнерству и обозначил необходимость продолжать усилия по разъяснению общественности обеих стран важности заключения мирного договора и поступательного развития двусторонних отношений во всех областях, включая совместную подготовку и распространение соответствующих информационных материалов [17].

Несмотря на определенные успехи политиков в укреплении российско-японских отношений, отвечая на ключевой вопрос ФОМ о возможной передаче Японии двух из четырех спорных островов Курильской гряды 20-21 ноября 2004г., 66% жителей РФ отреагировали на него отрицательно [13]. Они обосновали свое мнение исходя из таких аргументов [19]:

Таблица 2.

Суждение респондентов РФ об отрицательном отношении к территориальному вопросу¹.

Не нужно отдавать свою землю	38%
За эту землю пролита кровь, мы её завоевали	7%
На Курильских островах живут наши соотечественники	4%
Россия уже отдала много земли	4%
Эта даст повод для других территориальных претензий нашей стране	3%
Эта земля нужна России, там много природных богатств	3%
Должна сохраняться территориальная целостность страны	2%
Это невыгодно	1%
Незачем потакать японцам	1%
В. Путин не вправе это делать	1%
Другое	1%

Только 9% населения отнеслись положительно к передаче спорных островов. Их аргументы сводились к тому, что это хорошо для жителей островов, японцы улучшат там жизнь (3 %), эти острова нужнее Японии, чем России (2 %), эти острова раньше принадлежали Японии (1 %), это путь к улучшению между нашими странами (1 %), это можно сделать лишь на взаимовыгодных условиях (1 %), спорные острова нужно поделить между двумя странами (1 %) [13]. Всего лишь 14 % респондентов отнесли безразлично к обсуждаемой проблеме, а 11 % затруднились ответить [14]. Интересно заметить, что чем удаленнее от места событий, тем более лояльно население относится к решению территориального спора с Японией. Для сравнения, 21 % москвичей – «за» передачу 2 из 4х спорных островов Японии, а сахалинцы и курильчане категорически «против» [13].

Таким образом, из социологических данных следует, что жители РФ все более решительно склоняются к четкому мнению о необоснованности японских притязаний на Курильские острова. При этом они считают, что решение этого вопроса не следует

¹ Опрос населения ФОМ РФ в 100 населенных пунктах 44 областей, краев и республик России, интервью по месту жительства 1500 респондентов, а также дополнительный опрос населения Москвы - 600 респондентов. Статистическая погрешность составляет не более 3,6%.

откладывать на будущее. Компромиссные варианты находят все меньшее число сторонников [10].

Понимая важность укрепления российско-японских отношений, посол РФ в Японии А. Панов отметил, что в их развитии остается еще много проблем, одна из основных - «заключается в том, что политические элиты, общественное мнение обеих стран, всё еще не осознали всей важности и потребности иметь не просто нормальные, а по-настоящему дружеские, партнерские отношения между нашими странами. А ведь сейчас имеются условия для формирования полусоюзнических российско-японских отношений, т.е. мы можем стать союзниками во всех сферах за исключением разве что военной. И именно такие отношения способны самым благоприятным образом способствовать выходу на решение проблемы территориального размежевания» [20].

Общественное мнение России и в настоящее время является непреодолимым препятствием для тех политиков, которые по тем или иным причинам склоняются к уступкам в территориальном споре – ведь к началу 2007г. 73% российского населения выступили против территориальных уступок Японии и лишь 2 % считают это допустимым. При этом около 75 % жителей Сибири и российского Дальнего Востока заявили, что их отношение к президенту Владимиру Путину изменится в худшую сторону в случае «сдачи Курил» [6]. Многочисленными митингами протестов против японских притязаний на Курилы отстаивают свою позицию жители Южно-Сахалинска, в частности 7 февраля 2007г. 350 жителей с плакатами «Курилы – наша земля» вновь подтвердили своё мнение, на этот раз напротив Генконсульства Японии [22]. Полагаю, в ближайшее время едва ли какому-либо российскому политику удастся существенно изменить эти настроения.

Политики в России стали более вдумчиво учитывать тенденцию общественного мнения. Руководство РФ уже во второй половине 2005г. начинает менять акценты в своей позиции по отношению к решению территориального спора. Так, 2 октября 2005г. в прямом эфире на вопрос из Южно-Сахалинска, отдадут ли японцам Курилы, Президент РФ В. Путин заверил – «Не отдадут. Курилы по итогам Второй мировой войны - российская земля» [5]. На встрече 5 июня 2006г. в Ново-Огарево с журналистами ведущих информагентств перед саммитом Большой восьмерки, Президент РФ на вопрос о Курилах главы японского агентства Киодо Цусин заявил, что «Россия вообще не считала никогда, что она должна отдавать

какие-то острова» [15]. В таком же духе высказался первый вице-премьер С. Иванов, посетивший Итуруп в апреле 2007 года: «Любые заявления о незаконности юрисдикции России над островами являются попыткой пересмотра итогов Второй мировой войны, что может привести к самым непредсказуемым последствиям» [21].

Японские политики все чаще говорят, что возможность быстрого решения вопроса (читай – получения от России всех четырех островов), просматривавшаяся в начале ельцинской эпохи, утеряна [21]. По мнению профессора Хакамады, всевозможные новые предложения японской стороны «еще более ужесточают российскую позицию, поскольку Москва просто ожидает новых уступок». Он предлагает прекратить поиск и выдвижение всевозможных новых инициатив. При этом, считает он, переговоры должны проводиться без излишней огласки и иметь первостепенной целью создание отношений доверия между их участниками. «Если в настоящее время осуществление таких переговоров затруднительно, подобный план государственной важности можно отложить хоть на сто лет», - заключает японский профессор [6].

Реалии сегодняшнего дня побуждают руководителей обеих стран продолжать диалог по развитию сотрудничества во всех областях. Премьер-министр Японии Синдзо Абэ осознал необходимость сближения с Россией ради экономики своей страны [21] и во время японо-российской встречи на высшем уровне 7 июня 2007г. в Хайлигендамме с Президентом РФ В. Путиным подтвердил намерение вести сотрудничество в соответствии с Японо-Российским планом действий, в том числе по территориальной проблеме. Главы государств провели откровенный обмен мнениями, направленный на построение «партнерства на основе общих стратегических интересов». Премьер-министр С. Абэ заявил о необходимости окончательного решения территориальной проблемы без откладывания ее на будущее или в сторону и предложил активизировать переговоры и принять меры по расширению детских и молодежных обменов и придать серьезное значение укреплению обменов между префектурой Хоккайдо и префектурами, расположенными вдоль побережья Японского моря, и российскими Дальнем Востоком и Сибирью. Президент В. Путин согласился с этим и в дальнейшем между обеими странами будут рассматриваться пути развития обменов [23].

Предстоит ещё немало сделать для продолжение диалога, чтобы доминирующим и у россиян, и у японцев стало осознание того, что дружеские, партнёрские отношения отвечают национальным интересам и России и Японии, т.к. от этого обе страны становятся сильнее, более авторитетными на международной арене, эффективнее решают свои социально-экономические проблемы.

Для построения отношений дружбы, понимания и взаимного уважения необходимо кропотливо и терпеливо разъяснять народам и политическому истеблишменту необходимость отказа от крайних позиций, формировать не только объективное представление о позиции партнера, но и проводить мысль о важности трезвого незашоренного стереотипами взгляда на свою собственную позицию в новых исторических условиях.

Литература

1. Вехи на пути к заключению мирного договора между Японией и Россией. 88 вопросов от граждан России. – М., 2000.
2. Еремин В. Н. Территориальная проблема между Россией и Японией: история и современное состояние // <http://www.vostokoved.ru/articles/erimmin.htm>.
3. Кашин О. Русские острова. – Эксперт Online. - «Вещь» № 5 (69). - 26 июня 2006 // <http://www.expert.ru/printissues/thing/2006/05/ostrova/>.
4. Кимура Х. Японское направление внешней политики России (Взгляд из Японии) // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. - №3.
5. Кондратов А. 60 ответов в прямом эфире. Президент ответил на вопросы. // <http://www.vesti7.ru/news?id=7029>.
6. Кошкин А. Россия - Япония: от "дипломатии гейш" к реальным переговорам // РИА новости. - 19/01/2007. - <http://rian.ru/analytics/20070119/59379094.html>
7. Кошкин А. Не перемудрить бы. Открытое письмо Ю. М. Лужкову // Советская Россия. - №123(12466). – 1 ноября 2003 // http://www.sovross.ru/old/2003/123/123_5_2.htm.
8. Кривых М., Новикова Е. Неделимые Курилы // «Эксперт Online» . - 14 декабря 2006. - <http://www.expert.ru/articles/2006/12/14/jap>.
9. Латышев И. Путин и Япония. Будут ли уступки? 2000-2005. – М., 2005. –
10. Москва – Токио. 17.11.2005. // http://bd.fom.ru/report/cat/frontier/international_relations/territorial_conflicts/Kuriles/of054623
11. Нарочницкая Н. Япония и Россия: кому по праву принадлежат Курилы // <http://www.pravoslavie.ru/analit/global/kurily.htm>.
12. О церемонии награждения орденами Японии В. Н. Забелина, В. Б. Рамзеса и Л. А. Стрижака 10 июня 2005 года // <http://www.ru.emb-japan.go.jp/NEWS/NEWSRELEASE/2005/index3.html>.

13. Петрова А. О спорных островах. Отчет. 25.11.2004 // <http://bd.fom.ru/report/cat/countries/Japan/of044601>.
14. Проблема Южных Курил: мониторинг. Графики. - База данных ФОМ, 17.11.2005 // <http://bd.fom.ru/report/cat/countries/Japan/Kuriles/d054619>.
15. Путин поговорил о вторичных признаках // Независимая газета. – 05.-06.2006 // http://www.ng.ru/politics/2006-06-05/3_kurily.html.
16. Рамзес В. Не хватит ли мучиться дурью? // http://www.japantoday.ru/znakjap/politik/030_02.shtml.
17. Российско-японский план действий // <http://president.kremlin.ru/text/docs/2003/01/30607.shtml>.
18. Россия – Япония: вклад МГИМО в продолжение диалога (Круглые столы ученых и журналистов) // Мировая экономика и международные отношения, 2005. - №8. – С. 84-91.
19. Россия и Япония: территориальный спор. Опрос населения. 25.11.2004 // <http://bd.fom.ru/report/cat/countries/Japan/Kuriles/d044713>.
20. Статья посла России в Японии А. Н. Панова, опубликованная в газете «Асахи», 22 ноября 2003 года // Сообщение МИД РФ 2703-24-11-2003 // <http://www.mid.ru/ns-rasia.nsf/1083b7937ae580ae432569e7004199c2/432569d80021985f43256de80041eff3?OpenDocument>.
21. Фесюн А. Курилы запели по-японски. На большее Токио может не рассчитывать. – Время новостей. - №95. – 04 июня 2007.
22. Холмогоров Д. В Южно-Сахалинске прошел митинг против японских притязаний на Курилы // <http://www.sakhalin.info/special/42065/>.
23. Японо-российская встреча на высшем уровне в ходе саммита в Хайлигендамме. – 7 июня 2007 // <http://www.japantoday.ru/arch/news/0706/07.shtml>.
24. Courtesy Call on Mr. Taro Aso, Minister for Foreign Affairs, by Award Winners of the 21st High School Students' Speech Contest on the Northern Territories // <http://www.mofa.go.jp/announce/announce/2007/3/0313.html>

Шаповалова Елена *Влияние территориального спора на общественную думку в Японії і Росії на початку ХХІ століття.*

Авторка аналізує динаміку суспільної думки у Росії та Японії, що розглянуто за соціальними, віковими, географічними та іншими категоріями, щодо можливої передачі Південно-Курильських островів Японії та висловлювання росіян щодо цього в епоху В. В. Путіна. В статті також показано вплив суспільної думки на формування зовнішньої політики.

ІСТОРІЯ УРАЇНИ

Максим Онацкий

Нэпманы Харькова в сфере торговли (1921-1924 гг.)

В условиях становления в независимой Украине рыночных отношений, в развитии которых чрезвычайно важную роль играет торговля, является актуальным всестороннее и критическое изучение опыта развития торговли на разных этапах исторического прошлого. Особенно в этом отношении интересен НЭП, когда существовали частная торговля и торговцы-нэпманы. Изучение роли человеческого фактора способствует "оживлению" истории нэпа.

Целью данной статьи и является освещение деятельности нэпманов Харькова в сфере торговли в 1921-1924 гг., то есть от момента перехода к нэпу до начала наступления советского государства на частноторговый капитал.

При подготовке статьи автором были использованы следующие группы источников: законодательные сборники [1, 2, 3], делопроизводственная документация [4, 5, 6, 7], материалы статистики [8, 9, 10, 11], периодические издания 1920-х годов [15, 16, 17], архивные материалы [18, 19]. Источниковая база статьи достоверна и достаточна, что позволило автору раскрыть данную тему.

Переход к нэпу и возрождение частноторговой деятельности связан с переходом от политики продразверстки к продналогу. Согласно декрету "Об обмене", который распространялся на всю страну, была легализована базарная и рыночная торговля, а также торговля с лотков и ларьков и торговля в закрытых помещениях [1, с. 193; 3, с. 233-239]. После внедрения нэпа государство стремилось направить частный капитал исключительно в торговлю, что объясняется тем фактором, что у государства отсутствовал свой торговый аппарат, а кооперация не смогла сразу приспособиться к новым условиям [20, с. 102]. Быстрая оборачиваемость капитала, отсутствие в первые годы нэпа серьезной конкуренции со стороны обобщественной торговли, а также возможность без особого риска в любой момент свернуть свое торговое предприятие и перебросить

средства в другую сферу – все это способствовало скорому привлечению частника в торговлю [20, с. 102]. Поэтому большая часть розничного оборота в торговле вскоре оказалась в руках частных предпринимателей [22, с. 140-141].

Для занятия торговой деятельностью частникам необходимо было получить свидетельство и патент. Преимущества при получении свидетельств и патентов предоставлялись гражданам, которые торговали по поручению продовольственных органов, кооперации, крестьянам, которые продавали продукцию собственного производства [19, ф.р. – 3872, оп. 1, ед. хр. 321, л. 22, об. 23]. В мае 1921 г. Харьковский губисполком постановил, что право заниматься частной торговлей имеют только лица, которые не подлежат трудовой повинности [18, ф. 1, оп. 1, ед. хр. 521, л. 2 об.].

Кроме того, при подаче заявления с просьбой предоставить право на торговлю необходимо было заполнить анкету, в которой указать свой род занятий до революции, социальное происхождение, национальность, а также факт прохождения своей воинской службы в рядах какой-либо из армий в годы Гражданской войны [18, ф.р. – 408, оп. 2, ед. хр. 270-а, л. 7, 9, 17, 22, 29, 32].

Предметы частной торговли в Харькове в 1920-е гг. были самые разнообразные: бакалейные, галантерейные, мясные, колбасные, хлебные, кондитерские изделия. Велась также торговля посудой, мебелью, обувью, табачными изделиями, мылом и т.д. [18, ф.р. – 408, оп. 2, ед. хр. 273, л. 184, 185, ф.р. – 408, оп. 2, ед. хр. 270а, л. 12].

Преобладал частник главным образом в мелкой торговле (торговле с мест на рынках и улицах и в розничной торговле в постоянных помещениях). Гораздо меньше частник стремился в оптово-розничную и оптовую торговлю [9, с. 19, 27, 29, 43]. При этом среди частных торговых предприятий преобладали мельчайшие предприятия с числом занятых на них от одного до двух человек. Число же частных торговых предприятий, использующих наемный труд, составляло в Харькове к 1923 г. 166 единиц (менее 3% от общего числа частных торговых предприятий), причем преобладали они в таком виде торговли, как розничная торговля в постоянных помещениях [9, с. 19, 27, 29, 43].

Крупной или оптовой торговлей в Харькове занимались владельцы всего 11 торговых предприятий. Еще 60 человек были владельцами оптово-розничных предприятий, а 1794 человека

владели постоянными розничными торговыми заведениями [10, с. 10, 11, 12, 14].

Указывая социально-профессиональный состав торговцев необходимо отметить, что весной 1921 г. для большинства частников (60%) торговля была новой сферой их деятельности, тогда как для 40% была продолжением их основного дореволюционного занятия (так, на базарах Рыбном, Конном, Коммунальном и т.д. торговцы-профессионалы составляли 40%, обыватели, советские служащие, рабочие – 20%, мешочники – 30%, остальные – 10%) [16].

По данным торговой переписи 1923 г. в Харькове из 1844 торговцев торговую деятельность после перехода к нэпу начали вести 71,3%. Другими словами, в годы нэпа почти ¾ торговцев избрали своей новой профессией торговое предпринимательство [11, с. 107].

Среди предпринимателей Харькова, которые продолжили свою деятельность в годы нэпа, мы встречаем имена дореволюционных купцов и предпринимателей. Некоторым из них пришлось сменить род и сферу своей деятельности. Так, среди предпринимателей 1920-х годов встречаем бывших купцов 1-й гильдии С. М. Хазановского (одного из основателей и крупных акционеров частного товарищества 1920-х годов "Мосхимлак") и М. Дубровского, М. А. Фурманова (он занимался галантерейной торговлей), купцов 2-й гильдии В. М. Тафта (член правления одного из Харьковских обществ взаимного кредита в годы нэпа), С. Ф. Баканова (дореволюционный и нэповский владелец кондитерской фабрики), И. П. Развалинова (до революции владел "первоклассным" магазином мануфактуры, а в 20-е годы был одним из фундаторов частного акционерного общества "Частно-скот-мясо"), М. Д. Гомельского, также бывшего до 1917 г. крупным торговцем [12, с. 298-306; 4, с. 80; 13, с. 548].

Возобновили свою деятельность и другие предприниматели с дореволюционным стажем, но более низких рангов, чем выше названные купцы – М. Крон (торговля мебелью), И. З. Княжинский (оптово-розничное торговое предприятие, торговля мебелью), Ф. Подгорный (в середине 1920-х гг. ими было создано в Харькове частное акционерное общество "Мебель", занимавшееся производством и торговлей мебелью). Возобновили свою деятельность и ряд дореволюционных фирм "Дирберг" и "Жорж Ноттер", которые торговали кондитерскими изделиями [12, с. 62; 13, с. 544].

Биографии немало число частных предпринимателей-коммерсантов свидетельствуют о том, что в годы нэпа они сменили едва ли не десяток занятий в частном секторе экономики [21, с. 9]. Зачастую их жизненный путь до определенной степени был связан с криминалом: коррупцией, разворовыванием государственного имущества, жульничеством, а особенно со спекуляцией и уклонением от уплаты налогов. Так, один из наиболее известных нэпманов Харькова Б. Майзнер начинал свою деятельность как валютный спекулянт. Но, собрав начальный капитал, он стал вкладывать средства в производство: открыл мастерскую по производству кепок и шляп, а параллельно – снабжал изделиями местный рынок головных уборов [18, ф.р. – 1179, оп. 18, ед. хр. 56, л. 2]. В свое время Б. Майзнер побывал под следствием по обвинению в тяжком уголовном преступлении [18, ф.р. – 1179, оп. 18, ед. хр. 56, л. 4].

На протяжении 20-х годов в Харькове протекала значительная по объемам коммерческая деятельность другого предпринимателя – скотопромышленника А. П. Подкопая. В годы нэпа он также неоднократно арестовывался за различные экономические преступления (в основном – за спекуляцию) и отбывал наказания в ДОПрЕ [18, ф.р. – 1179, оп. 18, ед. хр. 170, л. 8-8 об.].

Необходимо отметить, что для ведения торговли Харьковское губэкономсовещание устанавливало следующий режим работы: в магазинах вокруг базаров было разрешено торговать с 8.00 до 16.00, в ресторанах, столовых, кафе, пивных и паштетных с 8.00 до 24.00 (при двух сменах). На других торговых предприятиях торговля разрешалась с 9.00 до 19.00 (с двухчасовым перерывом на обед). Торговля в воскресные дни была запрещена (исключение составляли кафе, рестораны, столовые, пивные, паштетные) [15, № 6-7-8, с. 99]. Запрещена была торговля в революционные праздники (1 мая, 7 ноября и др.), а также в день Нового года. За нарушение вышеуказанных ограничений налагались крупные денежные штрафы. Кроме того, штрафовались не зарегистрировавшиеся торговцы, а также торговцы, совершившие несвоевременную регистрацию, или не соблюдавшие правил регулирования торговли [18, ф.р. – 408, оп. 2, ед. хр. 271а, л. 85, 98, 101, 107, 135, 139, 141].

Существовали и другие методы неналогового ограничения торговой деятельности частников. Так, в ряде случаев местная власть предписывала частникам-торговцам приобретать по несколько

портретов советских руководителей [22, с. 146]. Нередкими были также случаи, когда организации, продававшие частным торговцам мануфактуру, принуждали их покупать также дополнительный ассортимент товаров (орехи, парфюмерию, нитки, трикотажные изделия). Это, в свою очередь, вынуждало частников делать значительные "накрутки" в цене при продаже основного товара [17, с. 3].

Итак, подводя итог, мы можем сделать вывод, что становление и развитие частной торговли в Харькове являлось следствием проведения в стране новой экономической политики. Частник преобладал в розничной торговле и был в значительно меньшей степени представлен в оптово-розничной и оптовой торговле. В то же время частные торговые предприятия, в которых использовался труд наемных работников, составляли незначительный процент от общего числа торговых заведений, а сами торговцы (среди которых немало количество занимались этим видом деятельности и до революции) нередко вынуждены были менять род торговой деятельности, а также совмещать производство товаров и их реализацию. Часть торговцев 1920-е годы успешно "сочетала" законную и нелегальную деятельность в сфере товарооборота.

Литература

1. Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 7.
2. Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1922. – № 5.
3. Декреты КПСС и советского правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 1. – М., 1957.
4. Отчет Харьковского губернского экономсовещания. 1 января – 1 октября 1921 г. – Харьков, 1921.
5. Отчет Харьковского губернского экономсовещания. 1 октября – 1921 г. – 1 апреля 1922 г. – Харьков, 1922.
6. Отчет Харьковского окрисполкома. – 1923. – Харьков, б. г.
7. Отчет Харьковского губисполкома 8-му губернскому съезду Советов. 1 октября 1922 г. – 1 октября 1923 г. – Харьков, 1923.
8. Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского экономического совета Совету труда и обороны. – Харьков, 1922.
9. Торговля в городах Украины по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 года // Статистика Украины. Статистика торговли. – Т. III. № 54. – Харьков, 1924.
10. Бюллетень ЦСУ Украины. – Харьков, 1923. – № 5.

11. Торговля Украины в 1923 г. Кн. 1. – Харьков, 1924.
12. Адресно-справочная книга "Весь Харьков" на 1917 год. – Харьков, 1917.
13. Адресно-справочная книга "Весь Харьков" на 1924 год. – Харьков, 1924.
14. Адресно-справочная книга "Весь Харьков" на 1926 год. – Харьков, 1926.
15. Хозяйство Харьковщины. – 1923. – № 1, № 2-3, № 4-5, № 6-7-8.
16. Всероссийская кочегарка. – 1921 – 10 мая.
17. Украинский экономист. 1925. – № 202.
18. Государственный архив Харьковской области.
19. Государственный архив Полтавской области.
20. Волосник Ю. П. Деятельность городских советов Украины по осуществлению новой экономической политики в 1921-1928 гг. Дисс... канд. ист. наук. – Харьков, 1993.
21. Свищев М. А. Опыт нэпа и развитие мелкого производства на современном этапе // История СССР. – 1989. – № 1.
22. Лантух В. В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932. – Харьков, 1992.

Резюме

Онацький Максим Нэпманы Харькова в сфере торговли (1921-1924 гг.)

Статья посвящена малоисследованным вопросам деятельности нэпманов Харькова в сфере торговли. В работе подробно изучены методы деятельности частника в розничной, оптово-розничной и оптовой торговле, показаны персоналии нэпманов-предпринимателей Харькова в рассматриваемый отрезок времени.

Дмитро Підлісний

Діяльність владних структур гетьманату П. Скоропадського щодо оновлення складу міських і земських управ Харківської губернії

З огляду на активізацію державотворчих процесів, що відбуваються на терені сучасної України, ми аж ніяк не можемо нехтувати досвідом розбудови апарату управління, що був набутий за часів Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 років – періоду, який ознаменував собою першу на новітньому етапі спробу відродження української державності. Натомість, праці дослідників дозволяють утворити більш-менш цілісне уявлення насамперед відносно розбудови центральних органів влади Української Народної Республіки та Гетьманської

Держави П. Скоропадського, тоді як ціла низка актуальних питань становлення національного апарату влади і управління в окремих регіонах України залишається майже не висвітленою у вітчизняній історіографії. Одним з таких питань є проблема оновлення складу міських і земських управ Харківської губернії, яке відбувалось протягом травня-листопада 1918 року за ініціативою центральних і місцевих органів державної влади Гетьманату П. Скоропадського.

Як вже було відзначено вище, наукова розробка проблеми, якій присвячена дана публікація, носить неповний і фрагментарний характер. Окремі відомості щодо оновлення діючого складу земських і міських управ Харківської губернії містяться лише у дисертаційному дослідженні Т. О. Харченко [15], тоді як безпосередні учасники Визвольних змагань Д. І. Дорошенко [3] та П. П. Христюк [16], як і сучасний вітчизняний дослідник О. П. Реєнт [8], при висвітленні питання відсторонення земських і міських управ за гетьманських часів майже не згадуються до матеріалів Харківщини. У свою чергу, О. М. Мироненко у своїй праці обмежується аналізом нормативно-правового регулювання заміни складу міських і земських управ [5].

Мета даного дослідження полягає у тому, щоб за допомогою сучасної теоретико-методологічної бази і залучення нових джерел проаналізувати передумови, зміст і наслідки діяльності урядових структур Гетьманату П. Скоропадського щодо оновлення міських і земських управ Харківської губернії.

Заходи Тимчасового уряду і Української центральної ради, які були спрямовані на тотальну демократизацію системи органів місцевого самоврядування, мали дуже суперечливі наслідки. За результатами виборів до органів місцевого самоврядування, що відбулись протягом липня-жовтня 1917 року, тобто за періоду, який характеризувався стрімким поширенням революційних процесів, більшість у земських зборах і міських думах Харківської губернії отримали представники громадсько-політичних угруповань лівого табору. Як переконливо доводить аналіз фактичного матеріалу, у надважких умовах, якими характеризувався розвиток Харківської губернії на першому етапі Визвольних змагань, а особливо за більшовицького панування, демократизовані органи місцевого самоврядування не впорались з більшістю завдань, покладених на них законом. Про повний занепад міської і земської інфраструктури та невідповідність складу виконавчих

установ органів місцевого самоврядування покладеним на них обов'язкам протягом травня 1918 року повідомляли старости Куп'янського, Ізюмського та інших повітів губернії [7, арк. 2; 19, арк. 64, 361, 363]. Свою неспроможність самотужки подолати кризові явища в господарській галузі визнавали і самі представники органів самоврядування. Зокрема, нарада представників губернської і повітових земських управ Харківщини, яка відбулась 9 травня, набула висновку про неминучість припинення земської роботи у більшості повітів губернії у разі неотримання фінансової допомоги у значному обсязі [25]. При цьому, якщо органи міського управління та земського самоврядування губернського і повітового рівня принаймні мали відповідну інфраструктуру, що була утворена за долютневого часу, то волосні земства, які були запроваджені згідно з постановою Тимчасового уряду від 25 травня 1917 року, за станом на травень 1918 року не налагодили механізм свого функціонування у більшості повітів губернії, інколи навіть не розпочавши процедуру прийому справ у колишніх волосних правліннях [4; 25].

У той же час, органи місцевого самоврядування продовжували активно займатись політичною діяльністю, напрям якої визначали представники їх революційних фракцій. Внаслідок цього земства і міські думи Харківщини одразу після проголошення Української Держави П. Скоропадського задекларували свою опозиційність до діючої влади, про що свідчать відповідні резолюції, які протягом першої декади травня 1918 року були ухвалені Харківською міською думою, нарадою представників губернської та повітових земських управ та багатьма волосними земствами [2; 23; 24].

Таким чином, за станом на травень 1918 року на терені Харківської губернії склалася ситуація, яка унеможливлювала нормальний розвиток місцевого апарату та поставила перед владними структурами Гетьманської Держави П. Скоропадського питання щодо проведення низки заходів, спрямованих на оптимізацію функціонування так званих “демократичних” земств і міських дум. Центральне місце серед цих заходів посіло явище повної або часткової заміни діючих земських і міських управ органами, призначеними в адміністративному порядку.

Процес оновлення складу міських управ і земських управ повітового рівня на терені Харківщини відбувався у два етапи. Перший етап, який припадає на травень-середину липня 1918 року,

був пов'язаний з діяльністю представників місцевої адміністрації Гетьманської Держави. Повне оновлення складу відповідних земських управ повітового рівня було проведене старостами Куп'янського, Валківського та Ізюмського повітів [22, арк. 203]. При цьому заміна складу Валківської повітової земської управи була спричинена неможливістю її подальшого функціонування внаслідок арешту органами попереднього слідства її голови та одного члена, після чого губернський староста П. І. Заліський порекомендував повітовому старості В. Борисовському відсторонити двох членів управи, які залишились, і допустити до виконання повноважень склад управи, що був обраний у 1914 році [27]. У свою чергу, ізюмський повітовий староста М. Кох своїм наказом від 26 травня відсторонив службовців земства, що тимчасово виконували обов'язки членів управи (склад управи, який був затверджений 12 грудня 1917 року за більшовицького панування, покинув територію повіту на початку квітня 1918 року), та, не допустивши скликання земських зборів для обрання нової управи, призначив її склад з працівників цензового самоврядування на чолі з колишнім головою місцевої земської управи М. С. Сумцовим [26].

За ініціативою голів повітових адміністрацій новими членами були поповнені Богодухівська і Змієвська земські управи [7; 9]. У свою чергу, Лебединська земська управа у липні 1918 року власноруч звернулася до повітового старости М. Стасюлевича з проханням призначити до її складу одного члена - заступника голови [12]. Щодо міського самоврядування, то на цьому етапі за участю місцевої влади відбулось лише формування складу Чугуївської міської управи, яка була обрана цензовою думою, покликаною до виконання повноважень оголошеним 16 липня 1918 року наказом голови державної адміністрації Змієвського повіту ("демократичний" склад думи був позбавлений можливості скликання засідань з метою виборів управи та ухвалення інших важливих рішень внаслідок того, що більшість її гласних залишили місто разом із більшовиками) [22, арк. 203].

На другому етапі (друга половина липня - листопад 1918 року) процес оновлення складу міських і земських управ набув більш системного характеру, що було пов'язано з діяльністю державних ревізійних комісій, які були утворені відповідно до Закону від 8 червня 1918 року та мали право за результатами перевірки виносити

рішення про звільнення окремих членів управ та притягнення їх до судової відповідальності [5, с. 299]. Згідно з рішеннями губернської ревізійної комісії Міністерством внутрішніх справ за поданнями голови губернської адміністрації був затверджений новий склад Харківської, Слав'янської, Ізюмської і Змієвської міських управ, Вовчанської, Старобільської і Сумської повітових земських управ та Харківської губернської земської управи [19, арк. 334-335]. Також відповідно до висновків ревізійних комісій були відсторонені склади управ, які протягом травня-липня були замінені за ініціативою повітових старост [20, арк. 55].

Аналізуючи кадровий склад нових міських і земських управ (у тому числі й тих, що були призначені старостами протягом травня-липня 1918 року, а потім затверджені Міністерством внутрішніх справ), можна зробити висновок, що при їх призначенні гетьманська влада намагалась дотримуватись насамперед двох принципів: прихильності до діючої влади та фахової підготовки.

За соціальною приналежністю до складу земських управ Валківського, Вовчанського, Змієвського, Ізюмського, Куп'янського, Старобільського і Сумського повітів Харківської губернії увійшли 19 землевласників, 3 державних посадовців, 2 громадських діячів, 1 представник купецького стану, 1 учитель та 1 малоземельний селянин. При цьому серед голів цих управ лише керівники Старобільської і Сумської земських управ Струков і Власовський не мали досвіду роботи в установах місцевого самоврядування, тоді як голови Валківської (Д. П. Перлик), Ізюмської (М. С. Сумцов), Куп'янської (п. Струменко) та Вовчанської (В. Г. Колокольцев) управ очолювали відповідні земські установи у долютневий період, а голова Змієвської управи А. Г. Ряднов у цей же час обіймав посаду члена управи (при цьому В. Г. Колокольцев протягом травня-жовтня 1918 року перебував на посаді Міністра земельних справ). Окрім цього, 10 представників вищезначених органів мали досвід роботи на посадах членів управ цензового складу, а ще 2 на момент призначення працювали у структурних підрозділах земських управ [3, с. 45; 19, арк. 86, 334, 363].

Приблизно така ж картина спостерігалася і щодо призначень на посади виконуючих обов'язки членів міських управ. До складів управ Зміїва, Ізюма, Слав'янська і Чугуєва увійшло 7 підприємців торгівельної галузі, 5 громадських діячів консервативного табору та

по 1 представнику від домовласників, селянства та міщанства. Міські голови Зміїва Сотніков та Слав'янська – Ламзін були відповідно колишніми головами міської думи та міської управи. Серед членів управ Зміїва, Ізюма та Чугуїва були також колишні заступник міського голови (Медведкін), гласний міської думи (Бережний) та член міської управи (Маслов)[19, арк. 335].

До нового складу Харківської міської думи, який був остаточно сформований 10 листопада 1918 року, увійшли директор Харківського купецького банку М. Д. Жуков (голова) та інженери К. Р. Буковський (заступник голови), М. Н. Базькевич, Б. А. Баранівський і М. І. Пономарьов[19, арк. 283, 287]. У свою чергу, на посади членів Харківської губернської земської управи, яка приступила до виконання повноважень 5 листопада 1918 року, міністром внутрішніх справ були призначені колишній член Курської губернської управи та земський начальник В. Г. Пушкарьов, один з найкрупніших землевласників губернії К. М. Струков та колишній член Харківської повітової земської управи, селянин-хлібороб А. Є. Бугаєнко. Головою управи був призначений В. В. Акішев, який мав багаторічний досвід роботи на цій посаді за дореволюційного часу. Також до її складу увійшли відомий громадський діяч, колишній депутат Державної думи Ю. К. Захаревиц-Капустянський та Н. Н. Кисель-Загорянський, які були допущені до виконання обов'язків членів управи безпосередньо губернським старостою С. А. Шидловським [19, арк. 258, 334; 29].

Якщо відносно міських і земських управ губернського і повітового рівня влада обмежилась лише кадровими змінами, то замість відсторонених земських зборів і управ волосного рівня згідно з рішенням Ради міністрів Української Держави від 29 червня 1918 року утворювались принципово нові органи – волосні ради, що було пов'язано з наміром гетьманського уряду повністю ліквідувати інститут волосного земства. За нашими підрахунками, протягом серпня-листопада 1918 року на Харківщині волосними радами були замінені земські збори і управи 69 волостей [18; 21]. При цьому волосні ради не обов'язково утворювались у всіх волостях, де були ліквідовані земства. Зокрема, для управління господарством 7 волостей Харківського повіту, земські збори і управи яких були відсторонені наказом губернського старости від

7 листопада 1918 року, була утворена єдина Харківська волосна рада на чолі з Д. А. Мормило [1].

Діяльність міських і земських управ нового складу в цілому позитивно позначилась на вирішенні першочергових проблем розвитку місцевого самоврядування, а насамперед питання щодо його матеріального забезпечення. Зокрема, призначена наприкінці жовтня 1918 року, Сумська повітова управа спромоглась протягом кількох днів мобілізувати суму в 130 тисяч карбованців, що дало змогу позбутись дефіциту за найважливішими статтями повітового кошторису [14]. Не в останню чергу це було пов'язано з допомогою місцевої адміністрації, яка охоче йшла на співпрацю з новопризначеними управами. Так, губернський староста С. А. Шидловський та ізюмський повітовий староста М. Кох одразу після призначення нових міських управ Харкова та Ізюма вжили низку заходів щодо їх фінансової підтримки [13; 28].

У той же час, процес оновлення складу міських і земських управ викликав і деякі проблеми, що певним чином позначились на функціонуванні місцевого апарату Харківської губернії. Насамперед це полягало у поглибленні конфлікту між місцевою владою та самоврядуванням. Так, відсторонення діючих складів повітових земських управ стало одним з головних мотивів, якими губернські земські збори керувалися при ухваленні резолюції від 15 червня 1918 року, у котрій була висловлена недовіра до представників губернської і повітових адміністрацій [6]. На початку липня 1918 року Харківське губернське земство відмовилось відпускати кошти Змієвському земству та видавати суми за паперами і ордерами, підписаними головою Змієвської управи А. Рядновим, мотивуючи це тим, що останній “не був обраний ані земськими зборами, ані управою, а був призначений до земства змієвськими землевласниками” [10]. У свою чергу, Сватівська волосна управа склала свої повноваження, не бажаючи співпрацювати з призначеною в адміністративному порядку Куп'янською повітовою управою [24].

На діяльності новопризначених управ позначились і певні прорахунки представників місцевої адміністрації, які були допущені під час формування їх кадрового складу. Так, валківський повітовий староста у жовтні 1918 року доповідав, що склад місцевої повітової управи, який приступив до виконання повноважень 6 червня, хоча й заслуговує на довіру уряду, але не забезпечує успішності виконання

покладених на нього зобов'язань та мало цікавиться громадськими справами [19, арк. 86]. Функціонування новопризначених виконавчих органів земського і міського самоврядування значно ускладнювалось також тим фактом, що вони приступили до виконання повноважень в умовах глибокої кризи місцевого господарства. З цієї причини в середині жовтня з проханням звільнити себе у повному складі до губернського старости звернулась Ізюмська міська управа, яка була призначена 25 липня 1918 року [19, арк. 28].

Так чи інакше, але призначені в адміністративному порядку виконавчі установи органів місцевого самоврядування не змогли повністю реалізувати свій управлінський потенціал, оскільки вже з другої половини листопада у зв'язку з перемогою збройного повстання під проводом Директорії УНР на терені Харківського регіону розпочався процес стихійного відновлення міських і земських управ демократичного складу [30].

Отже, оновлення складу міських і земських управ, яке відбувалось за ініціативою владних структур Української Гетьманської Держави, набуло на Харківщині масового характеру і відчутно позначилось на розвитку системи органів місцевого самоврядування губернії. Звичайно, діяльність органів влади щодо відсторонення діючих управ та призначення їх складу в адміністративному порядку викликала цілу низку проблем, до яких насамперед належить ескалація конфлікту між місцевою адміністрацією з одного та земським і міським управлінням з іншого боку, та завдала відчутного удару по демократичному самоврядуванню Харківщини. У той же час, залучення до участі у справах місцевого управління консервативно налаштованих діячів, які на відміну від працівників “революційного” самоврядування мали відповідні професійні якості і охоче співпрацювали з місцевою владою, дозволило врятувати міську і земську інфраструктуру деяких повітів Харківщини від остаточного занепаду.

Перспективи подальшої наукової розробки проблеми, розгляду якої присвячена дана робота, полягають у дослідженні персоналії окремих діячів, що увійшли до складу міських і земських управ, призначених гетьманською владою.

Література

1. Ведомости Харьковщины. – 1918. – 12 ноября.

2. Возрождение. – 1918. – 10 мая.
3. Дорошенко Д. І. Історія України. 1917-1923.-Т. 2.Українська Гетьманська Держава 1918 року.-К., 2002.
4. Земське діло.-1918.-6 липня.
5. Мironenko О. М. Національне владування в губерніях, повітах і волостях Української Держави // Українське державотворення: Словник-довідник / За ред. О. М. Мironenko.-К.,1997.
6. Народне діло.-1918.-16 червня.
7. Народне діло.-1918.-20 червня.
8. Реєнт О. П. Павло Скоропадський.-К.,2003.
9. Русская жизнь. - 1918. - 2 июля.
10. Русская жизнь. - 1918. - 6 июля.
11. Русская жизнь. - 1918. - 10 июля.
12. Русская жизнь. - 1918. - 25 июля.
13. Русская жизнь. - 1918. - 18 августа.
14. Сумской вестник. - 1918. - 10 ноября.
15. Харченко Т. О. Становлення місцевих органів виконавчої влади і самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 року): Автореф. дис... канд.іст.наук. – Полтава, 2001.
16. Христюк П. П. Замітки і матеріали до історії української революції.1917-1920 рр: У 4 т.-Т. 3.-Нью-Йорк,1969.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф.1325.Канцелярия харьковского губернского старосты. Оп.1. Спр.7.Приказы и циркуляры старост Харьковской губернии.
18. ЦДАВО України. Ф.1325. Оп.1. Спр.16.Документы о деятельности харьковского губернского старосты.
19. ЦДАВО України. Ф.1325. Оп.1. Спр.291.Документы о приостановке деятельности земских собраний и городских дум и утверждении министром внутренних дел нового состава.
20. ЦДАВО України. Ф.1325. Оп.1. Спр.294.Документы о проведении выборов в местные органы самоуправления и деятельности ревизионных комиссий.
21. ЦДАВО України. Ф.1325. Оп.1. Спр.327.Документы о ликвидации волостных земских управ и организации волостных советов в Харьковской губернии.
22. ЦДАВО України. Ф.1325. Оп.1. Спр.328. Документы об организации харьковской губернской и уездной комиссий по ревизии органов общественного самоуправления.
23. Южный край. - 1918. - 4 мая.
24. Южный край. - 1918. - 10 мая.
25. Южный край. - 1918. - 11 мая.
26. Южный край. - 1918. - 1 июня.

- 27. Южный край. - 1918. - 20 июня.
- 28. Южный край. - 1918. - 3 ноября.
- 29. Южный край. - 1918. - 5 ноября.
- 30. Южный край. - 1918. - 27 ноября.

Резюме

Подлесный Дмитрий *Деятельность властных структур Гетманата П. Скоропадского по обновлению состава городских и земских управ Харьковской губернии.*

В статье рассматривается деятельность центральных и местных органов власти Гетманата П. Скоропадского, направленная на замену личного состава городских и земских управ Харьковской губернии. На основе современной теоретико-методологической базы и привлечения новых источников автор приходит к выводу, что процесс замены городских и земских управ органами, назначенными в административном порядке, на протяжении мая – ноября 1918 года приобрел массовый характер и ощутимо повлиял на развитие системы органов местного самоуправления Харьковщины.

Антоніна Скиданова

Розвиток крамничної мережі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)

Друга половина XIX – початок XX ст. стали для Російської імперії періодом утвердження стаціонарної торгівлі як провідної форми товарозабезпечення. Проте цей процес не був однаковим ані територіально, ані хронологічно, оскільки обумовлювався місцевими соціально-економічними умовами. Зрозуміти процес становлення постійної торгівлі, не спрощуючи його, виявити локальні особливості та загальні тенденції дозволяє дослідження мережі крамничної торгівлі, як найбільш розвиненої чисельно частки стаціонарної форми реалізації товарів.

Дана стаття має на меті аналіз означеного питання на матеріалах Харківської губернії. Запропоноване дослідження дозволить розширити фактологічний матеріал для узагальнюючих студій з проблеми розвитку торгівлі, а також надасть можливість відтворити

більш різносторонньо міжтериторіальні економічні зв'язки в межах Харківщини, хід розвитку її окремих районів.

Головною умовою проведення дослідження є використання різночасових достовірних статистичних джерел, які можуть бути співставлені за своїм змістовним наповненням. В умовах фактичної відсутності в дореволюційній Росії систематичної статистики торгівлі, суттєвого значення набуває обробка матеріалів господарчої статистики губернських установ. У зв'язку з цим в основу дослідження були покладені матеріали про кількість крамниць у 1861 р., розміщені у редактованій секретарем харківського губернського статистичного комітету «Пам'ятній книжці Харківської губернії на 1863 р.» [1, с. 110-111], дані Харківського губернського статистичного комітету від 1882 р. [2, с. 172-181] та «Огляду Харківської губернії за 1914 р.», укладеного при Губернському правлінні [3]. Відзначимо, що джерела за 1861 та 1914 р. є більш спорідненими за предметом обліку (міські крамниці у якості будівель) та структурою. Але при їхньому аналізі слід робити поправку на ймовірне включення до числа крамниць ярмаркових будівель, не задіяних у стаціонарній торгівлі. Їхній відсоток у загальній кількості крамниць коливався відповідно до обсягів ярмаркової торгівлі у кожному конкретному місті. Виходячи з порівняльних підрахунків [4], найбільша частка (20-25 %) означених крамниць знаходилась у Харкові та Сумах, в інших містах губернії вона була незначною (кілька крамниць). Зі зміною характеру проведення найбільших ярмарок та з розширенням постійної торгівлі протягом другої половини XIX ст. частка не задіяних у щоденній торгівлі крамниць зменшується, у зв'язку з чим використані у дослідженні дані 1914 р. теж можна вважати репрезентативними. Предметом обліку у зведеній статистичній таблиці 1882 р. Харківського губернського статистичного комітету є крамниці, котрі, виходячи зі співставлення із даними про чисельність крамничних будівель [5, с. 104-105] та власне із розподілу за товарним профілем, швидше за все мали виключно стаціонарний характер функціонування. Дане джерело дозволяє встановити проміжну ланку в дослідженні динаміки розвитку мережі крамниць, відображає інформацію про її стан у сільській місцевості. Матеріали дослідження доповнені джерелами з розвитку базарно-ярмаркової сітки Харківської губернії [6; 7, с. 23, 36-42], демографічною статистикою

другої половини XIX – початку XX ст. [4; 8; 3]. Таким чином, в цілому джерельна база, за умови її критичного аналізу, є достатньою для достовірного відтворення загальних тенденцій розвитку мережі крамничної торгівлі Харківської губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Розміщення крамниць на території Харківської губернії було нерівномірним. Станом на 1882 р. в 17 містах губернії зосереджувалося 58 % крамниць, натомість в чисельних поселеннях сільської місцевості – лише 42 % [2]. Зазначимо, що подібна пропорція була типовою для більшої частини густонаселених губерній Російської імперії [9, с. 82; 10, с. 167; 11, с. 22], що свідчить про збереження тенденції концентрації стаціонарних форм торгівлі у містах. У зв'язку з цим, звернемося перш за все до характеристики розвитку міської торгової мережі Харківщини.

За даними 1861 р. в містах губернії знаходилося 1546 крамниць [1, с. 110 - 111]. До 1882 р. їхня чисельність зросла до 2106 [2], на 1914 р. складала вже 3793 крамниці [3], тобто з 1861 по 1914 р. загальна мережа стаціонарної міської крамничної торгівлі розширилася в 2,4 рази. В цілому темп абсолютного приросту чисельності крамниць у Харківській губернії не поступався середньому темпу приросту по українським губерніям (протягом 1861-1900 р.р. кількість крамниць збільшилася в 2,6 рази [12, С. 50]). Відмітимо, що розвиток міської торгової мережі Харківщини стає більш інтенсивним в останні десятиріччя XIX ст. і загалом утримує даний характер до початку Першої світової війни. Так, якщо середньорічні темпи приросту чисельності крамниць з 1861 р. по 1882 р. складали близько 26 одиниць, то з 1882 р. по 1914 р. – 32 одиниці [1, С. 110-111; 2; 3]. Дана ситуація пояснюється як покращенням загальноекономічних показників розвитку Російської імперії після криз 1873-1875 та 1881-1882 р. р. [9, С. 71], так і внутрішніми соціально-економічними змінами у самих містах Харківської губернії.

На початку 60-х років XIX ст. переважна більшість міст губернії мала незначну крамничну мережу. З даних Табл. №1 видно, що із 17 міст у 7 їхня кількість коливалася від 56 до 34; ще у 7 – від 19 до 13 і лише у трьох (навіть з урахуванням включених до статистичних даних ярмаркових приміщень) – Харкові, Сумах і Чугуєві – відрізнялася більшими цифрами. З метою більш точного визначення

ступеня розвитку крамничної мережі міст, проаналізуємо показник чисельності городян, що припадала на одну крамницю (Табл. №1). Виявляється, що найбільш забезпеченими крамницями були жителі Харкова, Чугуєва та, меншою мірою, Сум. В інших містах однією крамницею користувалося від 150 до 618 чоловік. Порівняно вища міра розвитку стаціонарної торгівлі у Харкові, Сумах, Чугуєві пояснюється більшою ємністю внутрішнього ринку даних міст, котра була обумовлена досить низькою питомою часткою городян, зайнятих сільськогосподарською діяльністю. В інших містах губернії дана частка складала 67-70 % [1, с. 94-99], однак, незважаючи на спорідненість внутрішнього споживчого ринку, міра забезпечення крамничною торгівлею городян кожного окремого міста суттєво відрізнялася. У даному випадку пояснення, на наш погляд, варто шукати в показниках розвитку періодичних форм торгівлі. Так, дійсно, виходячи зі зведених даних «Списку населених місць за відомостями 1864 р.», очевидно, що повіти з найменшою щільністю міських крамниць мали найбільш розгалужену сітку ярмаркової торгівлі [6]. Певний виняток становлять Валківський та Ізюмський повіти, але їхня, на перший погляд, не розвинена ярмаркова сітка пояснюється специфікою географічного розташування більшої частини населених пунктів. Оскільки вони примикали до інших повітів, потреба в товарно-грошовому обміні компенсувалася зв'язком із сусідніми ярмарками і стаціонарна торгівля їхніх повітових міст, таким чином, теж перекривалася.

Таким чином, на початку 60-х років XIX ст. мережа крамничної торгівлі в містах Харківської губернії в цілому не була розвинутою, становлячи доповнення до періодичних форм торгівлі. Єдиним виключенням було кілька міст (Харків, Чугуїв, Суми), котрі в силу відмінного за структурою зайнятості складу населення, мали більш розгалужену крамничну мережу.

Перші десятиріччя після реформи скасування кріпосного права характеризувалися досить незначними змінами у кількісному складі крамниць (Табл. 1), у зв'язку з чим порівняльна характеристика даного періоду не може дати певних далекосяжних висновків про можливі тенденції розвитку постійної міської торгівлі. Більш плідним є співставлення із наступним хронологічним проміжком 1882-1914 рр., який, як зазначалося вище, співпав із періодом підвищення темпів розвитку постійної торгівлі.

Із показників абсолютної кількості крамниць у 1914 р. видно, що лідером з-поміж міст губернії залишався Харків, у якому концентрувалося 54 % міських крамниць губернії. На друге місце за даним показником виходить заштатне м. Славянськ Ізюмського повіту, котре на даному етапі зазнало швидких темпів промислової розбудови [13, с. 596] і відповідних кількісних та якісних змін у складі населення (чисельність городян із 1880 р. по 1914 р. зросла в 25 раз, на 1897 р. лише 12,7 % жителів Славянська було зайнято сільськогосподарською діяльністю [1, с. 54; 3; 8, с. 184-185]). Все ще значна кількість крамниць знаходилася в Сумах. Значні темпи збільшення кількості торгових закладів призвели до суттєвого розширення крамничної мережі Лебедин, Білопіль, Вовчанську, Золочева, Куп'янську. Поряд із цим найнижчі темпи приросту спостерігалися у Валках, Змієві, Чугуєві, Богодухові. В інших містах суттєвих коливань не простежується.

Для більш чіткого відтворення процесів розвитку мережі крамничної торгівлі міст Харківської губернії з 80-х років XIX ст. до 1914 р. звернемося до аналізу показника кількості населення на крамницю. Із Табл. 1 видно, що найбільший стрибок у бік розширення мережі за даним показником мають Славянськ, Лебедин, Золочів, Білопіль, Вовчанськ та, у порівнянні з 1861 р., Куп'янськ. Головні передумови змін для Славянська полягали у вище охарактеризованому розвитку споживчого ринку міста під впливом більш динамічного, на відміну від попереднього періоду, економічного розвитку. У Куп'янську мала місце подібна, проте менша за масштабами, ситуація. Тут на характері розвитку крамничної мережі позначилося пожвавлення соціально-економічного розвитку наприкінці XIX ст. у зв'язку із проведенням через місто важливих шляхів залізничного сполучення. У випадку з Лебедином, Золочевом, Білопіль, Вовчанськом високі темпи абсолютного і відносного збільшення кількості крамниць не забезпечені подібними суттєвими змінами внутрішньоміського споживчого ринку. Так, показники збільшення чисельності населення даних міст коливаються від 1,2 рази до 1,7 рази, що відповідає середньостатистичним темпам [1, с. 35-53; 3]; за структурою ж зайнятості населення дана група міст станом на 1897 р. [8, с. 180-187] характеризувалася найбільш високою часткою зайнятих сільськогосподарською діяльністю, що природно звужувало основу

для розвитку стаціонарних закладів, спрямованих на задоволення внутрішньоміського попиту. Таким чином, високі показники розвитку крамничної мережі у вище означених містах пов'язані із впливом інших факторів. З-поміж них найбільш вагомим, на наш погляд, є географічне розташування. Так, Лебедин та Білопіль в межах своїх повітів були рівновіддаленими від міст зі стаціонарною торгівлею і таким чином їхня крамнична мережа була спрямована на споживачів навколишніх сільських поселень, міра забезпеченості крамничною та ярмарковою торгівлею котрих, незважаючи на високу щільність населення [8, с. 1], була доволі низькою [6; 7, с. 23, 36-42]. Компенсуванням недостачі крамниць у сільській місцевості може пояснюватися зростання мережі стаціонарних закладів Краснокутська та Недригайлова, які теж не мали ємного внутрішнього споживчого ринку. Зазначимо, що за своїм географічним розташуванням Білопіль було пов'язане із забезпеченням попиту сусідніх повітів Курської губернії. Віддаленість від головних торгових осередків та економічні зв'язки із прикордонними поселеннями Курської губернії, віддаленими від власних міст зі стаціонарною торгівлею, були, скоріш за все, головними причинами зростання торгової мережі Вовчанську та Золочева. Відмітимо, що на розширення крамничної мережі Білопіль, Лебедин, Вовчанську шляхом формування торгово-економічної інфраструктури певною мірою вплинув залізничний зв'язок, який охопив дані міста в кінці XIX ст.

Із порівняльної характеристики міської крамничної мережі губернії за 1882-1914 рр. відносно чисельності споживачів на торговий заклад стає очевидним значне підвищення даного показника у Харкові й Сумах, що опосередковано свідчить про звуження їхньої крамничної сітки. З огляду на високий ступінь розвитку стаціонарної торгівлі даних міст протягом другої половини XIX ст., стабільно високу ємність їхнього внутрішнього споживчого ринку, пояснення даних змін може полягати в розвитку процесу укрупнення та концентрації стаціонарної торгівлі, котрий чітко простежувався наприкінці XIX – на початку XX ст. у значних торгових центрах Російської імперії [11, с. 14-15; 12, с. 51;]. У такому випадку крамнична торгівля зазнала змін лише у формі організації капіталу, що не відбилося на якості забезпечення населення в цілому через мережу Харкова та Сум.

Процес збільшення числа споживачів на крамницю мав місце також у Чугуєві, Богодухові, Валках, Змієві. Дане зростання навантаження на торговий заклад та вище охарактеризовані низькі темпи абсолютного приросту крамничної мережі не знаходять достатнього пояснення у змінах ємності споживчого ринку міст, який усталено характеризувався порівняно незначною часткою землеробських категорій (деяке виключення становив Богодухів, у котрому даний показник був на порядок вищим) [8, с. 180-187]. Спільною особливістю, яка спричинила тенденцію до змін в усіх чотирьох містах, було їхнє порівняно близьке розташування до Харкова та добре налагоджене сполучення з ним. У зв'язку із цим, розвиток стаціонарної торгівлі в Чугуєві, Богодухові, Валках, Змієві відчутно пригнічувався все більш потужним розвитком харківської торгівлі. Крім того, на зниженні темпів розвитку крамничної мережі даних міст позначилася досить розвинена позаміська крамнична та періодична торгівля, що знімало із міст функцію забезпечення потреб навколишньої сільської місцевості.

Більш усталені темпи розвитку крамничної мережі з 80-х років XIX ст. до 1914 р., на відміну від усіх вище охарактеризованих міст, спостерігалися в Охтирці, Ізюмі, Старобільську. Виходячи із показника чисельності городян на крамницю, протягом означеного періоду мало місце поступове розширення стаціонарної крамничної торгівлі цих міст. Проте міра навантаження на один торговий заклад була різною. Найбільшу чисельність споживачів у порівнянні з основною масою міст губернії протягом означеного періоду обслуговували крамниці Охтирки та Ізюму. Однак, на основі цього не слід розцінювати розвиток стаціонарної торгівлі даних міст як подібний. Виходячи із даних податкової статистики [14, с. 196, 198; 15, с. 196-197, 198-199], принаймні у 80-х роках XIX ст. крамнична торгівля Охтирки за економічними показниками розвивалася більш динамічно, у зв'язку із чим її, відповідно, можна вважати більш розвиненою. Старобільськ протягом означеного періоду мав середні показники розвитку крамничної мережі, що цілком відповідало стану його внутрішнього ринку.

Із аналізу розвитку крамничної мережі міст Харківської губернії із середини XIX – до початку XX ст. стає очевидним, що стан міської торгівлі був досить тісно пов'язаний зі специфікою торговельної інфраструктури повіту (або принаймні найближчої сільської

місцевості). Таким чином, щоб зважено оцінити стан мережі крамничної торгівлі міст та встановити регіональні особливості її розвитку розглянемо більш детально стан торгівлі у повітах Харківської губернії.

Із Табл. 2 видно, що найбільш розгалужену мережу крамниць із розрахунку на споживача мали Валківський, Зміївський та Вовчанський повіти (від 655 до 705 чоловік на крамницю). Якщо включити до розрахунку крамниці та споживачів міст, то до числа даних повітів долучається Харківський. Таким чином, найбільш щільну мережу крамниць в цілому мали повіти, розташовані у центральній частині губернії. Дещо нижчою щільністю крамничної мережі характеризувалися північно-західні Охтирський, Богодухівський та Сумський повіти. Слабо охопленими крамничною сіткою були найбільші за територією, рідкозаселені південно-східні Ізюмський, Старобільський та Куп'янський повіти.

В цілому, якщо брати до уваги власне позаміські зони, незважаючи на більшу або меншу щільність крамничної мережі даний показник все ж залишався низьким в усіх повітах Харківської губернії. Це стає більш очевидним із визначення показника середньої концентрації крамниць. Так, у 80-х роках XIX ст. одна крамниця в середньому припадала на 2,5 населених пункти (у різних місцевостях концентрація коливалася у відповідності до вище означених регіональних особливостей щільності крамничної торгівлі). Дана ситуація знаходить пояснення у більш інтенсивному розвитку в сільській місцевості періодичних форм торгівлі, зокрема ярмарок. Так, протягом 1864-1907 р. р. в межах кожного повіту чітко визначилася тенденція до збільшення концентрації ярмаркової торгівлі: якщо у 1864 р. одна ярмарка припадала на 14,9 поселень, то у 1907 р. – на 4,4 населених пункти [6, с. 5-168; 7, с. 36-42]. В цілому ж за даний період кількість ярмарок зросла в 2,2 рази [6, с. 5-168; 7, с. 36-42]. Подібні показники розвитку свідчать про безумовно високий рівень потреби сільських домогосподарств саме у періодичній формі організації товарно-грошового обміну, як найбільш зручній. Поряд із цим, підприємців-посередників в умовах обмеженості товарного попиту та сезонності реалізації споживчих потреб на селі теж цілком задовольняли періодичні форми торгівлі, як більш рентабельні у порівнянні зі стаціонарним утриманням торгових закладів. У зв'язку із означеними

обставинами першість у товарозабезпеченні основної частини сільської місцевості протягом другої половини XIX – початку XX ст. утримували все ж періодичні форми торгової активності, залишаючи стаціонарній торгівлі лише незначний сектор сільського ринку.

Таким чином, за результатами аналізу всіх вище означених показників розвитку крамничної мережі Харківської губернії можна констатувати її суттєве кількісне розширення протягом другої половини XIX – початку XX ст. при підвищенні темпів даного процесу в період 80-х років XIX – початку XX ст. Важливою особливістю розвитку крамничної мережі стало формування територіальних відмінностей у її розміщенні та якісних показниках розвитку. Так, протягом досліджуваного періоду більш розгалуженою крамничною мережею відрізнялися міста губернії, в той час як у сільській місцевості домінували періодичні форми торгівлі. З кінця XIX ст. помітним стає розрив у темпах зростання крамничної мережі окремих міст у зв'язку із прискоренням соціально-економічного розвитку, впливом потужної торгової активності Харкова на найбільш територіально близькі міста, формуванням осередків, що в умовах віддаленості від значних торгових міст обслуговували товарні потреби сільської місцевості. Усі дані особливості, не перекреслюючи загальний розвиток стаціонарної торгівлі, склали невід'ємний фактор формування економічної специфіки окремих регіонів губернії, сприяли утворенню стійких міжтериторіальних торгових зв'язків.

Література

1. Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год. – Х., 1863.
2. Таблица торговых и промышленных заведений // Харьковский календарь на 1882 год. – 1882. – Год 10.
3. Обзор Харьковской губернии за 1914 год. – Х., б.г.
4. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862г. – Ч. 2. Харьковская губерния. – СПб., 1863
5. Харьковский календарь на 1884 год. – 1883. – Год 11.
6. Список населенных мест по сведениям 1864 года. Харьковская губерния. – СПб., 1869.
7. Харьковский календарь на 1907 год. – 1907. – Год 35.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. Харьковская губерния. – Харків, 1904.

9. Половников А. П. Торговля в старой России. – М., 1958.
10. Кругляк Б. А. Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века // Отечественная история. – 1993. – № 2.
11. Кругляк Б. А. Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра. іст. наук. – К., 1993.
12. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1980. – Вип. 14.
13. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. – К., 1976.
14. Статистические результаты раскладочного сбора за 1885 год. – СПб., 1888.
15. Статистические результаты раскладочного и трехпроцентного сборов за 1886 год. – СПб., 1888.

Таблица 1.

Показники кількості крамниць та кількості населення на крамницю в містах Харківської губернії

Місто	Кількість крамниць			Кількість населення на крамницю		
	1861р.	1882р.	1914р.	1861р.	1882р.	1914р.
Харків	913	1374	2046	55	74	120
Суми	109	86	216	88	116	136
Чугуїв	93	82	117	103	162	226
Славянськ	56	9	225	182	1200	123
Вовчанськ	53	56	163	149	200	106
Лебедин	51	63	209	269	276	99
Охтирка	50	65	118	348	329	257
Старобільськ	40	64	104	204	148	117
Ізюм	37	56	72	302	314	239
Богодухів	34	32	42	278	332	385
Валки	19	65	61	312	107	227
Білопільля	19	45	180	618	277	121
Золочів	18	19	73	298	296	113
Купянськ	18	41	90	310	129	189
Зміїв	13	18	14	315	241	366
Краснокутськ	13	14	33	494	406	208
Недригайлів	10	17	30	616	437	211

Підраховано за матеріалами: Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год. – Х., 1863. – С. 94-99,110-111; Харьковский календарь на 1882 год.

– 1882. – Год 10. – С. 34-52,54,172-181; Обзор Харьковской губернии за 1914 год. – Х., б.г. – Прилож.

Таблиця №2

Показники розвитку крамничної мережі повітів Харківської губернії станом на 1882 р.

Повіт	Кількість крамниць у сільській місцевості	Кількість населення на крамницю у сільській місцевості	Кількість населення на крамницю з урахуванням міст
Валківський	163	655	499
Зміївський	251	672	520
Вовчанський	198	705	594
Охтирський	128	798	640
Богодухівський	89	1010	787
Лебединський	105	1147	785
Харківський	116	1253	167
Ізюмський	154	1302	1045
Старобільський	194	1540	1207
Куп'янський	88	2202	1543
Сумський	49	2896	935

Підраховано за матеріалами: Харьковский календарь на 1882 год. – 1882. – Год 10. – С. 34-52,54,172-181;

Резюме

Скиданова Антонина *Развитие сети лавочной торговли Харьковской губернии (вторая половина XIX – начало XX в.).*

В статье представлены результаты исследования сети лавочной торговли Харьковской губернии во второй половине XIX – начале XX в., полученные на основе изучения ряда статистических источников. Автор проанализированы показатели абсолютного количества лавок и количества потребителей, которое приходилось на торговое заведение, по данным 1861, 1882, 1914 гг. В результате установлены особенности количественного развития и территориально-географического распределения лавок, разница в темпах расширения сети на протяжении исследуемого периода. Предпосылки указанных изменений рассмотрены в контексте развития потребительского рынка, межтерриториальных торговых связей, степени развития периодических форм торговли Харьковщины.

Розвиток сільськогосподарських професійних шкіл в УСРР у 1921-1929 рр.

Питання розвитку сільськогосподарських професійних шкіл в УСРР у 1921-1929 рр. є недостатньо висвітленим у сучасній науковій літературі, проблеми діяльності цих шкіл в радянській історіографії розглядалися поверхнево, оскільки на перший план виходили аспекти, пов'язані з промисловістю та промисловою освітою. З огляду на важке становище сучасної сільськогосподарчої професійно-технічної освіти країни ми вважаємо, що дослідження досвіду діяльності професійних шкіл сільськогосподарського спрямування України 20-х рр. XX сторіччя буде корисним для покращення роботи в цій освітній галузі, допоможе віднайти нові шляхи та перспективи розвитку для сучасної української освітньої системи. Метою даної статті є розгляд особливостей розвитку професійних шкіл сільськогосподарського профілю України у 20-х рр. XX сторіччя.

Згідно з «Тимчасовим положенням про професійно-технічні школи», від 16 червня 1922 року, прийнятим Наркомосом УСРР професійні школи, в тому числі і сільськогосподарські, повинні були приймати усіх підлітків від 15 до 17 років, не дивлячись на їх освітній рівень [2, с. 1]. Це призводило до того, що молодь країни могла отримувати подальшу освіту, мала можливість вступати до вищого навчального закладу, навіть якщо не вчилася у базовій семирічній трудовій школі. Такі заходи мали також і негативні наслідки, оскільки часто учні сільськогосподарських професійних шкіл не мали базових знань семирічної школи, не могли ефективно навчатися у професійній школі, були лише «фіктивними» учнями.

За даними на 1 листопада 1929 р. у 506 професійних школах усіх профілів, які подали відомості, вибуло та відраховано за 1928 – 1929 навчальний рік 10832 учня, у тому числі виключено зі складу учнів – 1454 за неуспішність [13, с. 714]. Виходячи з того, що загальна кількість молоді, що навчалася у школах складала – 59794 чоловік, не складно підрахувати, що відсоток відрахованих з професійних шкіл складав 18,1 % від загальної кількості учнів.

При цьому великою проблемою шкіл було те, що нерідко батьки забороняли дітям вчитися у професійній школі, вважаючи її непотрібною. Переважна більшість селян вважала, що дитині достатньо буде вміти читати, писати та рахувати, а практичні знання з сільського господарства вона отримає безпосередньо при веденні власного господарства. На початку 20-х рр. XX ст. лише близько трьох відсотків сільських підлітків отримували освіту в обсязі семи років, не кажучи вже про професійну школу [11, с.159].

З середини 20-х рр. XX ст. завдяки роботі народного комісаріату освіти УСРР, представників комсомолу ситуація в цій сфері поступово покращується. На 1 грудня 1925 року в УСРР вже налічувалося 172 сільськогосподарські професійні школи. Надалі мережа шкіл значно розширювалася: у 1927 р. існувало вже 230 шкіл, у 1928 р. – 240 шкіл та у 1929 р. нараховувалося 250 шкіл сільськогосподарського профілю [13, с.711].

Професійні школи сільськогосподарського спрямування в Україні на кінець 20-х рр. XX ст. мали найбільшу кількість учнів серед усіх інших професійних шкіл. Якщо порівнювати цифри, то у 1929 р. в сільськогосподарських професійних школах УСРР нараховувалося 26608 учнів, у індустріально - технічних – 26160, у соціально – економічних – 9332, у медичних – 6218, у мистецьких – 5344, у кустарно – промислових – 9446, у будівельних – 2753 та у транспортних – 2250. За національним складом ці навчальні заклади можна назвати найбільш українськими серед усіх інших шкіл. Серед учнів сільськогосподарських професійних шкіл українців було – 82,6 %, росіян – 6,2 %, євреїв – 6%, поляків – 2 %, німців – 1,3 %, білорусів – 0,1 %, молдаван – 0,2 %, болгар – 0,4 %, греків – 1,1 %, інших національностей – 0,1 %. Для порівняння можна сказати, що у індустріально – технічних школах УСРР українців було лише 56, 4 % [13, с.715].

Під час початкового періоду впровадження нової економічної політики (НЕП) в Україні Головний комітет з професійної та спеціально - наукової освіти УСРР (Укрголовпрофос) мав певні непорозуміння з державними органами влади на місцях та губернськими відділами професійної освіти (губпрофосами) з питання сільськогосподарських професійних шкіл.

Згідно з резолюцією Всеукраїнської земельної наради професійні школи сільськогосподарського спрямування повинні були

переходити у підпорядкування земельних органів. Але відділ з питань сільськогосподарської освіти Укрголовпрофосу заперечував це, спираючись на те, що обов'язковим для виконання є лише Декрети Ради народних комісарів (Раднаркома) РРФСР підтверджені Раднаркомом УСРР. Рішення різноманітних зборів та нарад не повинні були виконуватися без видання відповідних законодавчих актів виконавчої влади республіки.

Керівники комітету з професійної освіти вимагали не допускати передачі шкіл без відома та вказівок Укрголовпрофосу. Якщо ж це вже сталося, пропонувалося негайно повернути сільськогосподарські професійні школи у підпорядкування губпрофосів та негайно доповісти, які школи, з яких міркувань та з чієї ініціативи були передані у відання земельних органів [3, с.16].

Виходячи з завдань народно-господарського будівництва в системі професійної освіти сільськогосподарського профілю для професійних шкіл виділяли такі напрями: агрономічний, садово-городній, лісівницький, зоотехнічний, меліоративний, землевпорядний. Відповідно до профілю професійної школи створювалися особливі навчальні програми для кожного типу шкіл, які губпрофосами та Укрголовпрофосом.

Зважаючи на особливості розвитку народного господарства та нові тенденції у професійній освіті згідно наказів народного комісаріату освіти УСРР у сільськогосподарських професійних школах відбувалося докорінне змінення методів роботи, звільнення школи від гуманітарних дисциплін, перехід до виробничих основ навчання. Зокрема у циркулярі наркомосу УСРР губернським відділам професійної освіти зазначалося, що усі сили шкільних колективів повинні бути використані у справі ведення господарства, для чого пропонувалося скоротити час весняного триместру навчання [12, с.79].

Керівництво Наркомату освіти УСРР у період з 1921 по 1929 рік велику увагу приділяло тому, щоб усі учні професійних шкіл отримували практичні знання в повній мірі працюючи на заводах, фабриках, у радгоспах та на дослідних станціях. Це була генеральна лінія українських освітян, вони вважали, що жодна молода людина не зможе стати кваліфікованим фахівцем, якщо не отримає досвіду праці у реальному господарстві, працюючи біля станка чи у полі.

У доповіді одного з керівників професійної освіти УСРР М. Н. Петришина, зазначалося, що враховуючи ті обставини, у яких

працює школа професійної освіти необхідно відкомандирувати усіх учнів сільськогосподарських шкіл для практичних робіт на увесь літній триместр у радгоспи, кооперативні виробництва, земельні органи, а також на дослідні станції [9, с. 193].

Слід відзначити, що стосовно питання професіоналізації школи керівники української освіти, такі як Я. П. Ряппо та Г. Ф. Гринько, мали часті дискусії та суперечки з керівництвом Наркомату освіти РРФСР. Дуже гостро позицію освітян УСРР критикував нарком освіти РРФСР А. В. Луначарський. Він вважав, що створення в Україні професійної школи не приносило жодних позитивних результатів, оскільки в цих навчальних закладах не існувало гарного обладнання, не вистачало викладачів, а знання, які там давалися не відповідали стандартам радянської освіти. [10, с. 220].

Не можна казати, про те, що зауваження А. В. Луначарського були несправедливими. Дійсно професійні школи УСРР, в тому числі і сільськогосподарські мали багато проблем. Хоча ці школи були краще забезпеченими, наприклад, приміщеннями, ніж трудові семирічні школи. Для сільськогосподарських шкіл влада дозволяла використовувати будівлі в колишніх панських маєтках.

Але все ж таки існували великі проблеми зі спеціальним устаткуванням у навчальних закладах. За даними на 15 грудня 1927 року з 230 професійних сільськогосподарських шкіл відомості про кількість лабораторій та спеціальних кабінетів подали 35 навчальних закладів, і з них, зокрема, лабораторія молочарства існувала лише в одній [13, с. 713].

До сільськогосподарських шкіл приймалися лише ті підлітки, котрі працювали у сільському господарстві. В Україні існувало два типи професійних шкіл сільськогосподарського профілю: професійні школи «нормального» типу й професійні школи «інтегрального» типу. В основу такого поділу було покладено специфічні риси в організації навчально - виховного процесу в цих закладах. Вони зумовлювалися специфікою сільськогосподарського виробництва і різною цільовою установкою школи: професійним навчанням молоді чи підготовкою культурного селянина.

Як зазначав, заступник народного комісара освіти УСРР Я. П. Ряппо в своїй праці «Народна освіта на Україні за десять років революції» в освітній системі України після сільської семирічної школи соціалістичного виховання (соцвиху) йшли професійна

сільськогосподарська школа та сільськогосподарська школа перехідного типу або інтегральна школа. Перша готувала спеціалістів для великого та колективного господарства, друга – культурного селянина з ефективними вміннями та навичками ведення господарства [5, с. 40]. Підлітки, що працювали у сільському господарстві за наявності попередньої загальноосвітньої підготовки вступали до нормальної професійної сільськогосподарської школи, а ті хто, не мав освіти переходили до сільськогосподарської школи перехідного типу.

При порівнянні навчальних програм цих двох типів шкіл можна визначити деякі особливості діяльності цих навчальних закладів. В професійній школі сільськогосподарчого спрямування перехідного типу велику увагу приділяли загальноосвітнім дисциплінам, оскільки молодь у цих школах мала мінімальну освіту, або не мала її зовсім. Учні в цих школах вивчали: російську та українську мови, алгебру, геометрію, арифметику, географію, історію, фізику, хімію, природознавство, а також ґрунтознавство, землеробство, сільськогосподарське рахівництво, бджільництво, городництво та плідівництво [6, с. 12].

На відміну від шкіл перехідного типу сільськогосподарські професійні школи майже не вивчали загальноосвітніх дисциплін, керуючись тим, що учні повинні були отримати усі необхідні знання під час навчання у семирічній трудовій школі соцвиху, а також беручи до уваги директиви наркомосу про скорочення словесних предметів у професійній школі. Переважна більшість сільськогосподарських професійних шкіл нормального типу поглиблено вивчали дисципліни, безпосередньо пов'язані з сільськогосподарським виробництвом. Зокрема можна навести приклад Михайлівської сільськогосподарської школи, що на Харківщині, де поглиблено вивчали такі предмети, як геодезія, геологія, ботаніка, зоологія, мінералогія, хімія, креслення, тваринництво [7, с. 54].

На чолі школи стояла Шкільна рада, до складу якої входили: директор школи та всі її викладачі, шкільний доктор, завідувач шкільного господарства, представники від технічного персоналу, виборні представники учнів та один з керівників районного виконавчого комітету. Такий представницький орган, як Шкільна рада зі своїх лав обирала директора школи, однак їх рішення було

неостаточним. Після обрання на посаду новий директор школи повинен був отримати підтвердження рішення ради у вищому урядовому органі з професійної освіти – Укрголовпрофосі.

В спеціальному циркулярному листі цього комітету від 24 листопада 1923 року, зокрема, зазначалося, що Укрголовпрофос вважає за необхідне роз'яснити порядок призначень та звільнень директорів та лекторів навчальних закладів, у зв'язку з тими непорозуміннями, що мали місце в губерніях. Школи повинні були надавати у відповідний губпрофос мотивоване клопотання про призначення тієї чи іншої особи, додаючи до нього докладну характеристику кандидата у директори. Губпрофос у свою чергу надавав усе вище перераховане з власними висновками до Укрголовпрофосу, де усю документацію переглядав відповідний інспектор. Після чого питання ставилося на затвердження у Президіум Укрголовпрофосу. Звільнення відбувалося у подібному порядку [8, с.168].

Слід відмітити, що вступ до професійної школи відбувався за класовим принципом, тобто перевага при вступі надавалася вихідцям з пролетарських та незаможних верств населення. Це призводило до зниження освітнього рівня сільськогосподарських шкіл, оскільки дітей з гарними знаннями, але з неблагонадійними анкетними даними до шкіл не приймали. За цим слідувала комісія з представників комітету з незаможних селян, губернського відділу професійної освіти, комсомолу та члена шкільної ради.

Згідно «Кодексу законів про народну освіту УСРР» соціальне виховання дітей та навчання у професійних школах та на курсах до 17- річного віку включно оголошувалося загальним, обов'язковим та безкоштовним [1, с.312]. Однак, нажаль, безкоштовність професійної освіти залишилася на папері. Як відзначає дослідник С. Сірополько, статистичні дані на 1 листопада 1928 р. свідчать про те, що з 626 професійних шкіл усіх профілів, відомості про свою діяльність подали 603 навчальних заклади, і з цих шкіл плата за навчання була в 476 школах, тобто фактично існувало 79 % платних шкіл в Україні [13, с.710].

Розвиток сільськогосподарських професійних шкіл в УСРР у 1921-1929 рр. мав багато складнощів та проблем, не вистачало кваліфікованих викладачів, навчальної та методичної літератури тощо. Підтвердженням цьому слугує циркуляр Головного комітету з професійної та спеціально-наукової освіти (Головпрофос)

від 8 березня 1922 року, в якому зазначалося, що при ускладненні у підборі викладачів сільськогосподарських шкіл, можна допускати до викладацької діяльності осіб, що закінчили сільськогосподарські технікуми та інститути [4. с.17].

Проблеми становлення та діяльності сільськогосподарських професійних шкіл в УСРР у 1921-1929 рр. є науково перспективними, мають актуальний характер та потребують подальшого вивчення, оскільки вивчаючи досвід діяльності українських освітян ми зможемо використати його для створення сучасної, прогресивної освітньої моделі України.

Література

1. Антология педагогической мысли УССР. – М., 1988.
2. Временное положение о профшколах. – Харьков, 1922.
3. Державний архів Харківської області. Ф. - 820. Оп. 1.- Спр. 293.– Арк. 16 .
4. Державний архів Харківської області. Ф. - 820. Оп. 1.- Спр. 293.– Арк. 17.
5. Державний архів Харківської області. Ф. - 820. Оп. 1.- Спр. 293.– Арк. 40.
6. Державний архів Харківської області. Ф. - 820. Оп. 1.- Спр. 341.– Арк. 12.
7. Державний архів Харківської області. Ф. - 820. Оп. 1.- Спр. 341.– Арк. 54.
8. Державний архів Харківської області. Ф. - 820. Оп. 1.- Спр. 636.– Арк. 168.
9. Державний архів Харківської області. Ф. - 820. Оп. 1.- Спр. 636.– Арк. 193.
10. Зарьтовский Б. А. Проблемы взаимоотношений общего, политехнического и профессионального образования в истории советской педагогики (1921 – 1925) // Ученые записки (Курский пед. институт), кафедра педагогики и психологи. – 1968. – Вып. 50.
11. Нариси історії українського шкільництва (1905 – 1933). – К., 1996.
12. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. – Харків, 1927.
13. Сірополько С. Історія освіти в Україні – К., 2001.

Резюме

Харламов Михайло *Розвиток сільськогосподарських професійних шкіл в УСРР у 1921-1929 рр.*

Стаття посвячена малоизученным аспектам развития сельскохозяйственных профессиональных школ в УССР в 1921 -1929 гг. Рассматриваются вопросы деятельности и развития школ, раскрываются их основные проблемы и достижения в период 20-х гг. XX столетия.

В статье рассмотрены и проанализированы особенности развития сельскохозяйственных профшкол в УССР в 1921 -1929 гг. на основе архивных и статистических материалов.

*Валентина Шевченко***Участь одеських банкірів єврейського походження у соціальній доброчинності (др. пол. XIX – поч. XX ст.)**

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. поклали початок докорінним перетворенням в економічній і соціальній сферах життя Російської імперії, до складу якої входили й українські землі. Стрімкий розвиток капіталістичних відносин спричинив появу великого прошарку підприємців – промисловців і купців. Останні, нагромадивши значні капітали, готові були пожертвувати частину з них на вирішення гострих соціальних проблем, які становили невід'ємний атрибут нових ринкових відносин. Не були винятком і представники торгово-кредитної галузі.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії, як й Європі в цілому, банкірська діяльність зосередилася переважно в руках євреїв, які з давніх часів вирізнялися здібностями до фінансових операцій. У даному контексті Одесі належить одна з провідних ролей. Входячи до “межі осілості”, це місто відкривало великі можливості для успішного існування представників єврейської національності. Останні намагалися найповніше використати надані їм переваги, включаючись в економічне, громадське та культурне життя міста й регіону. Одним із елементів підвищення їхнього соціального статусу було благодійництво, яке окрім прагматизму, мотивувалося й релігійними почуттями.

Метою даної розвідки є визначення вкладу євреїв–банкірів м. Одеси в соціальну доброчинність, характеристика видів і форм їхньої участі в останній.

У радянський період дослідження питань благодійності не входило до кола інтересів учених. Сучасна вітчизняна історична наука зробила суттєвий крок у цьому напрямку. З'явився ряд робіт, присвячених як загальнотеоретичним питанням, пов'язаним з доброчинністю, так і окремим українським філантропам. Серед останніх слід назвати дисертаційні дослідження С. І. Поляруш, Т. М. Ніколаєвої, Ю. І. Гузенка, монографії О. М. Доніка, Т. І. Лазанської та ін. Однак в аспекті діяльності окремої соціальної групи, зокрема банкірів, означена проблема взагалі не вивчалася.

Благодійництво завжди становило одну з основ общинного життя євреїв. Однією з найдавніших його форм була допомога хворим

(відвідування та догляд за ними – “біккур холім”), оскільки згідно з талмудистським віровченням “немає закону, котрий би встояв проти необхідності рятування людського життя” (Кет., 9а) [9, с. 786]. У другій половині XIX ст. сферою здоров'я єврейського населення, яке проживало в Російській імперії, опікувалися спеціальні й практично постійно функціонуючі благодійні заклади – лікарні та товариства піклування про хворих. Переважна більшість єврейських лікарень організовувалась у містах за рахунок пожертв. Традиційно вони володіли нерухомістю й утримувалися, в основному, на кошти коробочного збору. За даними на 1898 р. на Півдні Росії налічувалося 16 таких лікарень, серед яких виділялася Одеська, що за обсягами надання допомоги хворим і капіталами поступалася лише Варшавській та Київській лікарням [9, с. 639].

Єврейська лікарня в Одесі, заснована в 1800 році, належала до закладів, утримання яких потребувало великих затрат. На відміну від міської лікарні вона була більш організованою й мала кращу репутацію. До 1850-х років її фінансування здійснювалося переважно за рахунок коробочного збору. Зміни, що відбулися у другій половині XIX ст. у психології комерційної еліти міста, яка почала сприймати лікарню як об'єкт, достойний жертвувань, суттєво позначилися на її функціонуванні. Не останню роль у цьому процесі відіграли й євреї, комерційна діяльність яких включала проведення банкірських операцій. Так, можливості лікарні розширилися із завершенням будівництва біля її головного корпусу амбулаторії на кошти нащадків одеського купця 1-ї гільдії, спадкового почесного громадянина, засновника торгового дому “Федір Рафалович і К^о” Абрама Рафаловича (1861), нової будівлі головного корпусу (1865), гідропатичного відділення, відкритого за рахунок жертв власника банкірського дому Леона Єфруссі (1874) [21, с. 187] та відділення для хронічних хворих, спорудженого на капітал банкіра Абрама Бродського (1894) [8]. Але найбільший вклад у розбудову лікарні внесла родина Ашкеназі.

Засновник торгового дому – Мойсей (Мозес) Ашкеназі – приїхав на Поділля з Європи й заснував у Могилеві-Подільському конторі, яка займалася хлібним експортом. У 1864 році він відкрив відділення в Одесі, керівництво яким у середині 1870-х передав своєму синові Євгенію. Згодом до Одеси перебрався й сам засновник фірми. Успішну торгово-кредитну діяльність Ашкеназі поєднували з

активною участю у доброчинності, найбільш помітну роль в якій відіграла Луїза Гесселівна – дружина Є. М. Ашкеназі. Її фактично вважали патронесою міської Єврейської лікарні. В пам'ять про покійного чоловіка нею були виділені 25 000 руб. на побудову дитячого відділення [6], офіційне відкриття якого відбулося в жовтні 1890 року. В “Одеському віснику” знаходимо наступну характеристику новобудови: “Побудоване приміщення справляє досить відрadne враження. В ньому 24 ліжка, ванна, кабінет ординатора тощо. Приладдя, вентиляція, словом, усе не залишає бажати нічого кращого” [13, с. 3]. Того ж року були засновані й п'ять “іменних ліжок”, які забезпечувалися облігаціями Південно-Західних залізниць на суму 11 800 руб. [3]. Значні кошти Л. Г. Ашкеназі вклала й у зведення та устаткування нових відділень і господарських будівель лікарні. Зокрема, у 1895 році вона профінансувала облаштування механічної пральні, дезинфекційної камери та кухні [7], а 1900 року – спорудження одного з найкращих у тогочасній Європі операційних павільйонів, пожертвувавши на це близько 120 000 руб. [3]. Окрім того, Луїза Гесселівна постійно надавала допомогу лікарні різноманітними речами – постільною білизною, ковдрами, одягом, меблями, обладнанням, продуктами тощо.

Добродійна діяльність родини Ашкеназі не обмежувалася лише підтримкою Єврейської лікарні. Її члени були засновниками й учасниками інших благодійних товариств медичного спрямування. Так, Л. Г. Ашкеназі певний час очолювала Товариство допомоги бідним породіллям м. Одеси, яке розпочало свою діяльність у 1879 р. На початку XX ст. воно надавало допомогу значній кількості злидених жінок, у тому числі й неюдейської віри. У 1883 році керуючим справами товариства було обрано ще одного представника банкірів, спадкового почесного громадянина, комерції радника – Озіаса Савелійовича Хаїса, який згодом став його головою. Саме під контролем О. Хаїса капітал товариства до 1885 року перевищив 15 000 руб. [21, с. 191].

Л. Ашкеназі та О. Хаїс фігурують також і серед засновників Товариства санаторних колоній та інших гігієно-дієтичних закладів для лікування й виховання слабких здоров'ям учнів бідного єврейського населення м. Одеси.

Не менш важливою формою доброчинності євреїв була й турбота про безпритульних, яка здійснювалася через створення богаділень,

будинків призиріння, притулків, нічліжок і дитячих гуртожитків (сирітські будинки, яслі).

Як і лікарня, Одеська єврейська богадільня імені імператора Олександра II входила до числа найкращих у Російській імперії. Рішення про будівництво притулку (богадільні) для призиріння 62 літніх людей прийняте єврейською общиною в 1880 році. Через два роки була створена комісія з будівництва притулку. До її складу ввійшло п'ять осіб, троє з яких – банкіри (А. Бродський, Б. Вальтх, О. Хаїс). Богадільня відкрилася в 1884 році [21, с. 189]. Десять років по тому в ній перебувало більше 100, а на початку XX ст. – більше 200 осіб [20]. Окрім відрахувань з коробочного збору та щорічних внесків, суттєву статтю її фінансування становили і пожертви. Часто практикувалося заснування “іменних ліжок” які утримувалися на відсотки з пожертвованого капіталу. Так, наприклад, 1898 р. в богадільні налічувалося 18 таких ліжок. З них за рахунок: Луїзи Ашкеназі – 2; спадкоємців Абрама та Самуїла Бродських – 2; Озіаса Хаїса – 1 [20, за 1898 г., с. 20].

Надаючи допомогу різним нужденним категоріям єврейського населення, члени общини з особливою увагою опікувалися сиротами. Досить велика кількість сирітських будинків наприкінці XIX ст. характеризувалася доброю організацією та легалізованістю. Одеський єврейський сирітський будинок завдячує своїм існуванням спадковому почесному громадянину, 1-ї гільдії купцеві Абраму Марковичу Бродському, ім'я якого на ниві благодійництва займає «одне з найвидатніших місць» [2, с. 1].

Походив він із відомої родини цукрозаводчиків, родоначальником якої був Меір Шор, котрий, переселившись на початку XIX ст. із галицького міста Броди до містечка Златополя Київської губернії, взяв прізвище Бродський. Із п'яти синів Меїра Бродського найбільш відомими стали Ізраїль – засновник відомої на всю імперію династії “цукрових королів” та Абрам – успішний торговець і банкір. У 1858 році А. Бродський залишає Златопіль і оселяється спочатку в Петербурзі, а згодом – в Одесі, де 1859 року засновує сімейну торгову фірму. Абрам Маркович вирізнявся активною участю в громадському житті Одеси. Був депутатом міської думи і членом міської управи, опікувався народною освітою й витрачав значні суми на доброчинність.

1861 року одеський рабин Швабахер висловив думку про необхідність створення притулку для дітей-сиріт. Цю ініціативу підтримав А. М. Бродський. Він фактично заснував такий заклад, подарувавши одеській єврейській общині двоповерховий кам'яний будинок, розташований по Олександрівському проспекту, з метою облаштування притулку для 20 сиріт [11, с. 738]. Відкриття сирітського будинку відбулося 9 травня 1868 року. Й оскільки на той час певні функції щодо виховання сиріт виконувала талмуд-тора, то притулок став її частиною під назвою “Сирітське відділення при Одеській талмуд-торі”. В 1871 р. під опікою останнього перебувало 42 хлопчики [14, с. 4]. Наступного року талмуд-тора, а разом із нею й сирітське відділення, об'єдналися з ремісничим училищем товариства “Труд”. У такому стані вони проіснували до 1879 року. За цей час община усвідомила необхідність створення самостійного закладу для сиріт обох статей. Реалізація такого проекту потребувала значних коштів. Вирішити проблему допоміг знову Абрам Бродський, пожертвувавши 50 000 руб. на зведення окремої будівлі [4].

Комітетом талмуд-тори був розроблений статут сирітського дому, затверджений 31 грудня 1879 р. Згідно з ним управління притулком покладалося на опікунську раду, перший склад якої обраний у 1880 р. До нього ввійшли: Р. Л. Харі – голова, Н. О. Бернштейн, М. Г. Моргуліс – члени, А. М. Бродський – довічний попечитель. О. С. Хаїс обраний кандидатом до ради.

23 березня 1880 р. відбулося перше засідання опікунської ради, в якому вона офіційно прийняла від талмуд-тори сирітське відділення з усім рухомим і нерухомим майном. Тоді ж було постановлено розпочати будівництво окремого приміщення на пожертвуванні для цих цілей А. М. Бродським кошти [15, с. 3].

Роботи зі зведення окремої будівлі для сирітського притулку розпочалися 22 червня 1880 р. і завершилися 9 серпня 1881 р. Вартість новобудови склала 72 611 руб. [15, с.4].

Спочатку жертводавцем планувалося утримання в новому закладі 75 сиріт. Однак, опікунська рада, передбачаючи неминуче розширення сирітського будинку в майбутньому, прийняла рішення про будівництво приміщення, розрахованого на 120 осіб (80 – хлопчиків і 40 – дівчаток) [18, с. 3].

До нового закладу з класами, шевською та палітурною майстернями для хлопчиків і швейною – для дівчаток, необхідними

господарськими приміщеннями були прийняті 90 сиріт віком від 6 до 12 років. У статуті притулку зазначалося, що “під час перебування вихованців і вихованок у сирітському будинку вони отримують у ньому все необхідне для життя. Моральне ж виховання дітей передбачає формування людей, корисних для суспільства та вітчизни” [10, с.158].

8 серпня 1883 р. доповненням до статуту сирітського будинку, “для ближайшего надзора за призреваемыми в женском отделении”, вводилася виборна посада попечитель ниці [15, с. 7]. Нею стала Розалія Артурівна Бродська – дружина Абрама Марковича, яка займала цю посаду багато років.

З часом кількість членів опікунської ради сирітського будинку дещо змінилася й на 1899 р. вона становила 10 осіб. По смерті Абрама Бродського в 1884 р. пост постійного попечителя займали його сини Самуїл – до 1897 р., потім – Олександр. Заходи, вжиті радою з метою створення фінансової забезпеченості закладу, виявилися надзвичайно ефективними. На 23 березня 1890 р. недоторканий капітал сирітського будинку становив 126 000 руб. цінними паперами, а кількість вихованців досягала 150 осіб (100 хлопчиків і 50 дівчаток) [15, с. 6, 4].

На початок ХХ ст. сирітський будинок перетворився на один із найвідоміших у Росії та за кордоном інститутів одеської єврейської общини, в якому виховувалося більше 200 дітей [19, с. 5]. Такому становищу закладу в значній мірі сприяли й банкірські родини, які з року в рік надавали допомогу. Остання проявлялася в різних формах – практичній діяльності членів опікунської ради, щорічних і одиничних грошових пожертвах, заснуванні стипендій (див. табл. 1), пожертвах необхідними матеріалами, речами, продуктами, іграшками тощо. Прізвища практично всіх власників банкірських установ 1870–90-х рр. можна знайти у звітах Одеського єврейського сирітського будинку в розділі “Пожертвування”. Серед них – Мойсей, Зігфريد і Луїза Ашкеназі, Абрам, Розалія, Марія, Самуїл і Олександр Бродські, Самуїл Барбаш, Ісаак Грубер, Рувин Зоншейн, Герц Люльки, Озіас Хаїс, родина Єфрусі та ін. Розміри благодійних внесків були різними й варіювали від 3 до 1 000 руб. [18, 19, 5, 1].

Добродійна діяльність одеських євреїв не обмежувалася лише рамками общини. Багато з них брали активну участь у громадському житті міста, надаючи допомогу різним верствам населення, не

залежно від віросповідання. Не винятком були і приватні банкіри. Яскравим прикладом, в даному контексті, може слугувати Одеське товариство призиріння жебраків.

Одеса – великий торговельний центр, завжди приваблювала осіб, які шукали кращої долі. Особливо наплив людських мас збільшився після проведення реформ. Переселенці, колишні селяни поповнили ряди як робітників так і бідняків та безпритульних. Перед місцевою громадськістю постала проблема забезпечення останніх дешевим житлом і необхідними для існування засобами. В останній третині XIX ст. вона набула загрозливих масштабів. Вирішенню питання сприяло створення в 1880 р. Товариства дешевих нічліжних притулків і Товариства призиріння жебраків. Практично з перших років діяльності останнього в його роботу включилися й майже всі власники банкірських установ. Однак, найбільша заслуга належить уже відомому Абраму Бродському, який пожертвував 25 000 руб. на побудову власного приміщення для притулку [16. За 1883 г., с. 6], й якого Н. О. Новосельський охарактеризував як людину, “яка не знала національного антагонізму й однаково ставилася як до своїх єдиновірців, так і до християн” [12, с. 2]. На кінець XIX ст. запасний капітал товариства досягав 40 000 руб. а кількість осіб у притулку – 375.

В 1900–1914 рр. родини Ашкеназі, Бродських, Рафаловичів, Хаїсів, Барбашів та ін. продовжили добродійну діяльність, спрямовуючи свої зусилля й кошти на вирішення нових соціальних проблем. Однією з останніх була боротьба з туберкульозом. 1911 р. за ініціативою членів-кореспондентів Міжнародної ліги боротьби з туберкульозом С. Ю. Вітте, графа М. М. Толстого та лікаря М. І. Кранцфельда створене Одеське товариство боротьби з туберкульозом. Одним із його засновників і членів правління був Зігфрід Євгенійович Ашкеназі, тодішній власник торгового (банкірського) дому [17, с. 3–4]. Членами товариства також були Л. Ашкеназі, Р. і М. Бродські, Г. Ф. і М. Ф. Рафаловичі, О. Хаїс, С. Барбаш та Р. Зоншейн. В 1912 році товариство вперше в Одесі, на зразок європейського, влаштувало день “Білої квітки”¹ Активну участь у підготовці та проведенні цього заходу взяли жінки – члени товариства.

Вкладом З. Ашкеназі було пожертвування 500 руб. на влаштування такого дня та 200 руб. – як благодійного внеску [17, с. 126].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. активним діячем одеської єврейської общини і філантропом був власник банкірської контори, купець першої гільдії Самуїл Матусович Барбаш. У 1890-х він очолював Комісію для роздачі допомог бідним євреям. Хоч комісія – досить давня структура общини, в 1889 р. її діяльність була дещо реформована. Збором пожертвувань й обліком осіб, що потребували допомоги, почали займатися одні й ті ж члени комісії, які відповідали за конкретні міські ділянки Одеси. Нова система забезпечувала видачу допомог за місцем проживання, запобігала можливості одночасного отримання допомог прохачами в декількох місцях, гарантувала їхню видачу дійсно тим хто цього потребував [21, с. 192].

1900 р. населення південного регіону Російської імперії потерпало від голоду, викликаного низьким врожаєм. На цю біду швидко зреагувала одеська інтелігенція, яка організувала масштабну надзвичайну програму соціальної допомоги. У січні було створено тимчасовий комітет по наданню допомоги голодуючому єврейському населенню Бессарабської губернії. З розширенням масштабів голоду новий орган отримав назву “Тимчасовий одеський комітет по наданню допомоги на півдні Росії євреям”. Вжиті ним заходи характеризувалися різноплановістю та ефективністю. За його ініціативи в інших містах були створені комітети та гуртки для збору пожертвувань та координації діяльності. Найвідомішим представникам общин Києва, Харкова, Миколаєва, Сімферополя, Житомира, Ростова-на-Дону, Тифлісу й інших міст Комітет надіслав звернення про підтримку голодуючих. Усі грошові надходження концентрувалися на рахунку в конторі С. Барбаша, а потім розподілялися разом із харчами на місцях. У липні одеський комітет прийняв рішення по закінченню голоду сконцентрувати зусилля на забезпеченні умов для поновлення населенням своїх занять шляхом закупівлі необхідних інструментів, товарів і надання кредитів [21, с. 199–201].

Таким чином, др. пол. XIX – поч. XX ст. ознаменувалися розмахом громадської й приватної добродійності, в яку активно включилися й євреї – власники банкірських установ. Вони брали участь у різних формах благодійної діяльності, надаючи підтримку найменш соціально захищеним верствам населення – безпритульним дітям, хворим, немічним літнім людям, дорослим, позбавленим житла

¹ “Біла квітка” – т.зв. туберкульозний день, в який влаштовувався продаж спеціальних штучних квітів – “Білої ромашки”. Всі отримані від такого продажу кошти йшли на просвітницьку діяльність і допомогу хворим на туберкульоз.

та засобів до існування. Їхня допомога мала різноманітні прояви: від заснування товариств й участі в них – до посильних внесків під час добродійних акцій. Однак практично кожен член банкірської родини вважав своїм обов'язком участь у цій справі. Яскравим прикладом тому є списки членів багатьох благодійних організацій м. Одеси.

Література

1. Белоусова Л. Интеграция евреев в российское сословное общество: почетные граждане города Одессы еврейского происхождения // http://www.moria.farlep.net/ru/almanah_05/01_02.htm.
2. Ведомости Одесского градоначальства. – 1884. – № 229 (18 октября).
3. Губарь О. Призрачное величие // http://www.moria.farlep.net/ru/almanah_04/01_05.htm.
4. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 2. – Оп.1. – Спр. 1171.
5. Там само. – Ф. 16. – Оп.108. – Спр.34.
6. Там само. – Спр.41.
7. Там само. – Спр.50.
8. Там само. – Спр.57.
9. Еврейская энциклопедия / Под общей ред. д-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. – Т. 4. – СПб., [б.г.].
10. Котлер И. Очерки по истории евреев Одессы. – Иерусалим, 1996.
11. Одесса 1794–1894. – Одесса, 1895.
12. Одесский вестник – 1884. – № 230 (19 октября).
13. Одесский вестник. – 1890. – № 267 (11(23) октября).
14. Одесский еврейский сиротский дом. 9 мая 1868 г. – 9 мая 1893 г. – Одесса, 1893.
15. Отчет о десятилетней деятельности Попечительного совета Одесского еврейского сиротского дома с 23 марта 1880 года по 23 марта 1890 года. – Одесса, 1890.
16. Отчет о деятельности общества призрения нищих в г. Одессе. – Одесса. – За гг. 1882–1893, 1896.
17. Отчет о деятельности Одесского общества борьбы с туберкулезом за годы 1911–1912-й. – Одесса, 1913.
18. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1880 г. – Одесса: Рус.тип. (Исакович), 1881.
19. Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1898 г. – Одесса, 1899.
20. Отчет Одесской еврейской богадельни имени императора Александра II. – Одесса. – За гг. 1891–1902.

21. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904. – Москва, 2002.

Резюме

Шевченко Валентина *Участь одеських банкірів єврейського у соціальній добродійності (др. пол. XIX – поч. XX ст.)*

В статті аналізується вклад євреїв–банкірів м. Одеси в соціальну добродійність, характеризуються види і форми їхньої участі в останній. Досліджується благодійництво, яке завжди становило одну з основ общинного життя євреїв. Однією з найдавніших його форм була допомога хворим. Автор розкриває особистості головних меценатів благодійних акцій. Висвітлюється історія створення лікарень, богаділень, будинків призиріння, притулків, нічліжок і дитячих гуртожитків (сирітські будинки, яслі). Приділяється увага діяльності єврейської спільноти у вирішенні нових соціальних проблем, а саме боротьби з туберкульозом, голодом тощо.

Таблиця 1
 Стипендії, засновані євреями – власниками банківських домів і контор та членами їхніх родин в Одеському єврейському сирітському будинку з 1880 по 1899 рр. [14, с. 62–63; 19, с. 37–38; 5].

Засновник	Подія, на честь якої заснована стипендія	Рік заснування	К-сть стипендій	Сума пожертви (руб.)
Абрам Маркович Бродський, син	Пам'яті покійної матері Маріам-Еллі Бродської	1882	1	2 000
Євгеній Апхеназі, син	Пам'яті покійного батька Мозеса Нафтаїловича Апхеназі	1887	1	2 000
Юлія, Карл, Ігнатій Єфрусі та Фанні Канн, спадкоємиці	Пам'яті покійної Мінні Єфрусі	1888	1	2 000
Луїза Апхеназі, дружина	Пам'яті покійного Євгенія Мойсейовича Апхеназі	1890	1	2 000
Озас Савелійович Хаїс, батько	Весілля доньки Елми	1890	1	2 000
Зігфрід Євгенійович Апхеназі, брат	Пам'яті покійного Гавриїла Євгенійовича Апхеназі	1893	1	2 050
О.С. Хаїс, батько	Весілля сина Альфреда	1896	1	2 000
Амалія С. Ліпман-Вульф, донька	Пам'яті постійного помічника сирітського будинку Самуїла Абрамовича Бродського	1897	3	10 000

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Марина Григор'єва

Загальна характеристика джерел з історії студентських земляцтв університетів України другої половини XIX – початку XX ст.

Прототипи студентських об'єднань за земляцькою ознакою виникли в російських університетах протягом першої половини XIX ст. Під назвою «земляцтво» вони почали створюватися у 60-ті роки; їх розквіт припав на 70-ті – 80-ті роки XIX ст. На рубежі століть спостерігалось зменшення активності в діяльності цих організацій, яке з осені 1905 р. змінилося їх бурхливим відродженням. Проіснували земляцтва до 1917 р. [2, с. 138].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії не було жодного вищого навчального закладу, за виключенням привілейованих, «закритих», де б не діяли земляцтва. Ці організації об'єднували групи студентів-земляків та отримували назви або за губернією (петербурзьке, новгородське, псковське та ін.), або за великим регіоном (сибирське, закавказьке, прибалтійське та ін.), або за повітовим містом (ржевське, кронштадтське, нарвське та ін.), або за національною ознакою (українське, грузинське та ін.) [2, с. 138].

За назвами земляцтв, а в них відбилися назви фактично всіх російських губерній, губернських та багатьох повітових міст, можна робити висновки про ступінь інтегрованості окремих територій в імперську систему вищої освіти. За ними ж можна визначити основні міграційні потоки випускників середньої школи. Назви одних зустрічалися фактично в усіх вищих навчальних закладах, мережа інших була менш розвинутою, треті зустрічалися лише інколи [2, с. 138].

Земляцтва являли собою російське інституційно-молодіжно-інтелегентське явище, яке органічно вкоренилося в студентському середовищі. Вони стали результатом, з одного боку, російської територіальної безкрайності, що надовго розлучала студентів з рідною домівкою, а з іншого – бідності значних студентських мас. Ці два фактори і визначили необхідність в інституції, яка б надавала

студенту, який приїхав з іншого регіону, моральну, за допомогою спілкування з земляками, та матеріальну підтримку [1, с. 45].

Не дивлячись на те, що діяльність земляцтв охоплювала практично всі сфери життя студентства, сьогодні широко (хоча й однобічно) дослідженою залишається лише їх політична діяльність. Якщо звернутися до радянської історіографії, то вона змальовувала студентські земляцтва означеного періоду як такі, що займалися, переважно, революційною діяльністю (цікаво, і про це зазначається в літературі, що членом земляцтва у свій час був В. І. Ленін). Очевидно, що у центрі уваги радянських авторів була лише радикально налаштована частина університетського студентства. Безумовно, такий погляд не можна не визнати обмеженим. Праці дослідників радянського періоду, присвячені студентству, відрзнялися описовістю та домінуванням ідеологічного підходу. Дореволюційне студентство в них розглядалося, в основному, як певна група, яка мала сміливість протистояти самодержавству, захищаючи власні права – як академічні, так і політичні. Крім того, не було жодної спеціальної праці, присвяченої саме студентським земляцтвам.

Зрушення у вивченні історії студентських земляцтв відбулися вже в пострадянський період. Пов'язані вони, значною мірою, з ім'ям А. Є. Іванова, який є автором трьох змістовних монографій з історії російського студентства. Одна з цих монографій містить окремий розділ, присвячений земляцтвам [1]. Крім того, на увагу заслуговує його стаття, присвячена цій же проблемі [2]. Історію студентства України останніми роками досліджують Н. М. Левицька [4], Т. А. Стоян [5] та інші. Але діяльність студентських організацій університетів України і, зокрема, земляцтв залишається вивченою однобічно. Значною мірою, це пов'язано з недостатньою увагою до джерельної бази.

У другій половині XIX – на початку XX століття можна виділити три суспільні групи, кожна з яких сформувала окремий комплекс історичних джерел з проблем студентських організацій в цілому, і земляцтв, зокрема. До них належать урядові кола, університетська професура, а також самі студенти. Дослідження та співставлення комплексів джерел, сформованих означеними групами, є досить перспективним та актуальним завданням, особливо враховуючи існування значної джерельної бази для вивчення даної проблематики

(велика кількість мемуарів, публіцистичних статей, матеріали поліцейського розшуку, діловодна документація і т. д.).

До урядового комплексу джерел з історії студентських земляцтв університетів України можемо віднести законодавчі акти (університетські статuti та правила, урядові накази та циркуляри), діловодну документацію, документи поліцейського розшуку тощо.

Документи органів державної охорони свідчать, що земляцтва мали «яскраве політичне забарвлення». Їх мета полягала в тому, щоб орієнтувати студентів у складному політичному житті, представляти інтереси студентів перед адміністрацією та професорським корпусом. Уряд сприймав земляцтва, як і інші організації студентів, з величезною неприязню та часто бачив в них загрозу для державного політичного курсу. Це спричинило заборону студентських об'єднань. Земляцтва як «неблагонадійні» організації були заборонені у 1871 р. [2, с. 139]. Чисельні документи поліцейського розшуку свідчать про те, що уряд намагався якомога більш пильно стежити за діяльністю як земляцтв, так і інших студентських організацій. Загалом, урядова політика була спрямована на обмеження, а то й заборону діяльності земляцтв, і дії влади на всі сто відсотків відповідали цій доктрині.

Комплекс джерел з історії земляцтв, сформований професурою та університетським начальством, включає в себе здебільшого публіцистику та звіти перед органами влади. Влада постійно вимагала від університетського начальства звіти про діяльність студентських організацій в цілому і земляцтв зокрема. До цих звітів мала входити інформація щодо діяльності та складу земляцтв, їх статuti.

Адміністрація Харківського університету надавала цю інформацію в досить розгорнутому вигляді. Список земляцтв, зареєстрованих Радою Харківського університету (на 1910 р.), містить назви 49 організацій. Серед них – Белгородське, Катеринославське, Сумське, Тамбовське, Рязанське, Павлоградське, Подольське, Полтавське, Маріупольське, Донське, Чернігівське, Саратовське, Бердянське, Астраханське та інші земляцтва [9, с. 30].

Поряд із цим список легалізованих студентських гуртків та організацій Київського університету (на 1911 р.) налічував лише 11 назв, і серед них було лише 1 земляцтво (Кавказьке) [7, с. 63]. Хоча, як розуміємо, кількість студентських організацій в цілому, та земляцтв зокрема, була значно більшою.

У відповідь на подання начальника жандармського управління щодо діяльності земляцтв Новоросійського університету його ректор відповідав: «... в Новоросійському університеті організації, що мають назву «земляцтв» зі статутами, затвердженими навчальним керівництвом не існують і в моєму розпорядженні не має жодних статутів таких організацій» [6, с. 32].

Як бачимо, на 1910 р. найбільша кількість земляцтв була зареєстрована у Харківському університеті. Як очевидно, це свідчить про досить ліберальне ставлення університетського начальства Харківського університету до студентських організацій, яке сприяло тому, що студенти офіційно реєстрували свої об'єднання. Крім того, можна зробити висновок, що діяльність харківських земляцтв відрізнялась значно меншою політизованістю, ніж це було в Києві та Одесі. Можливо, саме тому земляцтва Харківського університету не боялися реєструвати свою діяльність.

Відзначимо, що у своїх звітах ректори університетів говорили лише про діяльність зареєстрованих організацій, хоча ніщо не заважало їм доповідати й про діяльність нелегальних земляцтв, яка, як очевидно, не могла хоча б частково не знаходитися в їхньому полі зору. З одного боку, це пояснюється усвідомленням університетським начальством того факту, що дотримання прав студентської корпорації є необхідною складовою автономії університету, а з іншого боку, небажанням нести відповідальність за діяльність цих організацій. Показовою в даному контексті є позиція ректора Харківського університету М. О. Куплеваського: «Оскільки мета університету розвиток наук взагалі ..., то університет має з різного ряду закладів, що влаштовуються в його стінах, надавати перевагу тим, що мають значення для студентів взагалі, а не для тієї чи іншої спеціальної групи... Різного роду земляцтвам та національним союзам університетські правила лише не мають чинити перешкод, однак дозволяти їх організацію та спостерігати за правильністю їх дій ні в якому разі не може бути покладено на університети» [3, с. 15].

Більш ліберальною була позиція ректора Київського університету, який у представленні на ім'я попечителя Київського учбового округу писав: «Саме знайомство з дійсними потребами товаришів – з матеріальною проблемою, яка має місце серед їх більшості, а також зближення їх між собою на ґрунті чисто товариських стосунків може прямо відволікати членів земляцтв від

занять політикою» [8, с. 61]. Крім того, ректор визначав й інший позитивний бік існування земляцтв: «Діяльність студентських земляцтв може бути корисним додатком до діяльності університетської та приватної благодійності, оскільки земляцтва збирають кошти для допомоги (шляхом внесків, пожертв і т. ін.) та мають змогу точно виявити тих зі своїх товаришів, які найбільше потребують допомоги» [8, с. 62].

В цілому, позиція професури та університетського начальства щодо діяльності студентських земляцтв відрізнялась поміркованістю та визнанням користі від їхньої діяльності.

Студентський комплекс джерел з історії земляцтв складається, в основному, зі статутів цих організацій та їх внутрішньої документації. Статуту земляцтв мали самостійний характер, тобто походили зі студентського середовища. Поряд із цим вони мали бути затвердженими університетським начальством. Однак затверджувалися не всі статуту, оскільки значна частина земляцтв діяла неофіційно, нелегально або полунелегально. Обсяг статутів був порівняно невеликим – в основному, вони містили 2 – 5 сторінок тексту.

За своїм первісним призначенням земляцтва були не лише організаціями матеріальної взаємодопомоги, але й товариськими регіонально-культурними співтовариствами. В земляцьких статутах неодмінно містилась ідея, що мета земляцтв полягає не лише в полегшенні матеріальних проблем студентів, але і в їх морально-психологічній підтримці, у створенні міжособистісної духовної взаємодії земляків на основі спільних справ – благочинних, культурно-просвітницьких, науково-гурткових [1, с. 66].

Земляцтва мали на меті, в основному, моральну та матеріальну допомогу своїм членам. Якщо більш конкретно, то зокрема, Белгородське земляцтво Харківського університету мало на меті:

- надання членам земляцтва матеріальної підтримки шляхом грошових позик;
- пошук тимчасової роботи для своїх членів;
- сприяння саморозвитку членів земляцтва [9, с. 47].

В статуті Луганського земляцтва Новоросійського університету мету його діяльності було сформульовано більш коротко: «Земляцтво має на меті обслуговувати духовні та матеріальні потреби своїх членів» [6, с. 26].

Члени земляцтв поділялись на категорії – дійсні та почесні [9, с. 52], в деяких земляцтвах (наприклад, Белгородське земляцтво Харківського університету) існувала ще одна категорія – змагальні члени. Земляцтва мали чітку структуру, до якої входили різноманітні бюро та комісії (наприклад, бюро для найму квартир, комісії для влаштування лекцій та вечорів, каси взаємодопомоги).

Головною статтею прибутків земляцтв були благодійні заходи розважального характеру – спектаклі, концерти, концерти-бали, танцювальні вечори, лекції, що в сукупності мало назву «вечори», оскільки всі означені заходи проходили увечері [2, с. 143].

За рахунок отриманих коштів земляцтва розподіляли серед своїх членів короткострокові та довгострокові позики, якими мали право користуватися лише дійсні члени [9, с. 49].

Часто земляцтва мали свої штемпелі. На них були написи з назвами земляцтв. Зокрема, у 3-му пункті статута Орловського земляцтва Харківського університету зазначено: «Орловське земляцтво має свій штампель з написом: «Орловське земляцтво студентів Харківського університету» [9, с. 58].

Як розуміємо, студентство позитивно сприймало існування земляцтв та брало активну участь в їх діяльності. Достатньо показовим є той факт, що земляцтва, до яких входило досить багато студентів, мали чітку структуру та широкі функції. Це свідчить про високий рівень самоорганізації студентства.

В цілому, масив джерел з історії студентських земляцтв університетів України другої половини XIX – початку XX століття є досить насиченим та різноманітним. В його рамках можна виділити три комплекси, що формують три точки зору на проблеми діяльності цих організацій – урядову, викладацьку та студентську. Зрозуміло, що ці точки зору не співпадали між собою. Мета та функції земляцтв по-своєму розумілися представниками кожної з означених груп. Це доводить, що діяльність студентських земляцтв не можна сприймати однозначно, необхідним і можливим є її більш глибокий та прискіпливий аналіз на основі джерельної інформації.

Література

1. *Іванов А. Е.* Студенческая корпорация России в конце XIX – начале XX в.: опыт культурной и политической самоорганизации. – М., 2004.
2. *Іванов А. Е.* Студенческие землячества в России (конец XIX – начало XX в.) // Отечественная история. – 2000. – №5.

3. *Куплеваский Н. О.* Вопрос об организации студенчества университетов. – Харьков, 1901.

4. *Левицька Н. М.* Студентство України в кінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.

5. *Стоян Т. А.* Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999.

6. ЦДІА. – Ф. – 268. – Оп. 1. – Д. 545.

7. ЦДІА. – Ф. – 275. – Оп. 1. – Од. 36. 2613.

8. ЦДІА. – Ф. 442. – Оп. 858. – Д. 343.

9. ЦДІА. – Ф. 705. – Оп. 1. – Д. 490.

Резюме

Григор'єва Марина *Общая характеристика источников по истории студенческих землячеств университетов Украины второй половины XIX – начала XX века.*

В статье делается попытка освещения основных особенностей различных видов исторических источников по истории студенческих землячеств Российской империи второй половины XIX – начала XX века. Дается характеристика трех основных комплексов источников по данной проблеме – правительственного, преподавательского и студенческого.

Алла Ігнат'єва

Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М. П. Драгоманова

Видатний мислитель, публіцист і громадський діяч, М. П. Драгоманов залишив помітний слід не лише в українській, але й у слов'янській культурі в цілому. Він став відомим у світі завдяки насамперед дослідженням українського фольклору (в межах загальнослов'янської народної творчості) та літератури, а також працям, присвяченим аналізу політичних та культурних зв'язків, що історично склалися між Україною, Росією та Польщею. Однак слава історика-славіста й етнографа, а також автора оригінальних суспільно-політичних концепцій затьмарила «іншого Драгоманова» – Драгоманова як дослідника історії Римської імперії. Хоча саме з римською історією, з розробкою її загальних й конкретних питань пов'язане становлення М. П. Драгоманова як ученого.

Слід зазначити, що діяльність М. П. Драгоманова-антикознавця не залишилася непоміченою. На його внесок у розвиток антикознавства зважали такі видатні дослідники давньої історії, як В. П. Бузескул [1, с. 201–202] і М. О. Машкін [7, с. 54]; позитивні відгуки знаходить спадщина М. П. Драгоманова також в історіографії останніх десятиліть [5, с. 138; 15, с. 214–215]. Але предметом ґрунтовного дослідження антикознавча спадщина М. П. Драгоманова досі не ставала. В даній статті ми спробуємо якоюсь мірою закрити цю «білу пляму», в чому й полягає її актуальність.

У 1859–1863 рр. М. П. Драгоманов навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету, а після його закінчення залишився працювати на кафедрі загальної історії. Його пробні лекції «Про становище жінки у першому столітті Римської імперії» та «Державні реформи імператорів Діоклетіана та Константина» були опубліковані в «Киевских университетских известиях». У 1864 р. М. П. Драгоманов захистив дисертацію *pro venia legendi* (на право викладання) «Імператор Тіберій» і з 1865 р. читав курс давньої історії Сходу, Греції та Риму.

Головним його дослідженням з історії античності, імовірно, є видана в 1869 р. магістерська дисертація М. П. Драгоманова «Питання про історичне значення Римської імперії та Тацит», яку він захистив у 1870 р. Цей твір є цінним історіографічним дослідженням, що містить детальний огляд роздумів про Імперію, які виникали протягом тривалого періоду – з моменту її встановлення до середини XIX ст. [15, с. 215].

Особливо цікавими є погляди на Імперію, її роль та значення самих давньоримських істориків. Ці погляди, як зазначає М. П. Драгоманов, «майже цілковито відображені й у творах нових європейських письменників» [4, с. 89]. Слід зазначити, що загальна думка давніх авторів про різні періоди римської історії, за М. П. Драгомановим, зводиться до такого: ці уявлення «надзвичайно несприятливі» для доби громадянських воєн та Імперії, що «вистекала з неї», і навпаки, «надзвичайно сприятливі для найдавніших часів узагалі та часів старої республіки зокрема» [4, с. 91]. Подібні міркування римлян пояснюються своєрідною «філософією історії давніх», найважливішою доктриною якої є уявлення про поступове погіршення життя людей, що обумовлювалося покаранням богів за відмову коритися їх волі, за посилення пихи, падіння моралі,

примноження вад [4, с. 38]. Метою статті є аналіз оцінки, яку дав М. П. Драгоманов судженням давніх істориків про Імперію, висвітлення його погляду на підстави для таких міркувань. Крім того, необхідно зрозуміти, з яких позицій вчений розбирав положення давніх істориків, що він вважав обґрунтованим у їхніх висновках, а що, навпаки, далеким від істини.

Ідеалізація минулого, найдавніших римлян, уявлення про поступовий занепад моралі формували своєрідні погляди римських істориків на сучасне їм суспільство та державу. М. П. Драгоманов підкреслює, що з такими загальними уявленнями «погляд на теперішнє не міг бути світлим у римських письменників: усі вони, дійсно, більшою мірою песимісти». «Підвалини» ж для їхнього песимізму – для невдоволення сучасністю – «можуть бути піддані суворій критиці» [4, с. 54].

Головною вадою, на яку скаржаться майже всі римські автори, виступає «розкіш». Стародавні ж чесноти – простота життя й поміркованість, відсутність розбещеності – «мали в очах римських письменників особливу ціну тому, що римляни вважали, нібито від них власне й походить колишня велич Риму» [там само]. М. П. Драгоманов відмічає, що в скаргах на розкіш і занепад простої давньої моралі «є, звичайно, багато суттєвого, хоча багато цілком випадкового, занадто узагальненого, а ... чимало, достатньо загального, перебільшено»; головне ж – «ті риси, на які скаржаться ... моралісти, належать майже виключно до життя столиці, й переважно аристократії та двору, а зовсім не можуть слугувати відображенням життя провінцій» [4, с. 55]. Так, у Тацита читаємо про те, що «дедалі частіше залучувані до сенату нові люди з муніципіїв, колоній та навіть провінцій принесли з собою звичну для них заощадливість, і хоча чимало серед них, завдяки таланту чи старанності, до старості накопичували багатство, вони зберігали тим не менше колишні нахили» [10, III, 55].

М. П. Драгоманов стверджує, що скарги на втрату політичної свободи – порівняно зі скаргами на вади та розкіш – відступають у римських істориків на другий план [4, с. 56]. Взагалі, він уважає, що послідовні республіканські переконання, «є річ, значно більше нав'язана давнім римлянам новими письменниками, ніж та, яка була в дійсності»; при цьому, «якщо відкласти скарги на жорстокість окремих осіб з імператорів», виявиться, що «давні мальконтанти були

значно більше невдоволені втратою старих привілеїв, піднесенням нових людей, а особливо ... зміною моралі й способу життя, ніж зміною політичної конституції, яка відразу не була надто помітною» [4, с. 56]. Цікаво, що в римських істориків не помітно «майже жодної ворожнечі» до найдавнішої доби їхньої держави, коли Римом керували царі, але спостерігається «більша симпатія» - саме тому, що «цей час був часом доброї старої моралі» [4, с. 57]. Взагалі, коли заходила мова про відновлення колишньої моралі, римські мислителі не зупинялися перед «побоюванням порушити політичну свободу, про уявну вже й говорити немає чого», тобто «були значно більшою мірою моралістами-педагогами, ніж політиками» [там само].

Погляд римських істориків на Імперію багато в чому залежить від «виroku» над попередньою щодо її встановлення добою, тому на прикладі творів Саллюстія М. П. Драгоманов розбирає думки та висновки давніх моралістів про становище Римської держави в період громадянських воєн. У поясненнях суспільних заворушень, які були подані Саллюстієм у «Змові Катіліни» (соціальні протиріччя розглядаються римським істориком як результат занепаду моралі, примноження вад і злочинів, до яких призводила наростаюча жадоба грошей та влади) уміщено, на думку М. П. Драгоманова, «дуже мало політичного елементу». З точки зору вченого, всі розмірковування Саллюстія про користь бідності й «почесність поміркованості», про шкоду щастя й багатства перенесені «прямо з приватного життя на публічне» - і «тут виявляються достатньо наївними». М. П. Драгоманов підкреслює, що головною метою «старого римлянина» була воєнна слава та «розширення меж вітчизни». «Не можна ж ... укривати вітчизну славою - і в той же час не розширювати межі її володінь» [4, с. 71]. Безперечно, що «різниця, яку бачили давні моралісти у минулих та пізніших завоюваннях, відсутність нібито грабунку в минулих ... існувала лише для давніх, котрі нав'язували пращурам різноманітні чесноти» [4, с. 72]. Хибною є, на думку М. П. Драгоманова, й «така паралель минулих і пізніших завоювань, начебто минулі піклувалися лише про збагачення республіки, а нові - про власне». Справедливість цього висновку доводять «величезні внески переможців Греції та Сходу до громадської скарбниці та величезні громадські будівлі, які створювалися в останній час республіки» [4, с. 77-78]. Відносно розкоші, на яку скаржиться Саллюстій, М. П. Драгоманов пише, що,

звичайно, величезні суми, «награбовані римлянами», не могли «не спричинити» її, як і «різного роду бешкетів». «Але вся біда була зовсім не в тому, що римська держава збільшувалася, а римляни збагатилися» [4, с. 78]. М. П. Драгоманов упевнений, що багатство саме собою не є «джерелом бідувань та вад». Головне ж «джерело неспокою» він бачить не в тому, що Римська держава була «великою та багатою», а в тому, що «в ній права не були рівномірно розподілені». Саме «нерівномірність» наділеності правами римських громадян, союзників і провінціалів ускладнила, як пише М. П. Драгоманов, «внутрішнє й міське питання, питання пролетаріату»; «на римське суспільство чекала або реформа, або революція» [4, с. 79]. Оскільки римляни мали міцне переконання щодо «непогрішимої досконалості» давніх установ, держави батьків, «чесні, але вперто консервативні люди» (наприклад, Катон, Цицерон), навіть бачучи заворушення, продовжували вихвалити «старий устрій». Тому, на думку М. П. Драгоманова, «справа зрівняння» не могла йти «ані спокійно - реформаційним шляхом, ані навіть відверто революційним». «Переворот» пішов «на чолі з честолюбцями»: «за питанням міського пролетаріату, піднятого Тиберієм Гракхом, висунулося з часів Гая Гракха та Лівія Друза питання про зрівняння прав союзників, з часів Катіліни стали вимагати для себе прав римського громадянства й провінціали - і поступово, завдяки Цезарям, отримали його» [4, с. 79-80]. Цей «соціальний» - «справедливий» - бік руху зовсім не помітили, як гадає М. П. Драгоманов, римські історики «у добі громадянських воєн та імперії» [4, с. 80].

Отже, для римських авторів, на думку М. П. Драгоманова, характерна не «політично-соціальна», а «приватно-моралістична» точка зору на історичні явища та епохи [4, с. 81]. Такий консервативний і «педагогічний» погляд «римських письменників на епоху громадянських воєн не лише був причиною того, що ці письменники не зрозуміли внутрішнього смислу громадянських воєн та імперії, що витекла з них, але навіть справляв шкідливий вплив на практичний хід справ у державі» [4, с. 84]. Це положення підтверджують два «листи» Саллюстія до Юлія Цезаря, в яких римський історик, даючи поради «фактичному правителю», звертає його увагу «зовсім не на основний бік питання» [4, с. 84]. Відзначаючи у цих «політичних брошурах» деякі корисні

пропозиції – наприклад, збільшення кількості громадян (тобто надання прав римського громадянства транспаданцям), перебудову судів, зміну системи голосування в сенаті – М. П. Драгоманов називає їх приватними заходами й підкреслює, що Саллюстій зупиняється переважно не на них. Перед римським істориком «все ж таки маячать чесноти давньої республіки та пращурів», тобто Саллюстій передусім «має бажання відновити колишню добру мораль» [4, с. 85]. Тому він і пропонує Цезареві «сентиментальну мету»: обмежити розкіш, знищити вади, підвищити значення моральних чеснот. Такі висновки М. П. Драгоманова потребують деякого уточнення. Пізніші дослідники творчості Саллюстія зходяться на думці, що так звані листи його до Цезаря суттєво відрізняються один від одного внутрішнім змістом, програмною основою [12, с. 333 – 334; 13, с. 101; 2, с. 151]. Якщо перший за часом написання лист¹ містить у собі певну програму реформ, – яка відповідає, щоправда, загальному моралістичному духові листа, але одночасно має практичну скерованість, – то наступний лист має значно більш відсторонений, абстрактний характер, містить багато моралістичних розмірковувань та замало пропозицій конкретного змісту [12, с. 336]. Отже, стосовно пізнішого листа згадані вище розмірковування М. П. Драгоманова можна вважати правомірними. Однак не можна погодитися з тим припущенням дослідника, начебто проекти реформ, які висунув Саллюстій у більш ранньому листі, не є для останнього суттєвими та відступають на другий план щодо теоретичного піклування про моральний стан сучасників, інакше кажучи, з тим твердженням М. П. Драгоманова, що Саллюстій ставить перед Цезарем «сентиментальні», абстрактні, розпливчасті завдання. Навпаки, через ці проекти викладено певну політичну програму, яка відбиває погляди самого Саллюстія й деяких кіл римського суспільства, їхнє ставлення до Цезаря та покладені на нього сподівання, пов'язані з поверненням стабільності та упевненості в завтрашньому дні [14, с. 14]. Розраховуючи, що за допомогою запропонованих заходів

розхитана мораль громадян буде відновлена, Саллюстій розглядає їх як необхідні засоби на шляху до високої мети.

Як бачимо, давні моралісти вимагали від державних діячів ухвалення заходів, скерованих на покращення моралі, викорінювання вад. Тому Августа, який узяв на себе «роль відновлювача старого Риму», римська література вустами Горація, Вергілія, Овідія «піднесла ... до небес» [4, с. 85]. Спроби Августа «відновити» давню мораль, релігійні звичаї, «обмежити витрати» викликали схвалення й римських істориків, які «значно більшою мірою були задоволені, ніж невдоволені» часом його принципату [4, с. 86]. Не кажучи вже про офіційних авторів, навіть Тацит, якого М. П. Драгоманов називає «зовсім не послідовним республіканцем», «має небагато слів» проти доби Августа [4, с. 56]. Дійсно, Тацит, не може відкидати того, що встановлення імперії було покликано необхідністю встановлення порядку в Римській державі, «втомленій громадянським розбратом» [10, I, 1]. На початку «Історії» він відмічає, що після битви біля Акція «в інтересах спокою та безпеки» всю владу довелося зосередити в руках однієї людини» [11, I, 1]. Тацит, як висловився І. М. Гревс, «у трагічному нерозумінні» зупиняється перед визнанням неминучості «єдиновладдя» для свого часу [3, с. 210]. Але Імперія не мала для нього «того характеру народної величі, яким сповнена історія Риму до занепаду республіки». «Великі люди, якими ... піднісся Рим, стали рідкісними, а ті, які у минулий час могли б прикрасити своє ім'я народною славою, не мали тепер для себе гідної царини і більшою мірою падали жертвами» терору імператорів, «ворожих до доблесті» [8, с. 163]. Ця громадянська доблесть (virtus), одна з найважливіших чеснот раніших римлян, втратила будь-який сенс, «коли стерлася різниця між Римом і світом, і Рим не лише в адміністративно-політичному, а потім і в ідеологічному відношенні, але безпосередньо, у повсякденній свідомості кожного розчинився у космополітичній імперії» [6, с. 184]. Саме розбіжності між моральними цінностями пращурів, ідеалами Рима-полісу та новою дійсністю є причиною невдоволення Тацита імперією, не дивлячись на розуміння необхідності встановлення її для держави таких величезних розмірів, як римська, на розуміння переваг «римського миру».

Таким чином, підставою для суджень римських істориків про Імперію та епоху громадянських воєн, що призвели до її

¹ Слід відзначити, що розташування листів Саллюстія до Цезаря у ватиканському рукописі, яке зазвичай зберігається у друкованих виданнях, не відповідає їхній хронологічній послідовності: поставлений у рукописі на друге місце лист є більш раннім (саме його ми будемо розуміти під першим листом) відродження Римської держави.

встановлення, є співставлення сучасної їм дійсності з життям римської громадянської общини давніх часів, з мораллю та ідеалами пращурів. Такі міркування, такий консервативний, «моралістичний» погляд на історію М. П. Драгоманов охарактеризував як «стародумство римських письменників» [4, с.89]. Дійсно, ідеал державного ладу більшості римських мислителів знаходився в минулому – ним була та «стара» Республіка, громадяни якої, на глибоке переконання давніх істориків, відзначалися звитягою, повагою до громадського ладу, твердістю характеру та високою мораллю. Але поступово – зі збільшенням розмірів держави, накопиченням багатств – колишні чесноти починають тьмяніти, поступаючись місцем різноманітним вадам, які є родючим ґрунтом для злочинів, передумовою соціального розбрату. Уявлення про «занепад моралі», тобто відхід від давніх моральних засад, від традицій, є основою загальної песимістичної налаштованості римських істориків стосовно теперішнього. У цьому, за М. П. Драгомановим, полягає головна причина їхнього невдоволення Імперією.

Література

1. Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века. – Л., 1931.
2. Горенштейн В. О. Гай Саллюстий Крисп // Саллюстий Крисп, Гай. Сочинения / Пер. В. О. Горенштейна. – М., 1981.
3. Гревс И. М. Тацит. – М.; Л., 1946.
4. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – Ч. 1. – К., 1869.
5. Историография античной истории / под. ред. В. И. Кузищина. – М., 1980.
6. Кнабе Г. С. Корнелий Тацит: Время. Жизнь. Книги. – М., 1981.
7. Машкін М. О. Історія Стародавнього Риму. – К., 1952.
8. Модестов В. И. Тацит и его сочинения: Историко-литературное исследование. – СПб.
9. Саллюстий Крисп, Гай. Сочинения / Пер. В. О. Горенштейна. – М., 1981.
10. Тацит, Корнелий. Анналы // Сочинения: В 2 т. / Пер. А. С. Бобовича и Г. С. Кнабе. – Л., 1969. – Т. 1.
11. Тацит, Корнелий. История // Сочинения: В 2 т. / Пер. А. С. Бобовича и Г. С. Кнабе. – Л., 1969. – Т. 2.
12. Тронский И. М. «Послания» Саллюстия // УЗЛГУ. – Серия филологических наук. – Вып.13. – Л., 1948.

13. Утченко С. Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения республики. – М., 1952.
14. Утченко С. Л. Юлий Цезарь. – М., 1972.
15. Фролов Э. Д. Русская наука об античности: Историографические очерки. – СПб., 1999.

Резюме

Ігнат'єва Алла *Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М. П. Драгоманова.*

В статті предпринята попытка дати аналіз антиковедческому наследию М. П. Драгоманова, до сих пор не получившему детального анализа в историографии. Поднятая М. П. Драгомановым проблема влияния «философии истории древних» на суждения античных авторов об Империи и выводы, к которым приходит исследователь, представляют научный интерес и в наши дни.

Ганна Калініченко

Земельна громада УСРР в історіографії

Актуальність теми зумовлена посиленням інтересом громадськості до становища українського селянства – основи української нації. Брутально проведена більшовиками суцільна колективізація, розкуркулення, голодомори призвели до розселення і виморення села. З відродженням української державності кризовий стан українського селянства не припинився. Великі сподівання на становлення фермерського (селянського) господарства поки що не справдилися. На селі спостерігається процес створення великих приватновласницьких господарств, де працюють наймити, а селянство продовжує перебувати у глибокій кризі. У цій скруті може бути корисним досвід земельної громади – самодіяльного земельно-господарського об'єднання всіх селянських господарств, що діяла в УСРР у доколгоспний період. Умови сільськогосподарського виробництва і побуту спонукували селян об'єднувати зусилля для використання певних робіт разом, громадою. В той же час, селянські двори залишалися цілком самостійними господарськими одиницями, дуже вдало поєднувалися особистий і громадський інтереси, відкривалися перспективи

для поступу всіх селянських господарств, вони не розселялися, не зникали. Такий поземельний інститут на селі вкрай необхідний для збереження селянства. Таким чином, необхідність вивчення діяльності земельної громади цілком очевидна.

Історію вивчення земельної громади УСРР потрібно розділити на кілька етапів, кожний з яких якісно відрізнявся один від одного.

Перший етап – це 1920-ті роки, коли земельна громада була живим і дієвим поземельним інститутом. Авторами робіт на цьому етапі були працівники земельних установ, землеміри, агрономи, партійно-радянські функціонери. Професійних істориків серед них не було. Це наклало відбиток на характер цих робіт. Автори ставили перед собою цілком практичні завдання – розповісти громадськості про земельні громади, їх права та обов'язки. Так, відомий в 1920-х роках в УСРР землеустрійник Є. Д. Маркевич окремий розділ своєї книжки присвятив земельній громаді, де на основі відповідних статей Земельного кодексу УСРР 1922 р. пояснив, що таке земельна громада, вказав на склад, права та обов'язки цього поземельного інституту [23, с. 61-68]. Праця Э. Д. Маркевича – не академічне дослідження, аналізом організації та діяльності земгромади він не займався, її мета полягала в ознайомленні районних земельних працівників, землемірів, агрономів і селян із існуючим земельним законодавством, зокрема і про громаду. Подібні до цієї роботи праці М. М. Гершенова, Є. І. Кельмана, Ф. С. Чумала та Б. М. Амницького [8; 32]. Так, Ф. С. Чумало та Б. М. Амницький пояснювали появу своєї праці необхідністю «допомогти працівникам земсудкомісії, місцевих органів влади, а також окремим землекористувачам» [32, с. 3]. Робота Є. Д. Сташевського та Є. Д. Маркевича починається з фрази: « Що таке земельна громада і як її утворити?». І далі лаконічно описується її права, значення, організація. Автори адресували цю брошуру передусім для селян для практичного використання [29]. В іншій роботі, розрахованій для підготовленого читача, Є. Д. Сташевський пояснював різницю між дореволюційною сільською і земельною громадою 1920-х років, звернувши увагу на великі потенційні можливості землевлаштованої земгромади в плані радикального поліпшення землекористування (знищення далекоземелля, багатосмужжя, черезсмужності тощо), одним з перших автор вказав на здатність земгромади до кооперування окремих галузей селянських господарств (спільного

використання трактора та іншої складної сільськогосподарської техніки, введення в багатопільну громадську сівозміну нових культур, меліорацію непридатних для сільського господарства земель, переробку вирощеної сільгосппродукції тощо) [28].

Н. Н. Белонін у своїй статті теж привертав увагу громадськості до землевлаштування земгромад, підкреслював, що єдиною рацією існування земельної громади «є стимулювання сільськогосподарського прогресу», що земельна громада має на меті правильне й господарчо-доцільне використання земельних угідь своїх членів. Н. Н. Белонін цілком слушно писав, що по змісту земельного законодавства, земельна громада, прийнявши статут, діставала всі права юридичної особи, тобто могла набувати майно, укласти угоди, виступати в суді тощо. По суті, громада отримувала всі ті ж права, якими користувалися інші кооперативні об'єднання. Звичайно, зазначав Н. Н. Белонін, земельна громада ще не є земельним кооперативом, але вона завжди, при наявності бажання з боку її членів, може стати таким кооперативом. З простого переліку прав і обов'язків земельної громади, як це вказано у Земельному кодексі 1922 р., зрозуміло, що організація земгромади відкривала перед селянством великі агровиробничі перспективи [4]. Думки, що землевпоряджена земельна громада – це найпростіша форма кооперативу, дуже зручна і зрозуміла для селян, дотримувалось багато авторів 1920-х років (І. Кузнецов, М. Резніков, С. Луценко, А. Боровецький та інші) [21; 27; 22; 6]. І. Кузнецов висловив цю спільну думку так: «Земельну громаду ми вважаємо за кооператив і ставимо її в системі сільськогосподарської кооперації посередині між найпростішим кооперативним об'єднанням, скажімо молочною артіллю, і товариством спільного обробітку землі» [21, с. 19].

Агроном О. В. Алексєєв у 1924/25 господарському році провів спеціальне агрономічне обстеження селянських господарств Фрейдорфської земельної громади Шевченківського району Одеської округи з метою обґрунтування плану кредитування заходів для розвитку сільського господарства і зробив висновок, що весь комплекс необхідних заходів можливий тільки в рамках земельної громади. Він розповів, як громада провела в 1925 р. землеустрій і ввела громадську сівозміну. Це, в свою чергу, змусило громаду придбати в кредит трактор, сівалку, молотарку. Поява у багатопільній сівозміні просапного клину вирішувала кормове питання. Отож, це

наштовхнуло громаду завести племінну череду корів, а для вигідного збуту молока на ринку Одеси, влаштувати громадську молочарню. Таким чином, позитивна для селянських господарств кооперативна діяльність Фрейдорфської громади, описана О. В. Алексєєвим, незаперечна [2].

Разом з тим, земельні громади не поспішали перетворюватися на колективні об'єднання, до чого їх настирливо штовхали більшовики, оскільки селяни не бажали втрачати господарську самостійність, яку вони мали в громаді і перетворювалися на безправних виконавців у колгоспі. Земельна громада, як самоврядна організація всього селянства, не могла бути інструментом примусової колективізації, спрямованої своїм вістрям проти життєвих інтересів селян. Так земельна громада фактично стала в опозицію до більшовицького режиму. Тому більшовики вирішили знищити громаду. Це було зроблено шляхом поширення адміністративних прав сільради, звуження повноважень громади, позбавлення прав голосу на земельному сході так званих куркулів. У 1928-1929 рр. кошти та майно земельних громад опинилися в розпорядженні адміністративного апарату сільрад, громада стала непотрібна більшовикам.

Процес протиборства громади і сільради отримав певне висвітлення у публікаціях 1920-х років, звісно у позитивному для більшовицького режиму світлі (роботи А. Буценка, В. Ковалевського, І. Нагорного, І. Акімова, С. Здановича, Г. Печериці, С. Чугунова та інших) [7; 19; 24; 1; 13; 26; 31]. Повний трагізм процес боротьби самоврядної громадської поземельної організації селянських господарств з адміністративно-репресивним апаратом тоталітарної держави залишився поза увагою дослідників 1920-х років.

Під час проведення суцільної колективізації, на початку 1930 р., земельна громада була знищена більшовиками, а отже відпала практична потреба про неї писати земельним, агрономічним, партійно-радянським працівникам. Протягом 1930-х – 1950-х років у вітчизняній історіографії про земельну громаду не згадували. Виключення становить стаття П. Н. Першина в сільськогосподарській енциклопедії за 1933 р. де, звісно, «обґрунтовувалася» необхідність ліквідації земельної громади в ході колективізації селянських господарств [25].

Про земельну громаду дослідники почали знову писати тільки з 1960-х років. Тому праці 1960-х – 1980-х років відносяться до другого етапу в історії вивчення земельної громади доколгоспного села. Передусім, це роботи В. П. Данилова де він пише про історичну долю, аналізує характер і значення земельної громади, але, здебільше, на матеріалах РРФСР [10; 11; 12]. Матеріал по УСРР в роботах В. П. Данилова зустрічаються в якості ілюстрації і цілісної картини про діяльність цього поземельного інституту в Україні в цих працях нема. Крім того, В. П. Данилов ототожнював земельну громаду в УСРР із поземельною селянською общиною, що є помилкою [11].

У літературі 1960-х – 1980-х років розгорнулася суперечка відносно ролі земельної громади в колективізації сільського господарства С. П. Трапезніков вважав, що боротьба більшовиків за оволодіння земельними громадами в другій половині 1920-х років призвела до перетворення земгромад «на опорні пункти соціалістичного перетворення села» [30, с. 390]. Цю точку зору серед українських дослідників земельної громади підтримав І. Є. Громенко [9].

Інші автори, зокрема В. П. Данилов, заперечували думку С. П. Трапезнікова та його однодумців [10, с. 46; 11; с. 134].

Думається, що точка зору В. П. Данилова по цьому питанню більш аргументована. На матеріалах УСРР це доказав у своїй статті В. В. Калініченко [14].

В. В. Калініченко дослідив діяльність селянської поземельної общини в УСРР, показав відмінність поземельної общини і земельної громади в житті доколгоспного українського села, доказав існування общини в УСРР тільки в тих регіонах, де існувала общинна форма землекористування. В цілому, за підрахунками В. В. Калініченка, община в 1920-х роках охоплювала приблизно п'яту частину селянських дворів УСРР, в той же час, як в РРФСР понад 95% [14].

В цілому, в 1960-х – 1980-х роках вчені тільки відновили дослідження земельної громади УСРР, комплексного дослідження цього поземельного інституту вони не створили.

Новий етап у вивченні земельної громади УСРР розпочався у 1990-х роках і продовжився на початку 2000-х років. Передусім це роботи В. В. Анісімова, І. М. Кривко, В. В. Бойка та В. В. Калініченка [3; 20; 5; 15; 16; 17; 18]. Ці роботи виконані на якісно іншому рівні, оскільки дослідники позбавилися ідеологічного диктату марксистсько-ленінського вчення, що заважало їхнім

попередникам. В. В. Анісімов показав генетичний зв'язок земельної громади 1920-х років із дореволюційною сільською громадою, вказав на існування сільської громади в українському селі в 1918-1921 рр. Помилкою цього автора є те, що він поземельний інститут, що продовжував діяти на селі, правда в несприятливих, напівлегальних умовах воєнного комунізму, назвав земельною громадою, вносячи тим самим непотрібну плутанину в усталені дефініції. Слушним є думка В. В. Анісімова, що земельні громади в 1920-х роках, «виступаючи в господарських справах, як виробничі асоціації кооперативного типу, в справах суспільних одночасно являли собою представницькими органами селянського самоврядування, об'єднуючи всі соціальні групи села» [3; с. 135]. Разом з тим, у роботі В. В. Анісімова є низка серйозних недоліків. Зокрема, він необгрунтовано визначав хронологічні рамки своєї роботи – 1921-1929 рр. А відомо, що інститут земельної громади в УСРР юридично оформився по Земельному кодексу 1922р. і був ліквідований більшовиками в 1930 р. Джерельна база дослідження В. В. Анісімова надто обмежена. Він взявся за дослідження земельної громади в межах України, а використав обмежене коло опублікованих законодавчих актів (переважно Земельного кодексу 1922 р. та коментарів до нього), кілька справ ЦДАВО України, ЦДАГО України і Черкаського облдержархіву. В той же час, основний масив документів про діяльність земгромад зосереджений переважно у фондах сільських рад і місцевих земельних відділів обласних державних архівів України, залишився поза увагою В. В. Анісімова. Весь сюжет другого розділу своєї праці, де він мав дослідити процес трансформації інституту земельної громади в умовах індивідуалізації селянського землекористування, В. В. Анісімов побудував на відповідних статтях Земельного кодексу і коментарів юристів до нього і не проаналізував, як на місцях ці правові норми втілювалися у життя. У третьому розділі «Земельні громади України в системі радянського суспільно-економічного устрою» В. В. Анісімов звернув увагу на взаємини земгромад з сільрадами, але без аналізу і конкретних фактів про дійсні стосунки громад із сільськими радами. Посилання ж на діяльність кількох громад – це лише поодинокі випадки в роботі В. В. Анісімова, а не правило [3, с. 98-99]. У роботі В. В. Анісімова фактично відсутній сюжет про діяльність земгромад УСРР. В. В. Анісімов пише про якісь історіографічні джерела, називає

наукову літературу 1920-х років не історіографією а джерелом, що невірно [3, с. 8]. А далі такий «перл» В. В. Анісімова: «Архівні джерела є найбільш важливою і чисельною групою історіографічних джерел про земельні громади» [3, с. 23]. Складається враження, що В. В. Анісімов не розуміє різницю між історичним джерелом та історіографією.

Отже, В. В. Анісімов тільки намітив тему про земельну громаду УСРР 1920-х років, а не розкрив її.

Робота І. М. Кривко присвячена земельній громаді південного (степового) регіону України. Зокрема авторка звернула увагу на правові засади діяльності земгромад, проаналізувала структуру, склад та повноваження, підрахувала їх чисельність, описала господарську діяльність цього поземельного інституту та суспільно-політичну діяльність громад [20].

Робота В. В. Бойка присвячена аналізу діяльності земельних громад Кримської РСР у 1922 – 1930 рр., яка тоді входила до складу РРФСР [5].

Поява робіт І. М. Кривко та В. В. Бойка свідчить про зростання інтересу істориків до земельної громади 1920-х років на регіональному рівні.

Роботи В. В. Калініченка 1990-х- початку 2000-х років охоплюють різні аспекти діяльності земельних громад в межах всієї УСРР [14; 15; 16; 17; 18]. Він описав організацію земгромад, вказав на їх відмінність від дореволюційних сільських громад, застеріг від ототожнення земгромад з селянською поземельною общиною, звернув увагу на права, обов'язки, функції земельної громади, вказав на їх розміри і чисельність, наявні кошти, роботу сходу громади, уповноважених (правління) цього поземельного інституту, зв'язок громади з формами селянського землекористування, прогресивне значення громадської багатопільної сівозміни для піднесення селянських господарств, їх кооперування. Матеріал, наведений В. В. Калініченко, свідчить, що в громаді органічно поєднувалися особисті та громадські інтереси селян, потреби в суспільній колективізації не було. А це і не влаштовувало прибічників тоталітарної системи. В. В. Калініченко стисло описав процес ліквідації земельної громади УСРР більшовицьким режимом.

Разом з тим, історіографічний аналіз наявної літератури свідчить, що земельна громада УСРР вивчена недостатньо. Особливо це

стосується господарчо – виробничої діяльності земгромад. Дослідниками фактично не зачеплений величезний масив більшості облдержархівів, в першу чергу фондів сільрад, де зосереджені ухвали (приговори) земельних сходів, протоколи загальних зборів громад, зафіксовані думки селян про стосунки цього поземельного інституту з радянськими, земельними, кооперативними установами. Здебільше не введені до наукового обігу, а отже і не вивчені матеріали обстежень громад, що в 1920-х роках проводили радянські, земельні і партійні органи. Ці джерела потрібно, в першу чергу, проаналізувати на регіональному рівні, тим більше, як видно з робіт І. М. Кривко та В. В. Бойка, організація та діяльність земельних громад мала в кожному регіоні свою специфіку.

Можна зробити висновок, що земельна громада УСРР 1920-х років, як демократичний поземельний інститут всього селянства, явно недооцінений в історіографії і чекає на своїх дослідників.

Література

1. Акимов И. О сельском бюджете и взаимоотношениях сельсоветов с земельными обществами // Советское строительство. – М, 1928 - №4.
2. Алексеев А. В. Агрономическое изучение крестьянского хозяйства земельного общества Фрейдорф в целях обоснования плана кредитования мероприятий по развитию сельского хозяйства. – Старобельск: Издание Старобельского окротделения союза сельскохозяйственных и лесных рабочих, 1926.
3. Анісімов В. В. Земельні громади України 1921-1929 рр.: Дис... канд. іст. наук. – Київ, 1997.
4. Белонін Н. Н. До питання про земельну громаду // Записки Волинського землеустрійного технікуму. – Житомир, 1925 - №1.
5. Бойко В. В. Земельні громади Кримської АРСР (1922-1930рр.) Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2003.
6. Боровецький А. Що робити щоб заохотити земельну громаду до колективного господарювання? // Радянський селянин – Харків, 1928 - № 17-18.
7. Буценко А. Про взаємовідносини між сільрадами, сільськими і земельними громадами // Червоне село. – Харків. – 1926 - № 6-7.
8. Гершонон М. М., Кельман Е. И. Комментарий к Земельному кодексу УСРР. – К., 1924.
9. Громенко І. С. Земельні громади України (1927-1929 рр.). // Укр. іст. журнал – К. - 1972 - № 9.

10. Данилов В. П. Община у народов СССР в послеоктябрьский период. (К вопросу о типологии общины на территории советских республик) // Народы Азии и Африки. – М., 1973 - № 3.
11. Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России. // Ежегодник по аграрной истории. (Проблемы истории русской общины). – Вологда – 1976 – Вып. VI.
12. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – М., 1977.
13. Зданович С. Сельские советы и земельные общества // Большевик. – М. – 1928 - № 6.
14. Калиниченко В. В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период // Вестник Харьк. ун-та. – Харьков – 1984 - № 266.
15. Калініченко В. В. Організація та діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі (1922-1930 рр.) // Вісник Харків. держ. ун-ту. – Харків – 1997 - № 396.
16. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Харків, 1997.
17. Калініченко В. В. Земельна громада в Україні (1922-1930 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки – К. – 1998.
18. Калініченко В. В. Земельна громада. // Історія українського селянства. – К. 2006. – Т. 2.
19. Кобалевський В. Про земельні громади і їхні взаємини з сільськими радами // Червоне село. – Харків – 1926 - №2.
20. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922 – 1930 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1999.
21. Кузнєцов І. Земельна громада // Вісник НКЗС УСРР. – Харків – 1925 – № 7-8.
22. Луценко С. Нова земельна громада та місце її в радянській кооперативній систем. // Вісник НКЗС УСРР – Харків – 1926 - № 19-20.
23. Маркевич Є. Д. Земельне законодавство та землеустрій: Підручник для курсів райземробітників, а також землемірів, агрономів та селян. – К., 1925.
24. Нагорний І. Сільради і земельні громади (До оживлення діяльності сільрад). // Радянська Україна – Харків – 1925 - № 9.
25. Першин П. Н. Земельное общество. // Сельскохозяйственная энциклопедия. – М. – 1933. – Т. 2.
26. Печерица Г. О сельсоветах и земобществах // Власть Советов – М., 1928 – № 37.
27. Резников М. Земельна громада // Радянський селянин. – Харків, 1927 – № 1.
28. Сташевський Є. Д. К вопросу об организации земельных обществ на Киевщине // Журнал Киевского губернского экономического совещания. – К. – 1923 – № 9.
29. Сташевський Є. Д., Маркевич Є. Д. Земельна громада та її організація. – К., 1924.

30. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. – М., 1974. – Т. 1.
 31. Чугунов С. Сельсоветы и земельные общества. // Советское строительство – М. – 1926 – № 45.
 32. Чумало Ф. С. . Аменицкий Б. М. Земельное законодательство и практика по земельным спорам. – Харьков, 1925 – VII.

Резюме

Калініченко Ганна *Земельна громада УСРР в історіографії.*

В статье дан анализ историографии земельной общины УСРР 1922 – 1930 гг. Сделан вывод, что этот поземельный институт в украинском доколхозном селе изучен недостаточно. Для этого необходимо, прежде всего, провести изучение земельного общества на региональном уровне.

Павел Михалицын

Мариология трагедии «Χριστός πάσχων» («Страждущий Христос») и ее сопоставление с мариологией Григория Назианзина (Богослова)

Как отмечает итальянский исследователь Франческо Трисолио, трагедия «Χριστός πάσχων»¹ (В латинском варианте – «*Christus patiens*», а в русском переводе – «Страждущий Христос») за все времена существования христианской литературы составляет то уникальное явление, по дискуссионным вопросам которого ученые так и не смогли достигнуть определенного согласия хотя бы в одном пункте [31, р. 351]. Начиная с XVI в. и по сей день споры и дискуссии по поводу датировки и авторства произведения оживленно ведутся в научных кругах, не оставляя равнодушными к этой проблеме ни философов, ни историков, ни специалистов по античной и византийской драматургии, ни, тем более, богословов [22, р. 11-18]. Попытки атрибуции христианской драмы имели самые разнообразные варианты решений. Так, рукописная традиция однозначно называет автором этой трагедии известнейшего иерарха четвертого века и величайшего из богословов христианской Церкви – Святителя Григория Богослова [22, р. 75-116]. Однако уже в 1588 г.

¹ Это название дал трагедии ее первый издатель, Антоний Бладус. См.: [13].

Сесар (Цезарь) Бароний высказывает предположение о принадлежности произведения Аполлинарию Лаодикийскому (IV в.) [12, р. 129]¹. Трагедию также приписывали Григорию Антиохийскому (VI в.) [26, col. 131-132; 29], Иоанну Цецу (XII в.) [19], Феодору Продрому (XII в.) [14, р. 62-72], Константину Манасси (XII в.) [24] и даже свят. Григорию Нисскому (IV в.)². Большинство же современных исследователей относят время написания трагедии «Страждущий Христос» к XI-XII вв. и приписывают ее создание перу неизвестного автора [1, с. 262]. Тем не менее, вопрос атрибуции и датировки произведения остается открытым и до сегодняшнего дня, причем лагерь приверженцев авторства Свт. Григория Богослова пополняется все новыми и новыми именами³.

В этой работе мы ставим перед собой следующую задачу: изложить основные положения учения о почитании Пресв. Богородицы (т.е. мариологию), изложенную в заранее выбранных фрагментах трагедии «Страждущий Христос», сопоставив ее с мариологией, изложенной в подлинных произведениях Свт. Григория Богослова⁴.

Приступая к непосредственному изложению мариологических аспектов трагедии «Страждущий Христос» необходимо отметить, что в отличие от других произведений Великого каппадокийца,

¹ О принадлежности произведения Аполлинарию (младшему) см. также: [20; 21; 15].

² Эта маргинальная, для данной проблемы, позиция принадлежит греческому ученому К. Мицакису. См.: [7, с. 245].

³ Среди последних можно особо выделить следующих исследователей: [25; 16; 17; 18]. Особенный интерес в этом отношении представляет уже цитируемое нами последнее критическое переиздание трагедии, осуществленное французским специалистом по античной драматургии Андре Тюилье: [22] (Критику на этот труд смотри в статье: [23]). В личном письме к автору этой статьи итальянский профессор Франческо Трисолио отмечал, что, по его мнению, эта работа А. Тюилье по всем освещаемым в ней вопросам является совершенно приемлемой, а, следовательно, и по вопросу атрибуции произведения свят. Григория Богослову). А также его работа: [38] и статья: [39], в которой автор подробно исследует античные тексты трагедий Еврипида, положенных в основу центонной техники «Страждущего Христа». Датировку трагедии XI-XII вв. отрицают в своих поздних работах известный специалист в этой области профессор Ф. Трисолио (см.: [37]) и наш отечественный патролог, владыка Иларион (Алфеев) (см.: [6]).

⁴ Выбранные нами фрагменты следующие: стихи 1-30; 727-842; 1306-1342.

мариологическая тема в драме была подробно освещена в работах зарубежных исследователей¹. Поэтому мы акцентируем наше внимание лишь на некоторых фрагментах драмы и постараемся проследить, как они перекликаются с мариологическими взглядами Св. Григория, изложенных в других его работах.

Уже с первых же стихов Пролога автор трагедии заявляет, что в представляемом им произведении речи и плач Богоматери впервые покажут глубину ее страданий, и происхождение ее участи, как Матери Слова:

Впервые ныне материнский плач ее
Покажет и страданий меру, повод и
Рыдающей происхождение участи,
Что показывает ее – Слова Матерью [22, р. 124-126; 30, 2022. 003, line A 8-11]².

Автор выбирает именно Богородицу в качестве протагониста трагедии. Ее речи поведают о муках Сына и ее собственных терзаниях. И в этом просматривается решение еще одной задачи, поставленной автором произведения – озвучить боль и муку Богоматери, используя при этом поэтические размеры и подражая классическим образцам древнегреческой поэзии.

Во второй половине Пролога автор ставит Богоматеринство Св. Девы Марии в строгую зависимость от кеносиса Второго Лица Св. Троицы – Бога Слова:

И если бы не Слова истощение,
То не был окровавлен и не умер бы
Господь Животворящий, Слово Божие,
Не губящий добродушию падшее,
Людей же смертных – оживотворяющий.
Не стала Матерью для Господа бы та,
Что ныне страждущего созерцает, та
Что измучившись – безмолвием рыдает [22, р. 124-126; 30, 2022. 003, line A 20-27].

¹ В этой связи хотелось бы выделить работы Ф. Триполио: [34; 35; 36; 33], особенно его последнее обширное исследование: [32]. Представляет определенный интерес и следующая работа: [11], в которой автор дает сравнительный анализ мариологии трагедии и мариологии Великих каппадокийцев.

² Перевод на русский язык этого и последующих фрагментов наш.

Таким образом, в трагедии, как и во всей мариологической системе Св. Григория учение о Богоматеринстве Св. Девы Марии рассматривается в непосредственной взаимосвязи с христологическим учением¹. И совсем не случайно, что первая речь Спасителя, как действующего персонажа драмы обращена к Богородице. В своем обращении Христос усыновляет в лице Апостола Иоанна Богослова Божией Матери всех верующих христиан и делает ее Матерью нового, обновленного и обоженного человечества:

А также я скажу – из женщин лучшая,
Что непорочный юный сын, он дан тебе.
Тебе же, Тайнозритель – Дева в матери [22, р. 186-194]².

В ответной речи Богородица говорит о той сильнейшей скорби, которая восстает на ее самые крепкие надежды, связанные с обетованиями и пророчествами о ее Сыне. Поэтому далее она говорит:

Хоть я прославлена великой славою,
Но гибну я, лишаясь лицеизрения.
Как эта неожиданная драма же,
Мне душу умертвила – погибаю я,

Хочу погибнуть я, лишаясь радости [22, р. 188; 30, 2022. 003, line 751-755].

В этом отрывке говорится о том, что хоть Св. Дева и «прославлена великой славой», как родившая Бога Слова, но тем ни менее эта благодать не ограждает ее человеческое сердце от реалий мира, лежащего во зле. Она не становится каким-то сверхчеловеком, а остается, хотя и Преподобословенной, но все же Марией – Матерью Иисуса Христа. И ее материнское сердце терзает страшная мука при виде страданий ее возлюбленного Сына. Под «великой славою», которой прославлена Богоматерь имеется в виду то очищение Св. Духом, которое восприняла Св. Дева Мария в момент Благовещения и о котором вполне конкретно говорит Св. Григорий в своем стихотворении «О заветах и о пришествии Христовом»: «Но из плоти пречистой невестной Матери, которую предварительно

¹ О наличии в догматической системе свят. Григория взаимосвязи мариологического учения с христологией см.: [28, р. 253].

² Первые стихи фрагмента «Распятый Иисус Христос на Голгофе» (стихи 727-842).

очистил Дух, исшел самосозданный человек; принял же очищение ради меня» [9, с. 36; 40, col. 461-462; 30, 2022. 059, line 1-3].

Спаситель отвечает на скорбь своей Матери обещанием ниспослать (δῶσω) Богородице благодать (χάριν) «ради многих» (πολλῶν) или «для многих» [22, р. 188; 30, 2022. 003, line 766]. Скорее всего, здесь Святитель Григорий подразумевает благодать, данную Деве Марии быть ходатаицей и покровительницей человеческого рода, молитвы которой перед престолом Божиим имеют особую силу и действенность¹. Об этом заступничестве и помощи Богородицы бедствующим чадам Церкви Христовой говорит Святитель Григорий и в Слове 24-м «В похвалу святого священномученика Киприана», когда описывает молитвенное обращение Св. Иустины. Эта святая в начале обращает свои мольбы к Богу-Христу, припоминая события Его жизни и чудеса ветхозаветных святых, а затем, как замечает Святитель, «все сие и еще многое припоминая в молитвах, и моля Деву Марию помочь бедствующей деве, присоединяет она и другое врачевство – пост и сон на голой земле...» [8, с. 351]. Таким образом, Богородица после Спасителя Иисуса Христа является по мысли Св. Григория Богослова первой помощницей, заступницей и Ходатаицей перед Богом за человеческий род. Примеры этого заступничества мы уже можем увидеть буквально в следующих речах Богоматери. Так Св. Дева беспокоится о судьбе потомков еврейского народа, совершивших грех Богоубийства:

Но не о них тревога, а о детях их,
Чтобы отцов убийство наказующим

Страданиям, не стать бы им причастными.
Но, о душа, о Свет же Богорожденный,
Ты помешай, не дай свершить убийство им,
Остатку же возлюбленного племени [22, р. 190; 30, 2022. 003, line 790-795].

Она же ходатайствует о прощении отрекшегося Апостола Петра:
О, Слово Божие, о, Сын – прости его!
Ведь, согрешенья ж людям свойственны, Дитя.
Толпы же испугавшись, согрешил и Петр [22, р. 192; 30, 2022. 003, line 817-819].

Ответом на эти ходатайства и мольбы служит наименование Девы Марии – Покрывшая (Στέγουσα) [22, р. 192; 30, 2022. 003, line 820]¹, то есть покрывающая немощи и прегрешения других. И в следующих стихах Иисус Христос показывает причину особого избранничества Девы Марии как Богородицы и заступницы грешного человечества:

Покрывшая – теперь уйди, о, Дева-Мать!
Ради тебя прошу падение Петру,
Ведь от твоих речей смягчился я,
И сердца доброго и благочестия [22, р. 192; 30, 2022. 003, line 820-823].

По причине доброго и благородного сердца (καγαθῆςφρενὸςἡχάριν) Св. Девы и глубокого личного ее благочестия (εὐσεβείας) стало возможным и ее особое избранничество в качестве Богородицы и Матери нового человечества.

Но, несмотря на особую помощь благодати Божией Св. Деву Марию терзают страдания и скорби. Главное в ее жизни – это ее Богоматеринство:

Твоим словам вполне же доверяю я
И наилучшим для себя считаю, что
Тебя же родила, рожденным видела,
Уверенность – пронзает приговора боль [22, р. 188; 30, 2022. 003, line 767-770].

¹ Это причастие от глагола «στέγω» может иметь и другие значения: «отражающая», «охраняющая», «оберегающая», «скрывающая». См.: [4, с. 1500-1501].

¹ Окончательное оформление этого распространенного святоотеческого учения мы находим в XIV веке в одной из омилий Свт. Григория Паламы (См.: [27]): «Итак, Дева-Мать является единственной как бы границей между тварным и несотворенным (Божественным) естеством; и все ведящие Бога, познают и Ее – как Место Невместимого; и все восхваляющие Бога, воспоют и Ее после Бога. Она – Причина и бывших прежде Нее (благословений и даров человеческому роду) и Предстательница настоящих и Ходатаица вечных. Она – Основание Пророков, Начало Апостолов, Утверждение Мучеников, Фундамент Учителей. Она – Слава сущих на земле, Радость сущих на небе, Украшение всего создания. Она – Начало и Источник и Корень, уготованный нам на небесах, надежды, которую да будет всем нам получить по молитвам Ее о нас, во славу Рожденного прежде веков от Отца, и в последние времена воплотившегося от Нее – Иисуса Христа Господа нашего, Которому подобает всякая слава, честь и поклонение ныне и присно и во веки веков. Аминь». Пер. цит. по: [3, с. 144].

Но, зная тайну Божественного домостроительства о воплощении Бога Слова, она недоумевает по поводу казни ее Божественного Сына. Св. Дева желает умереть вместе с Ним, и от сильнейшей скорби совершающегося незаконного Богоубийства она утверждает:

Толпа ж злодеев – Господа убившая,
Получит справедливое возмездие!
Приобретут же злое совершители,
Которое нечестью – награждение [22, р. 190; 30, 2022. 003, line 786-789].

На эти слова Богородицы звучит следующая просьба Спасителя:
Тебя ж прошу – оставить ненависть свою,
И, даже, к распинателям моим [22, р. 194; 30, 2022. 003, line 827-828].

Это место может вызвать недоумение у исследователя богословия трагедии. Действительно, неужели автор допускает мысль о наличии гнева и ненависти у Пресвятой Богородицы, даже в момент крестных страданий ее возлюбленного Сына? И, несмотря на всю парадоксальность данного предположения, необходимо констатировать – да, допускает. Но тут же необходимо высказать и определенные предположения, касающиеся причин такого допущения и объясняющие его использование. Прежде всего, необходимо еще раз подчеркнуть, что автор в большинстве случаев заимствует свои формы у трагика Еврипида. Данное место не исключение. Перед нами пример парафразы еврипидовского «Ипполита». По сюжету этой трагедии к умирающему, от рук коварно обманутого отца, невинному Ипполиту обращается богиня Артемида:

Ты, ж Ипполит, я и тебя прошу
Гнев на отца оставить [30, 006. 038, line 1435].

Какой же характер этого гнева? По изложению Еврипида этот гнев, да это скорее и не гнев, а непонимание и возмущение несправедливостью определенных действий, совсем не похож на гнев человека яростного и злого. Это видно из реакции Ипполита на просьбы Артемиды:

Отцу, как ты велела, я простил...
Я слов твоих не преступал и раньше.
Но на глаза спадает мрак. Отец,

Возьми меня, приподними немного.

<...> О, я тебя, отец, освобождаю...

<...> Прощай, отец... Прости меня, мой милый [5, с. 343-344].

Перед нами типичный пример гнева любящего сердца, гнева, который возникает на мгновение и тут же растворяется и исчезает в море любви. Подобный гнев переживала, по мнению автора, и Пресвятая Богородица, наблюдая страшные страдания своего Сына. Ее сердце переполняет чувство недоумения, негодования, а подчас и непонимания происходящего. Это гнев человеческого сердца матери, наблюдающей за истязаниями ее возлюбленного Чада. В ее душе борется ненависть матери лишенной ребенка и любовь к своему обезумевшему народу, к этому «остатку возлюбленного племени» [22, р. 190; 30, 2022. 003, line 795].

Наивысшей степени интенсивности страдания Пресвятой Девы достигают в момент погребения Спасителя. Этот прекрасный образец византийской поэзии и самая удачная часть трагедии [2, с. 392-393] назван в переводе С. С. Аверинцева «Надгробный плач» [10, с. 222]. Здесь Богородица изливает всю скорбь своего страдающего сердца, сердца, которое, по слову Симеона Богоприимца, прошло «оружие» смерти ее Божественного Сына:

О милая десница! Часто, часто я
К ней приникала, словно к дубу лозочка.
О милый зрак, и вы, уста сладчайшие,
И облик благородный, и священный лик!
Прекрасных губ сладчайшее смыкание,
Святая плоть, сыновнее дыхание,
Божественностью веявшее! В горестях
Всем этим сердце тихо утешалось [10, с. 222-223].

Особенно поражают в этом пассаже наименования, которые Богородица прилагает к телу своего умершего Сына: «святая плоть», «сыновнее дыхание», «Божественностью веявшее». Этими наименованиями Богоматерь открывает всю глубину своего богословского познания и понимания Тайны Воплощения. Ее материнское сердце уже ясно чувствует ту таинственную реальность Великой Субботы, о которой вдохновенно поется в песнопениях: «Во гробе плотски, во аде же с душею яко Бог, в раи же с разбойником и на престоле был еси Христе со Отцем и Духом, вся исполняя Неописанный». Ее Сын умер по человечеству,

но присутствие Божества с Его пречистым Телом, которое и воскреснет, благодаря силе Божества, ощущает все существо Богородицы – Матери по чувствам и человечеству, величайшего богослова и тайнозрителя – по разуму и недостижимой святости! Выражение «Божественностью веявшее» вызвало волну резких порицаний за свой чувственный характер со стороны К. Крумбаха. По этому поводу С. С. Аверинцев в свое время очень правильно отмечал: «Несколько забавно, что мюнхенский профессор оказывается строже, чем люди Средневековья, реально практиковавшие аскетизм в жизни. Вероятно, автор трагедии был прав: материнская любовь – гораздо более чистое, но одновременно более телесно – конкретное чувство, чем это предполагалось расхожими представлениями XIX в.» [2, с. 402].

Любопытно, что автор трагедии нигде в самом стихотворном материале не использует термина «Богородица» (Θεοτόκος), хотя каждая речь Св. Девы Марии в драме озаглавлена издателем А. Бладусом именно этим термином. Этот факт легко объясняется подражательным характером произведения в целом, которое в сюжете во всем следует Евангелиям, где этот термин просто не упоминается¹. Но осознание факта своего Богоматеринства для Св. Девы вполне очевидная реальность. Это наглядно иллюстрирует многочисленные фрагменты ее речей².

Таким образом, краткий анализ мариологии трагедии показал, что для автора драмы эта тема тесно связана с христологическим учением и может рассматриваться только в непосредственном единстве с ним. Анализ также выявил характерные особенности мариологического учения трагедии, по которым Св. Мария – Пренепорочная Дева, Которая по причине Особого Божьего избраничества и личного благочестия стала Матерью Бога Слова. Она первая постигает величайшую тайну Богочеловечества Ее Сына. Лейтмотивом всего произведения явилось изображение душевной драмы Богородицы, страдающей мучениям Спасителя. В произведении, наряду с темой Богоматеринства, изображаются и

все слабости, чувства и переживания человеческого материнства Св. Девы Марии. Особо выделяется тема усыновления Богородицей всех верующих в лице Апостола Иоанна Богослова. Перечисленные положения мариологического учения трагедии перекликаются с подобными положениями, изложенными в подлинных произведениях Святителя Григория Богослова. По нашему мнению обнаруженные совпадения могут выдвинуть новый аргумент в защиту авторства Свт. Григория Богослова.

Литература

1. Аверинцев С. С. Риторика и истоки европейской литературной традиции. – М., 1996.
2. Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. – СПб., 2004.
3. Беседы (Омилии) Святителя Григория Паламы // Пер. с греч. яз. архм. Амвросий (Погодин). – Монреаль, 1968. – Т. I.
4. Древнегреческо-русский словарь: В 2 т. / Состав. И. Х. Дворецкий. – М., 1958. – Т. II.
5. Еврипид. Ипполит / Пер. И. Анненского // Античная драма: Переводы с древнегреческого и латинского. Библиотека всемирной литературы / Под. ред. И. В. Абашидзе, Ч. Айтматова, М. П. Алексеева и др. – М., 1970.
6. Иларион (Алфеев), игум. Тема сошествия Христа во ад у восточных отцов Церкви IV-VIII веков и в западной богословской традиции // Церковь и время. – 2000. – № 4 (13).
7. Кочев Н. Античная литературная традиция и византийские авторы. – София, 1982.
8. Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, Архиепископа Константинопольского. – Б. м., 1900. – Т. 1.
9. Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, Архиепископа Константинопольского. – Б. м., 1900. – Т. 2.
10. Фрейберг Л. А. Драматическое сочинение, по Еврипиду излагающее нас ради совершившееся воплощение и спасительное страдание Господа нашего Иисуса Христа (Христос-Страстотерпец): Пер. С. С. Аверинцева // Памятники византийской литературы IX-XIV веков / Отв. ред. Л. А. Фрейберг. – М., 1969.
11. Aldama J. A. La tragedia "Christus patiens" y la doctrina mariana en la Capadocia del siglo IV // Epektasis / Melanges patristiques offerts au Cardinal J. Danielou. – Paris, 1972.
12. Baronius C. Annales ecclesiastici. – Roma, 1588.
13. Bladus A. Τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τραγωδία Χριστός πάσχων. Sancti Gregori Nazianzeni...tragoedia Christus Patiens / Impressum per A. Bladus. – Rome, 1542.

¹ Тюилье полагает, что причина отсутствия этого термина в трагедии связана с метрическими особенностями данного произведения и малой распространенностью его во времена Свт. Григория Богослова. См.: [22, р. 69].

² См., например: 783, 793, 817, 2100 и др. стихи трагедии.

14. *Brambs J. G.* De auctoritate tragoediae christianae quae inscribi solet Χριστός πάσχων Gregorio Nazianzeno falso attributae. S. l.: Eichstadii, *M. Daentler*, 1883.
15. *Cataudella Q.* Cronologia e attribuzione del Christus Patiens // *Dioniso*. – 1969. – № 43.
16. *Cottas V.* L'influence du drame "Christos Paschon" sur l'art chretien d'Orient / Pref. De Charle Diehl. – Paris, 1931.
17. *Cottas V.* Le drama de Gregoire de Nazianze "Christos Paschon" // *Le theatre a Byzance*. – Paris, 1931.
18. *Dölger F. J.* Die Blutsalbung des Soldaten mit der Lanze im Passionspiel Christus patiens. Zugleich ein Beitrag zur Longinus-Legende // *Antike und Christentum*, ed. by *F. J. Dölger*. – Münster, 1929-1950. – 1934. – № 4.
19. *Döring A.* De tragoedia christiana, quae inscribitur ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΣΧΩΝ // *Particula I, Jahresbericht über die Realschule I. O. und das Progymnasium zu Barmen*. – 1864.
20. *Dräseke J.* Ueber die dem Gregorios Thaumaturgos zugeschriebenen vier Homilien und den ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΣΧΩΝ // *Jahrbücher für protestantische Theologie*. – 1884. – №10.
21. *Grande C.* ΤΡΑΓΩΔΙΑ, essenza e genesi della tragedia. 2a ed. – Milano; Napoli, 1962.
22. *Gregoire de Nazianze.* La passion du Christ. Tragedie, introduction, texte critique, traduction notes et index de *Andre Tuilier* // *Sources Chretiennes*. – Paris, 1969. – № 149.
23. *Grosdidier de Matons J.* A propos d'une edition recente du χριστός πάσχων // *Travaux et memoires*. – 1978. – № 5.
24. *Horna K.* Der Verfasser des Christus patiens // *Hermes. Zeitschrift für klassische philology*. – 1929. – № 64.
25. *Klein J. L.* Das erste christliche Drama im Orient. Leidenden Christus (Χριστός πάσχων) // *Geschichte des aussereuropäischen Drama's und der Lateinischen schauspiele nach Christus bis Ende des X. Jahrhunderts von J. L. Klein*. – Leipzig. – 1866.
26. *Patrologiae cursus completus omnium ss. patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum sive graecorum / Accurante Migne J. -P.* Bibliothecae Cleri Universae. – Turnholti (Belgium), 1978. – T. 38.
27. *Homilia XIV. In Annuntiationem immaculatae Dominae nostrae Deiparae semperque Virginis Mariae // Patrologiae cursus completus omnium ss. patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum sive graecorum / Accurante Migne J. -P.* Bibliothecae Cleri Universae. – Turnholti (Belgium), 1978. – T. 151.
28. *Quasten Johannes.* *Patrology*. – Utrecht; Antwerp, 1975. – Vol. III. – 605 p.
29. *Rousseliere M.* Une tragedie antique sur la Passion avec etudes litteraires et critiques. – Paris, 1895.
30. *TLG (Thesaurus Linguae Graecae's) [Electronic resource] / CD-ROM # E* (ancient Greek texts) contains 1823 authors and collections from the 8th century

- BC to the 1453 AD + MUSAIOS 2002 Release A (Copyright © 1992-2002. By Darl J. Dumont and Randall M Smith)
31. *Trisoglio F.* Il Christus patiens. Rassegna delle attribuzioni // *Rivista di Studi Classici*. – Torino, 1974. – № 22.
32. *Trisoglio F.* Datazione del Christus patiens e titolazione bizantina della Vergine // *Memoria di Francesco Trisoglio presentata dal Socio nazionale residente Eugenio Corsini nell'adunanza dell'11 dicembre 2001, Acc. Sc.* – Torino-Memorie Sc. Mor., 2002. – № 26.
33. *Trisoglio F.* La Theotokos quale 'signora' nel Christus patiens // *Sileno, rivista di studi classici e cristiani / Fondata da Quintino Cataudella*. – 1997. – Gennaio-Dicembre, anno XXIII, 1-2.
34. *Trisoglio F.* La Vergine ed il coro nel Christus Patiens // *Rivista di Studi Classici*. – 1979. – № 27.
35. *Trisoglio F.* La Vergine Maria come protagonista del Christus patiens // *Marianum*. – 1979. – № 41.
36. *Trisoglio F.* La Vergine nel Christus patiens e nella tradizione bizantina // *Marianum*. – 1995.
37. *Trisoglio F.* San Gregorio di Nazianzo e il Christus patiens. Il problema dell'autenticita gregoriana del drama. – Florence, 1996.
38. *Tuilier A.* Gregoire de Nazianze et le Christus patiens. A propos d'un ouvrage recent // *Revue des Etudes grecques*. – 1997. – № 110 (2).
39. *Tuilier A.* La tradition textuelle du Christos Paschon et le texte d'Euripide // *Kentron*. – 1997. – Vol. 13. Fascicule 1-2.
40. *Patrologiae cursus completus omnium ss. patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum sive graecorum / Accurante Migne J. -P.* Bibliothecae Cleri Universae. – Turnholti (Belgium), 1978. – T. 37.

Резюме

Міхаліцын Павло *Маріологія трагедії «Χριστός πάσχων» («Страждений Христос»)* і її порівняння з маріологією Григорія Назіанзіна (Богослова)

У статті освітлюється проблеми атрибуції та датировки такого феномену візантійської літератури, як трагедія «Страждений Христос». Також розглядаються маріологічні погляди Григорія Назіанзіна (Богослова) у порівнянні з маріологією трагедії «Χριστός πάσχων» («Страждений Христос»).

Алла Сайпанова

Вклад профессора С. И. Сидельникова в изучение истории Болгарского революционного центрального комитета

Степан Иванович Сидельников (1916 – 1977) – выдающийся ученый, один из авторитетнейших советских историков-славистов, видный специалист по истории болгарского народа.

Выходец из крестьянской семьи, Степан Иванович в 1939 г. окончил с отличием исторический факультет Ленинградского университета, затем работал старшим преподавателем, а вскоре и исполняющим обязанности заведующего кафедры новой истории Сталинградского педагогического института. В июне 1942 г. был призван на службу в ряды Советской Армии. Прошел дорогами войны от Сталинграда до Чехословакии. На фронте гвардии лейтенант С. И. Сидельников командовал стрелковым взводом, за боевые заслуги был награжден орденом Отечественной войны второй степени. 17 сентября 1944 г. был тяжело ранен. После длительного лечения в госпиталях Львова и Харькова он нашел в себе силы вернуться к преподавательской и научной деятельности. В 1945 – 1956 гг. читал лекции студентам историко-филологического факультета Харьковского педагогического института, а потом – на историческом факультете Харьковского университета, где с 1964 по 1977 гг. возглавлял кафедру новой и новейшей истории, на протяжении тринадцати лет был деканом факультета, длительное время руководил факультетским Ученым советом и специализированным советом по защите диссертаций [3].

Исследовательская деятельность профессора сосредоточилась главным образом на проблемах национально-освободительного движения болгарского народа за независимость от османского ига в 60-70-х годах XIX ст. Центральное место в его творческом наследии занимает борьба болгар под руководством Болгарского революционного центрального комитета (БРЦК). Этому вопросу ученый посвятил докторскую диссертацию «Создание и деятельность первого Болгарского революционного центрального комитета (1868 – 1873 гг.)», а также опубликовал две монографии и ряд научных статей.

Несмотря на то, что научное творчество С. И. Сидельникова уже привлекало внимание исследователей, оно представляет интерес и сегодня с точки зрения осмысления дискуссионных проблем болгарского национального Возрождения. В работах Г. И. Чернявского [15], в том числе опубликованных в соавторстве с В. П. Чорным [16] и А. А. Чувпило [17], а также статье Н. И. Самойленко [4] определен круг исследовательских интересов харьковского ученого, его вклад в разработку проблем истории и историографии Болгарии, русско-болгарских революционных связей, в советскую историко-славистическую науку в целом. Но его исследования, касающиеся национально-освободительного движения болгар конца 1860-х – первой половины 70-х годов, еще не были объектом специального изучения.

В данной статье делается попытка рассмотреть вклад профессора С. И. Сидельникова в разработку проблемы возникновения и деятельности БРЦК, показать его методы исследования при изучении количественного и социального состава болгарских революционных организаций в период деятельности БРЦК в 1869 – 1876 гг., определении времени и места их возникновения, распределения по районам Болгарии и в эмиграции.

Монография «Борьба течений в первом Болгарском революционном центральном комитете» [6] посвящена одной из центральных проблем истории национально-освободительного движения болгарского народа – созданию первого БРЦК и борьбе течений в нем. Эти два тесно связанных между собой вопроса были наиболее спорными в исторической литературе. В книге ученым определены обстоятельства создания, дана характеристика деятельности и оценка роли БРЦК, представлявшей собой революционно-демократическую партию, которая с конца 60-х гг. XIX ст. в течение нескольких лет возглавляла национально-освободительную борьбу болгар против турецкого ига и под руководством которой было подготовлено и осуществлено Апрельское восстание 1876 г.

Харьковский профессор исследовал идейно-политическую борьбу в рядах болгарского национально-освободительного движения в конце 60-х – начале 70-х годов XIX в. по вопросам будущего политического устройства страны, принципов построения и роли революционной организации, оценки движущих сил национально-

освободительного движения, значения вооруженного восстания в освобождении болгарского народа и характера взаимосвязи болгарского освободительного движения с борьбой других балканских народов за свое освобождение. Автор проанализировал социально-политический характер острой идейной борьбы, доказав, что она велась между революционно-демократическим течением В. Левского и Х. Ботева, с одной стороны, и буржуазно-радикальным течением, с другой.

Ученый пересмотрел существующую точку зрения в исторической литературе о сроках создания БРЦК. Ему удалось убедительно обосновать, что возникший осенью 1869 г. и организационно оформившийся весной 1870 г. революционный очаг болгарского освободительного движения в Бухаресте, хотя и носил название Болгарского революционного центрального комитета, из-за острых внутренних разногласий не смог возглавить национально-освободительное движение против турецкого господства до апреля 1872 г. [6, с. 52]. Действительным его руководителем, как доказал исследователь, стал внутренний центр, возникший осенью 1870 г. и оформившийся зимой 1870-1871 гг. в г. Ловече [6, с. 56]. Его создателем и руководителем был выдающийся болгарский революционный демократ Васил Левский [6, с. 56], который выработал устав и программу БРЦК, руководил созданием в стране революционных комитетов, сплотил вокруг себя большую группу помощников, ставших подлинно народными революционерами. Именно этот внутренний центр, действовавший в 1870-1873 гг. в Болгарии, является первой и единственной революционно-демократической организацией болгарского народа в период позднего Возрождения.

Результатом большой исследовательской работы стали приложения к монографии – «список частных революционных комитетов (ЧБРК)», действовавших в Болгарии в 1870-1873 гг., с указанием населенных пунктов, времени их основания, численности и социального состава [6, с. 104-109]; списки «частных комитетов», вопрос о деятельности и статусе которых не решен и требует дополнительного анализа [6, с. 110-111]; «список руководителей БРЦК, окружных революционных центров и ЧБРК» с указанием населенных пунктов, выполняемых обязанностей, социального положения и происхождения [6, с. 112-115]. Обращает на себя

внимание оригинальная методика исторического исследования, связанная с тщательным применением статистических подсчетов, постоянно углублявшихся и планомерно уточнявшихся. Это позволило ученому прийти к выводу, что революционная работа велась в 202 населенных пунктах Болгарии [6, с. 102]. Свыше 99 % участников революционных комитетов принадлежало к числу крестьян, ремесленников, мелких торговцев, интеллигенции [6, с. 102]. Представители буржуазии не превышали 0, 7% участников комитетов [6, с. 109]. Самой большой прослойкой среди руководителей БРЦК, окружных и местных комитетов были представители интеллигенции [6, с. 112-115].

Монография была высоко оценена болгарской и советской научной общественностью. Наиболее полный анализ ее научной значимости был дан в рецензии Х. Капитанова. Отметив некоторые недостатки и упущения, болгарский ученый пришел к выводу, что «труд С. И. Сидельникова – шаг вперед в разъяснении проблем точного времени и места основания и организационного оформления Болгарского революционного центрального комитета» [2, с. 104].

Объем монографии не позволял детально исследовать целый ряд поставленных в ней вопросов. Поэтому они были освещены в статьях, написанных в период подготовки книги и после ее публикации. В работах о начальном этапе революционной деятельности Василя Левского Степан Иванович, критически рассмотрев всю имевшуюся литературу, освещающую жизнь и деятельность болгарского революционного демократа, пришел к выводу, что имеется много неправильных положений, искажающих его идейные взгляды и практическую деятельность [5, с. 107]. В болгарской исторической литературе было широко распространено ошибочное представление о том, что Васил Левский, будучи недостаточно образованным человеком, воспринял идею создания внутренней революционной организации от Л. Каравелова и был лишь ее практическим исполнителем [5, с. 107-108; 8, с. 97-98]. Ученый, исследовав ранние годы жизни и начало революционной деятельности великого болгарина, приводит огромный материал, убедительно доказывающий, что именно Васил Левский в 1868 г. впервые выдвинул в самой общей форме идею создания внутренней революционной организации и впоследствии воплотил ее в жизнь [5, с. 119-120]. Свидетельством этого является сначала создание

революционных групп в 1868 – 1869 гг. во время поездок в Болгарию, которые заложили основы будущей внутренней революционной организации [8, с. 109], а в дальнейшем и возникновение первого БРЦК, руководителем которого и стал сам лично. Среди оппонентов Левского С. И. Сидельников не находит лидеров, которые по степени влияния на массы, авторитету, вкладу в дело освобождения можно было сопоставить с этой личностью.

В других работах Степан Иванович критически рассмотрел исследования болгарских и советских ученых по проблеме национально-освободительного движения второй половины XIX в., уделив внимание дискуссиям по различным вопросам, особенно о времени и месте создания БРЦК. По его мнению, возникновение БРЦК явилось результатом подъема революционного движения в стране, которое было подготовлено идейно-теоретической и практической деятельностью другого революционного демократа Георгия Раковского. Непосредственный процесс создания БРЦК проходил под руководством его последователей – В. Левского, Л. Каравелова, Х. Ботева и их соратников [9, с. 78-79]. Ему наиболее полно удалось обосновать, что первый БРЦК был создан В. Левским в г. Ловече осенью 1870 г. [7, с. 292]. И лишь с весны 1872 г., после собрания революционеров в Бухаресте (апрель – май 1872 г.), Бухарестский БРЦК во главе с Каравеловым организационно оформился как единый центр всего революционного движения [7, с. 292; 9, с. 80].

В монографии об образовании и деятельности БРЦК в первые годы его существования автор по-новому осветил целый ряд сложных вопросов, конкретизировав при этом и некоторые положения своих предыдущих работ. Исследовав процесс постепенного усиления революционного течения в болгарском национально-освободительном движении, возникновение и широкое распространение идеи создания массовой революционной организации, а также проанализировав борьбу течений в революционном лагере, ученый пришел к выводу, что революционно-демократическое крыло Левского – Ботева играло решающую роль в создании первого БРЦК и объединении всех подлинно революционных сил народа вокруг этой организации.

Проанализировав многочисленные источники и мнения разных авторов, С. И. Сидельников высказал свою точку зрения о том, что

Болгарский революционный комитет (с осени 1870 г. – БРЦК) возник осенью 1869 г. в Бухаресте. Однако до апреля 1872 г. бухарестский комитет не был руководителем революционного лагеря, так как в нем преобладали буржуазные либералы и демократы, стремившиеся к ослаблению и подчинению революционных сил интересам буржуазии. Революционное течение, представленное только Л. Каравеловым, не имело в комитете прочной опоры и встречало сопротивление со стороны буржуазных политиков [11, с. 92-94]. Руководящим центром стал, как убедительно доказывал автор, БРЦК в Болгарии. Процесс его организационного оформления продолжался с осени 1870 г. до конца весны 1871 г. [11, с. 105-106]. Созданный и руководимый В. Левским, этот центр возглавил широкую сеть местных организаций, превратившись в первую в истории Болгарии революционно-демократическую народную партию.

С. И. Сидельников осветил деятельность революционной организации в стране до бухарестского съезда в апреле-мае 1872 г., дал анализ программы освобождения болгарского народа, разработанной В. Левским, обратив особое внимание на решение им вопросов политического устройства Болгарии после освобождения от турецкого ига, движущих сил национальной революции, роли революционной организации в руководстве национально-освободительным движением, подготовки и проведения вооруженного восстания.

В работе приведены и рассмотрены данные о количестве, численности, социальном составе и деятельности революционных комитетов и революционных групп. Используя в основном методику, выработанную в предыдущей монографии, автор внес в нее известные коррективы, выделив не две, а три типа местных революционных организаций, упоминаемых очевидцами и участниками событий: 1) частные революционные комитеты, существование которых установлено на основе источников; 2) частные революционные комитеты, вопрос о существовании которых нельзя считать окончательно решенным; 3) революционные группы, не превратившиеся в организационно оформленные комитеты [11, с. 138-172].

Исследования последних лет дали С. И. Сидельникову возможность внести некоторые уточнения и в фактические данные таблиц, опубликованных в монографии о борьбе течений в первом БРЦК. Ученый установил, что с лета 1869 г. до мая 1873 г. в Болгарии

было создано 108 «частных комитетов», объединивших 1113 человек, фамилии их были известны [11, с. 173]. В 90 населенных пунктах существовали революционные группы или вели работу отдельные патриоты в количестве 168 человек [11, с. 174].

Весьма важна разработка им проблемы организационного укрепления и расширения сети революционных организаций как в монографии, так и ряде статей, написанных в период ее подготовки. Он по-новому решил вопрос о численном и социальном составе болгарских революционных организаций в период деятельности БРЦК с момента его создания до Апрельского восстания 1876 г. включительно. Одновременно с этим была предпринята успешная попытка определить время и место возникновения революционных организаций, установить их распределение по районам Болгарии и в эмиграции. С этой целью С. И. Сидельников создал специальную картотеку населенных пунктов Болгарии и тех городов Румынии, России, Сербии и Чехии, в которых велась революционная работа болгарскими эмигрантами. В картотеке, посвященной тому или иному населенному пункту, фиксировались все без исключения упоминания об участии их жителей в революционном движении, встречаемые в источниках и литературе [10, с. 309; 11, с. 11-12; 12, с. 256; 13, с. 289; 14, с. 128]. Это облегчило понимание общего хода вооруженных выступлений 1876 г. и причин существующих различий в их силе и массовости по отдельным районам страны.

В результате проведенных сложных социологических исследований ученый установил, что с мая 1869 до конца апреля 1876 гг. в Болгарии было создано 292 революционных комитета и групп [14, с. 141]. По социальному составу преобладали крестьяне, ремесленники, мелкие торговцы, интеллигенция, что обусловило преимущественно мелкобуржуазный состав революционных организаций, проводивших свою работу под руководством БРЦК [10, с. 312; 12, с. 281; 13, с. 301; 14, с. 141-142]. Это полностью подтвердило вывод ученого о том, что БРЦК был революционно-демократической партией с разветвленной системой революционных комитетов и групп, которые отражали интересы широких слоев народа. Эта тесная связь БРЦК с народом дала ему возможность в условиях глубочайшего подполья и постоянных преследований со стороны османских властей подготовить и возглавить массовое вооруженное восстание в апреле 1876 г.

Деятельность БРЦК разветвлялась преимущественно в Болгарии. Но одновременно с этим его влияние распространялось и на часть болгарской эмиграции, где действовало 27 революционных комитетов и групп, которые в организационном отношении были слабее, чем в самой стране [14, с. 140]. Отличались они и по социальному составу. В них преобладали мелкие торговцы и интеллигенция. К тому же в эмигрантских организациях несравненно большим был удельный вес средней буржуазии [10, с. 313; 12, с. 282; 14, с. 142]. Это, по мнению исследователя, явилось главной причиной острой идейной и организационной борьбы, развернувшейся в эмиграции при подготовке Апрельского восстания 1876 г.

Для осмысления проблемы Степан Иванович привлек обширный комплекс источников: фонды болгарских и советских (российских) архивов, статей, писем и других документов деятелей БРЦК, воспоминания участников и очевидцев событий, пенсионные дела участников национально-освободительного движения, болгарскую и российскую периодику и т. д. Никто из ученых так широко не использовал материалы периодической печати Болгарии. Им были охвачены практически все тогдашние болгарские газеты, особенно «Свобода» и «Независимость». При этом он провел тщательное исследование каждого факта путем сопоставления данных, взвешенно подходя к определению степени достоверности каждого из них.

Таким образом, С. И. Сидельников внес значительный вклад в изучение истории БРЦК. Опираясь в своих работах на солидную источниковую базу, используя новые методы анализа, такие как сложные и многомерные социологические исследования, он определил численный и социальный состав болгарских революционных организаций в период деятельности БРЦК в 1869-1876 гг., время и место их возникновения, распределение по Болгарии и в эмиграции. Им была пересмотрена бытовавшая в научной литературе точка зрения о сроках создания первого БРЦК, убедительно доказав, что он возник в 1870 г. в г. Ловече. С его мнением согласилось большинство болгарских историков. Авторы многотомной «Истории Болгарии» считают, что в Бухаресте был создан «новый центр по пропаганде революционно-демократических идей», от имени которого под названием БРК и БРЦК Каравелов обнародовал свои программные документы [1, с. 276].

Но руководящая и направляющая сила действовала в самой стране – БРЦК в Болгарии. Именно внутренний комитет Левский рассматривал «как верховное руководство революционным движением с общенациональными функциями» [1, с. 285].

Выводы профессора С. И. Сидельникова получили высокую оценку в отечественной и болгарской историографии, не потеряв своей актуальности по настоящее время.

Литература

1. История на България. В четиринадесет тома. Том шести. Българско Възраждане. 1856 – 1878. – София, 1987. – 642 с.
2. Капитанов Х. Рецензия // Исторически преглед. – 1965. – Год. XXI. – Кн. 5. – С. 99 – 104.
3. Музей истории Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. – Фонд проф. Сидельникова С. И. – Ф. 8, о. 15, п. 5.
4. Самойленко Н. И. Болгарское национально-освободительное движение в исследованиях С. И. Сидельникова // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга) (Одеса, 29 – 31 жовтня 1998 року). – Одеса, 1999. – С. 133 – 140.
5. Сидельников С. И. Начало революционной деятельности Василя Левского // Ученые записки Харьковского государственного университета. – 1959. – Т. 100: Труды исторического факультета. – № 7. – С. 107 – 121.
6. Сидельников С. И. Борьба течений в первом Болгарском революционном центральном комитете. – Харьков, 1962. – 116 с.
7. Сидельников С. И. Висвітлення історії утворення першого Болгарського революційного центрального комітету у болгарській і радянській історичній літературі // Історичні зв'язки слов'янських народів: Збірник статей до V міжнародного конгресу славістів. – Київ, 1963. – С. 273 – 292.
8. Сидельников С. И. Роль двох поїздок Василя Левського в Болгарію (грудень 1868 – серпень 1869 рр.) у створенні першого Болгарського революційного центрального комітету // Питання нової і новітньої історії. – Харків, 1965. – Вип. 1. – С. 97 – 109.
9. Сидельников С. И. Национально-освободительное движение болгарского народа в 60-х – начале 70-х годов XIX в. в исторической литературе Народной Республики Болгарии // Советское славяноведение. – 1966. – № 2. – С. 76 – 82.
10. Сидельников С. И. О численном и социальном составе первого Болгарского революционного центрального комитета в 1869 – 1873 гг. //

Советское славяноведение: Материалы IV конференции историков-славистов (Минск, 31 января – 3 февраля 1968 г.). – Минск, 1969. – С. 307 – 313.

11. Сидельников С. И. Болгарский революционный центральный комитет (1869 – 1872 гг.). – Харьков, 1970. – 176 с.
12. Сидельников С. И. О численном и социальном составе болгарских революционных организаций в 1869 – 1873 гг. // Историко-социологические исследования (на материалах славянских стран). – М., 1970. – С. 254 – 282.
13. Сидельников С. И. О численном и социальном составе первого Болгарского революционного центрального комитета в 1869 – 1873 гг. (Опыт социологического исследования) // В памет на академик Михаил Димитров: Изследвания върху Българското възраждане. – София, 1974. – С. 287 – 309.
14. Сидельников С. И. К вопросу о революционных комитетах и группах в период деятельности Болгарского революционного центрального комитета (1869-1876 гг.) // 100-летие освобождения Болгарии от османского ига. 1878-1978. – М., 1978. – С. 124 – 142.
15. Чернявский Г. И. Исследования С. И. Сидельникова по проблеме национально-освободительного движения болгарского народа // Советское славяноведение. – 1980. – № 2. – С. 84 – 92.
16. Чернявский Г. И., Чорний В. П. Розробка проблем болгарського національно-визвольного руху в працях С. І. Сидельникова // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 1979. – Вип. 20. – С. 96 – 102.
17. Чернявский Г. И., Чувпило А. А. Разработка проблем национально-освободительного движения болгарского народа в трудах профессора С. И. Сидельникова // Вопросы новой и новейшей истории. – К., 1979. – Вип. 25. – С. 125 – 129.

Резюме

Сайпанова Алла Вклад профессора С. И. Сидельникова в изучение истории Болгарского революционного центрального комитета

Статья представляет собой попытку анализа вклада профессора С. И. Сидельникова в разработку проблемы возникновения и деятельности БРЦК. Показаны методы исследования С. И. Сидельникова при изучении количественного и социального состава болгарских революционных организаций в период деятельности БРЦК в 1869 – 1876 гг..

Євгенія Шишкіна

Джерелознавча критика бон України (1914-1925рр.): методика, висновки, наукові перспективи

Актуальність постановки проблеми джерелознавчої критики бон перед історичною наукою обумовлена, з одного боку, поширенням сурогатного грошового обігу в сучасній Україні, а, з іншого, нинішнім рівнем розвитку спеціальних історичних дисциплін. Сучасні роботи і публікації з боністики є ознакою посилення інтересу вчених до проблеми місцевих та приватних грошових емісій, втім комплексних наукових праць сьогодні явно не вистачає. Аналіз історіографії приводить нас до висновку, що критика бон України 1914-1925рр. сьогодні вже склалась як дослідницька проблема, сформувалися основні напрямки її вивчення, намітилися прийоми і методи дослідження, визначилась її джерельна база. Скудність наукових розробок, а також абсолютна відсутність у науковому обігу (навіть у роботах з історії економіки) представлених джерел роблять беззаперечною тезу про новизну дослідження.

Хронологічні рамки дослідження визначаються максимальним випуском бон на українських землях у 1914-1925 рр. Можливе виділення двох складових необов'язкового грошового обігу в Україні в зазначений період: 1) обіг на українських землях, що відносились до складу Австро-Угорській імперії (пізніше Польщі, Румунії, Чехословаччині), у 1914-1924 рр., який був пов'язаний з веденням Першої світової війни і впровадженням національних грошових одиниць у створених на теренах імперії державах після її закінчення; 2) обіг на українських землях, що відносились до складу колишньої Російської імперії, у 1917-1925рр., який був викликаний подіями Першої світової війни, однак набув розмаху тільки після її закінчення з початком громадянської війни і припинився лише по закінченню проведення в СРСР грошової реформи 1922-1924 рр.

Надзвичайно велика кількість необов'язкових грошей зумовила необхідність представницького вивчення бон. Для чого було досліджено випуски Харкова, Одеси, Києва і Львова, оскільки вони найкращим чином репрезентували Україну (історично, географічно, хронологічно тощо). [8, с.57-59, 68-69, 74-75, 84-85, 172-173, 257-261, 272-279, 306-324]

Теоретичні і практичні потреби боністики зумовили слідування у роботі двом основним напрямкам, в наслідок чого мета дослідження включає в себе вирішення завдань двох рівнів - спеціального і допоміжного. Перший - спрямований на вирішення суто боністичних проблем, зокрема на розробку методики джерелознавчого аналізу необов'язкових паперових грошей. Другий - ставить задачі, допоміжні по відношенню до історичного джерелознавства (висвітлення перспектив використання бон як історичних джерел) та історії (одержання всебічної і максимально повної інформації про застосування бон в торгівельно-грошових відносинах на українських землях у 1914-1925рр.).

Джерелознавча критика необов'язкових паперових грошей обраних міст дозволила виділити ряд особливостей у аналізі зовнішніх ознак необов'язкових паперових грошей, а також виробити низку прийомів і підходів до роботи з джерелами такого плану. Головною властивістю необов'язкових паперових грошей є їх функціональна відмінність від загальнообов'язкових грошових знаків, яка знайшла відображення у зовнішньому оформленні бон.

На бонах в меншій мірі ніж на грошових знаках представлено геральдичну і емблематичну ознаки. Дуже рідко використовуються державні герби і геральдичні знаки, оскільки використання цих атрибутів є прерогативою державних емітентів. Інколи на місцевих бонах можна зустріти герби міст, які допомагають нам з'ясувати місце випуску і, подекуди, територію обігу. Для приватних же бон найбільше значення у встановленні емітенту має сама його назва, яка є неографічною¹ ознакою. Лише зрідка зустрічаються негеральдичні знаки, які вказують на емітент і символізують рід його діяльності. Тож, на відміну від обов'язкових грошей, для яких геральдична ознака є ключовою у визначенні приналежності грошового знаку [2, с.9-10; 6, с.7-8; 9, с.11; 11], основною такою ознакою для більшості бон є неографічна [2, с.12; 12; 13; 14; 16, с.53-54; 17, с.161-167].

Критика бон за цією ознакою дозволила виявити кілька груп необов'язкових паперових грошей. Одна з них - це бони, які випускали місцеві органи влади для поповнення місцевого бюджету. Вони виникали тоді, коли забезпечення провінцій грошима

¹ Зовнішні ознаки бон (як пам'яток писемності), по-декуди, за традицією називають палеографічними.

центральною владою переривалось або відбувалось з переборами. Інші емісії були випущені внаслідок грошового голоду в певній сфері господарства. Тоді установи, що представляли певну галузь, заміняли кошти, які їм бракувало, власними відомчими, бухгалтерськими і т.п. документами та просили підлеглі організації використовувати такі документи замість грошей. Більшість бон забезпечували внутрішні розрахункові операції організацій, виконували функцію розмінної монети, кредитування власних робітників і службовців.

Втім неографічна ознака говорить не тільки про організацію, що випускала гроші, але й розповідає про територію обігу бон (дається перелік магазинів, товариств тощо), що для обов'язкових грошей не може бути характерним. Ця ж ознака розкриває причини випуску, умови використання і можливість та хід вилучення бон з обігу. Вона разом з хронологічною часто вказує на тимчасовість обігу бон [4]. Отже, на відміну від неографічних ознак обов'язкових грошей, для яких характерні вказівки на державне забезпечення, гарантії, застереження щодо фальшування грошових знаків, для необов'язкових грошей властиві атрибути, що засвідчують тимчасовість бон і обмеженість території їх обігу.

Аналіз інформації про масштаби необов'язкового грошового обігу України спонукав нас до поділу бон на три групи. Перша випускалась в обіг з приватної ініціативи невеликих організацій, діяльність яких, зазвичай, не виходила за рамки міста (основна більшість таких грошей знаходились у внутрішньому обігу емітенту, частина ж емісій поширювались за його межі завдяки домовленостям з іншими організаціями). Друга група друкувалась з власної ініціативи великих, в основному, державних організацій, діяльність яких була пов'язана з певною галуззю господарства (масштаби функціонування таких бон поширювались на всі території охоплені сферою діяльності емітенту, виходячи за межі міста, губернії). Третя частина бон випускалась в обіг місцевими органами влади і управління за підтримки центральних органів влади (зазвичай такі емісії знаходились в обігу в межах адміністративно-територіальної одиниці, влада якої проводила емісію, але іноді територія обігу збільшувалась внаслідок підписання угод з органами влади інших адміністративно-територіальних одиниць).

Текстова інформація бон стала відображенням мовної різноманітності необов'язкових грошових випусків.

У джерелознавчій критиці російськомовних бон істотну роль зіграла орфографія.

Використання тієї чи іншої мови і правопису в значній мірі пов'язане з емітентом. Організації, підпорядковані державним відомствам, і місцеві органи влади, які були емітентами, виділяються більшою залежністю від центральних органів влади, а тому переважно використовували ту мову і правопис, які відповідали статусу країни в певний проміжок часу (наприклад, у роки громадянської війни на територіях, підпорядкованих радянській владі – російську мову і новий правопис). Інші емітенти, зазвичай, спирались на діловодну звичку і мовні пріоритети членів організацій. Ідейна і політична непевність часів громадянської війни знайшли відображення у мовному і орфографічному консерватизмі більшості емітентів, а стабілізація післявоєнних років – в беззаперечній підпорядкованості законам радянської влади.

Сфрагістичні дані які разом з неографічними (підписи та серійні номери) є найголовнішими ознаками знаходження бон в обігу і гарантіями їх цінності (остання залежить від авторитету організації-емітенту). На відміну від обов'язкових грошей на бонах рідко використовуються факсиміле. Підписи ставляться ручкою чи олівцем різних кольорів, серійні номери часто проставляються нумератором [4; 12; 13; 14; 17, с.163-165]. Отже, загальною ознакою обігу, як для грошових знаків, так і для бон, є наявність на них печаток, підписів і номерів. Втім, ці атрибути не однакові для обов'язкових і необов'язкових грошових емісій. Вони відрізняються тим, що обмежена, зазвичай невелика кількість бон і заздалегідь невідома організаціям-емітентам територія, а іноді навіть строки і умови обігу грошей, дозволяють і роблять типовим те, що підписи і номери часто проставляються власноруч, що неможливо під час випуску загальнообов'язкових грошей. Що ж стосується печаток, то вони є визначальними рисами бон, адже грошові знаки містили печатки вкрай рідко через неможливість штемпелювання всього об'єму державних грошових випусків.

Особливо важливою для дослідження є хронологічна ознака. Бони є тимчасовими грошима, отже з'ясування періоду їх випуску і вилучення з обігу вкрай необхідне для розуміння багатьох інших факторів. Якщо для обов'язкових грошей хронологічні дані, в основному, не можуть бути ознакою строку їх знаходження в обігу (вони є лише свідченням

моменту випуску), для обов'язкових бон характерним є не тільки рік випуску, але й строк обігу, а іноді навіть тільки термін, коли бони будуть вилучені з обігу [12; 13; 14; 17, с.163-165].

Метрологічна ознака є яскравим свідченням розмінної кризи і грошової інфляції. Номінали бон, якщо їх порівнювати з номіналами грошових знаків, що були паралельно з ними в обігу, набагато дрібніші. Це говорить про відмінності у функціях перших і других - бони явно виконували, в основному, функцію розмінної монети в протилежність грошовим знакам. Різко відрізняються і назви обов'язкових і необов'язкових грошей. Для перших, здебільшого характерні назви, які показують загальнодержавний характер емісії («державний кредитовий білет», «білет державної скарбниці», «державний грошовий знак», «державний казначейський білет», «знак державної скарбниці»). Назви бон часто навіть «не грошові». Багато з них запозичені з господарчої, бухгалтерської, продовольчої та інших сфер («ордер», «чек», «талон», тощо) [8, с.57-59, 68-69, 74-75, 84-85, 172-173, 257-261, 272-279, 306-324]. Це яскраво відображає сурогатну, тимчасову роль даних грошей – з одного боку, і створює проблеми з встановленням реального їх статусу (чи це дійсно гроші) - з іншого. Отже, до метрологічних ознак необов'язкових грошей треба відноситись дуже уважно, необхідно пам'ятати про можливість помилки зі встановленням ролі таких документів, намагатись з'ясувати причини появи тієї чи іншої назви, опираючись на особливості часу і місця випуску бон, не забуваючи, звичайно, і про роль емітенту.

Слабо представлено на бонах філігранну ознаку. [4] Емітенти часто навіть не намагались якимось чином захистити свої гроші (все одно бони мають дрібні номінали, невелику територію обігу і скоро будуть вилучені з обігу), до того ж лише декотрі з них мали такі можливості (технічні, матеріальні, професійні). Отже, філігранна ознака не є характерним атрибутом необов'язкових грошових знаків, внаслідок чого треба уважно відноситись до встановлення (якщо це можливо) оригінальності бон, старанно виявляючи підробки як тих часів, так і сучасні (фальшиві гроші для колекціонерів) за іншими ознаками.

Зображення історичних постатей на тимчасових, хоча і грошових, документах не мають сенсу, оскільки вони не виконують тієї функції, яку мають такі малюнки на обов'язкових

грошах – виховувати почуття патріотизму, поваги до «героїв» своєї держави (відомих людей: державних діячів, письменників, поетів, художників, тощо). Тож, іконографічні ознаки не характерні для бон, на відміну від грошових знаків.

Взагалі необов'язкові гроші в меншій мірі проникнуті державною ідеологією ніж обов'язкові. Використання старої чи нової орфографії, юліанського чи григоріанського календаря в даному випадку не завжди є показником «класової»¹ приналежності. Організації-емітенти часто просто не встигали реагувати на такі зміни, за старою звичкою або малодосвідченістю продовжували користуватись старою орфографією чи календарем. Просте населення тим більше не звертало на такі речі увагу. Для емітентів на першому місті в більшості випадків стояла функціональність грошей, а не висвітлення на бонах власних політичних поглядів, ідеології, переконань. Тож, мінімальні затрати та зусилля на виготовлення бон, максимальна функціональність необов'язкових грошей як засобів обміну, переважна аполітичність – є характерними для необов'язкових грошей.

Критика бон за орнаментальними ознаками найменш інформативна. Необов'язкові паперові гроші відрізняються максимальною простотою. Інколи елементи орнаменту переносяться емітентами з загальнодержавних грошових знаків. Невибагливість малюнку бон хоча і зменшує історичне навантаження їх орнаментальних ознак, однак це не виключає ролі цих атрибутів як джерела інформації [4; 12; 13; 14; 17, с.163-165].

Вивчення епіграфічних ознак демонструє якісно відмінне від первісної мети (грошового обігу) використання бон. Надруки дозволяють прослідити долю емісій після того, як вони втратили свою силу як грошові одиниці. Для необов'язкових грошей ця ознака не в меншій мірі актуальна ніж для обов'язкових, адже це дуже важливий фактор, який за браком (у порівнянні з обов'язковими грошами) джерел може бути вирішальним і трохи не єдиним свідченням деяких фактів з історії необов'язкового грошового обігу [4; 12; 13; 14]. Тож, до епіграфічних ознак треба відноситись дуже уважно, намагаючись докладно прослідити весь історичний шлях того чи іншого бона.

¹ Термін введено доктором історичних наук Р. Й. Тхоржевським.

Критика необов'язкових паперових грошей привела до накопичення певного об'єму матеріалів, що є джерелом історичної інформації. Їх узагальнення демонструє можливості використання даних в історичній науці, особливо для вивчення економічних явищ в історії.

Синтез джерельної інформації розкриває особливості сурогатного грошового обігу на українських землях у 1914-1925 рр.: 1) випуск бон на західноукраїнських землях (м. Львів) у 1914-1918рр. був спричинений світовою економічною кризою, розвалом довоєнних фінансових систем, крахом золотого монометалізму, тезавруванням державними органами і населенням золотої, срібної і навіть мідної монети, гіперінфляцією, ростом цін, неконтрольованими та незабезпеченими грошовими емісіями, що призвело до появи небаченої доти кількості та розмаїття грошових знаків і їх сурогатів, в тому числі бон [3, 5,15]; 2) для українських територій колишньої Російської імперії у роки громадянської війни необов'язкові паперові емісії були обумовлені розбалансуванням економіки, дефіцитом центрального і місцевих бюджетів, тезавруванням державою і населенням золотої, срібної і мідної монети, а отже, браком мілких грошей, небаченою досі на цих територіях інфляцією, знеціненням державних грошей, ростом цін і затримкою заробітної плати, товарним дефіцитом і повальним переходом до бартеру, що призвело у 1920-1921рр. до небувалого знецінення грошової маси (ситуацію ще більше погіршив курс радянської влади на натуралізацію торгівельно-грошових відносин); 3) під час грошових реформ в 1924р. у Польщі і у 1922-1924рр. у СРСР випуск бон на українських землях спричинила розмінна криза, яка була результатом випуску нової забезпеченої (в СРСР традиційно використовувався термін «твердої») державної валюти, в протигагу старій, яка була непопулярною і «маловартісною». [10; 18, с.5-26; 19, с.397-398; 20, с. 32, 131]. Місцеві емісії були обумовлені дефіцитом місцевого бюджету (характерно для місцевих випусків Західної України років Першої Світової і для Наддніпрянської України часів громадянської війни) та ускладненнями у взаєморозрахунках через брак мілких грошей [7, с.65-74]; Відомчі грошові емісії були викликані необхідністю налагодження «безгрошового» обігу у 1920-1921рр. і рішення проблеми розмінної кризи у 1922-1924рр. на території Радянської України; 6) приватні (внутрішні) паперові гроші випускались в обіг

(у роки громадянської війни 1917-1920рр. на території колишньої Російської імперії) через розмінну кризу і розлад взаєморозрахунків, зокрема проведення кредитних операцій різних рівнів; виплати заробітної плати співробітникам; забезпечення їх продовольством і товарами; нормалізації взаєморозрахунків, пов'язаних з заготівлею і розподілом продуктів та товарів через торгівельні установи).

Узагальнення матеріалів критики бон, окрім іншого, продемонструвало ряд перспективних напрямів практичного використання бон як історичних джерел - у дослідженнях з мікроісторії, а також у краєзнавстві, історії соціальних, національних і ідейно-політичних рухів, місцевого права, економіки і фінансів.

Отже, дослідження допомогло виявити ряд якісно відмінних від грошових знаків рис зовнішнього оформлення бон і особливостей їх функціонування. Наслідком чого стало вироблення ряду методичних прийомів критики цих джерел. Джерелознавча критика дозволила зробити ряд висновків з історії сурогатного грошового обігу в Україні та виявити інші перспективні напрямки використання бон як історичних джерел, що може стати у пригоді під час написання більш масштабної наукової роботи.

Література

1. Абросимов М. В. Очерки истории бумажных денег Харькова. – Харків, 1994.
2. Баранов А. Г. Денежное обращение и эмиссии на Северном Кавказе в 1917-1920 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Майкоп, 1998.
3. Генкин А. С. Частные деньги: история и современность. – М., 2002.
4. Грошові знаки та монети України / М. В. Абросимов, І. О. Кіржнер, С. В. Халатов.-Харків, 2005.
5. Історія грошей і банківництва: Підручник / Скоморович І. Г., Ревчук С. К., Малик Я. Й. та ін. - К., 2004.
6. Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914-1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.
7. Місцеві та приватні випуски бон 1917-1920рр. // Гроші в Україні. / Дмитрієнко М., Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л. – К., 1998.
8. Рябенко П. Ф., Бутко В. И. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-1999гг.) - Т. 2: Боны Украины. - Киев, 1999.

9. Сапожник Г. В. Паперові грошові знаки та бони Волині 1914-1921 рр. як історико-економічне джерело та об'єкт боністики: Автореф... дис. ... канд. іст. наук. - Львів, 2004.
10. Трахтенберг И. А. Бумажные деньги. – М., 1922.
11. Тхоржевський Р. Й. Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917-1925): Автореф. дис. ...докт. іст. наук. – К., 1995.
12. Фонд «Бони» Львівського історичного музею.
13. Фонд «Бумажные денежные знаки» Харківського історичного музею.
14. Фонд «Паперові грошові знаки» Національного музею історії України м. Києва.
15. Хайек Ф. Частные деньги. – М., 1996.
16. Харитонов Д. Бумажные деньги еврейских общин в России: Каталог бумажных денег, имевших хождение в качестве платёжных средств в еврейских общинах на территории России в период 1917-1920 гг. - Прага, 2003.
17. Швець В. С. Каталог українських грошей від 1917 року. – Львів, 2000.
18. Gacek, Jerzy Pieniadz zastępczy z terenu ziem Polskich w zbiorach muzeum okręgowego w rzeszowie // Materiały numizmatyczne I sfragistycz. - Rzeszów, 1994.
19. Kalkowski, Tadeusz Tysiąc lat monety Polskiej. – Kraków, 1974.
20. Kowalski M. Kolekcjonera monet i banknotów Polskich. - Wrocław, 1980.

Резюме

Шишкіна Євгенія *Источниковедческая критика бон Украины (1914-1925 гг.): методика, выводы, научные перспективы.*

В статье проведен анализ необязательных бумажных денег, которые обращались на территории Украины в 1914-1925 гг. Устанавливается место данной проблематики среди ряда других важных вопросов исторической науки и бонистики. Выявляются особенности современного уровня исследовательского развития проблемы. Вопросы рассматриваются в контексте общего состояния исторической науки, историографии и источниковедения.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Борисенко Анатолій – аспірант філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Воропаєва Н. – аспірантка Інституту археології Російської академії наук (Москва, Російська Федерація)

Грибанов Денис – студент історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Григор'єва Марина – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Гурінова Оксана – здобувачка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Демянчук Юлія – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Заворотна Ганна – магістрантка Києво-Могилянської академії

Ігнат'єва Алла – студентка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Калініченко Ганна – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Лихачова Тетяна – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Михаліцин Павло – викладач Харківської духовної семінарії

Мухін Євген – здобувач історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Ніколаєнко Микола – викладач П'ятигорського гуманітарного університету

Онацький Максим – студент історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Підлісний Дмитро – аспірант Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

Пяничук Ольга – здобувачка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Рябоко Андрій – викладач Харківського гуманітарного університету „Народна українська академія”

Сайпанова Алла – здобувачка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Скиданова Антоніна – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Сорочан Катерина – студентка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Филиппенко Лариса – здобувачка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Харламов Михайло – аспірант історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Шаповалова Олена – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Шевченко Валентина – аспірантка Інституту історії України Національної академії наук України

Шишкіна Євгенія – аспірантка Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АКАК – Акты собранные Кавказской Археографической комиссией

БРЦК – Болгарский революционный центральный комитет

ВДИ – Вестник древней истории

ДАХО – Державний архів Харківської області

ЕС – Европейский союз

ЛДП – Либерально-демократическая партия Японии

РГВИА – Российский государственный военно–исторический архив

РФ – Российская Федерация

СПЯ – Социалистическая партия Японии

ФОМ – Всероссийский фонд общественного мнения

ЦВЕ – Центрально-Восточная Европа

ЦГА РСО-А – Центральный государственный архив Республики Северная Осетия – Алания

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Збірник наукових праць

Випуск 10

Відповідальний за випуск Куліков В. О.
Комп'ютерна верстка М. В. Проценко
Макет обкладинки І. М. Дончик

61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна,
організаційно-видавничий відділ НМЦ

Підписано до друку 19.11.2007. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум.-друк. 12,0
Обл.-вид. арк. 13,9.
Наклад 300 прим. Ціна договірна.

Надруковано ФОП «Петрова І. В.»
61144, Харків-144, вул. Гвардійців Широнінців 79^В, к. 137
Тел. 362-01-52

Свідоцтво про державну реєстрацію ВОО №948011 від 03.01303